

Rękopisy, księgozbiory i archiwalia w Europie Środkowej na przestrzeni dziejów

Straty, migracje, badania

REDAKCJA

Marzena Matla
Lenka Németh Vítová
Robert T. Tomczak

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

**Rękopisy, księgozbiory
i archiwalia w Europie Środkowej
na przestrzeni dziejów**

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

SERIA HISTORIA NR 252

**Rękopisy, księgozbiory
i archiwalia w Europie Środkowej
na przestrzeni dziejów
Straty, migracje, badania**

Redakcja

Marzena Matla, Lenka Németh Vítová,
Robert T. Tomczak

Poznań 2025

Recenzenci: dr hab. Wojciech Baran-Kozłowski, prof. AP
dr hab. Joanna Sobiesiak, prof. UMCS

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2024, nr projektu 11H 18 0181 86

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, 2025

Ta książka jest udostępniana na licencji Creative Commons –
Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne –
Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe

Projekt okładki: Ewa Wąsowska
Redaktor: Marzena Urbańczyk
Redaktor techniczny / DTP: Marcin Tyma

ISBN 978-83-232-4465-3 (Print)
ISBN 978-83-232-4466-0 (e-book)
DOI: 10.14746/amup.9788323244660

ISSN 0554-8217

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wydnauk@amu.edu.pl
Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 13,50. Ark. druk. 13,125

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7-9

Spis treści

Wstęp	7
Eduard Lazorík, <i>Poloniká v knižniciach spišských kartuziánov</i>	13
Miroslav Myšák, <i>Silesiaka i polonika w zbiorach biblioteki pałacowej w Kromie- ryżu – wstęp do problematyki</i>	29
Andrea Mariani, <i>Zespół „Komisja funduszu edukacyjnego” Rosyjskiego Archi- wum Państwowego Akt Dawnych jako źródło do badań nad Towarzystwem Jezusowym i KEN. Rekonesans</i>	57
Wojciech Świeboda, <i>Średniowieczne rękopisy z księgozbiorów burs Uniwersytetu Krakowskiego</i>	75
Edward Skibiński, <i>Nad kroniką Galla</i>	103
David Kalhous, <i>Kosmas a jeho (ztracené) rukopisy. Úvahy nad rukopisy Stras- bourg, Bibliothèque municipale 88 a München CLM 11 029</i>	115
Marzena Matla, <i>By Whom and for Whom? Discussions on the Breslau Psalter and Its Purpose</i>	127
Marie Bláhová, <i>Vliv válečných událostí na osudy českých historiografických rukopisů</i>	143
Norbert Delestowicz, <i>Collection of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences: Losses during the War and the Present State</i>	159
Piotr Tańkowski, <i>Edwarda Potkowskiego koncepcja historii średniowiecznej książki rękopiśmiennej</i>	181
Grzegorz Nieć, <i>Czeska kultura książki w dziejowym rozwoju</i>	193
Summary. <i>Manuscripts, Book Collections, and Archival Materials in Central Eu- rope Across the Centuries: Losses, Migrations, Research</i>	209

Wstęp

Badania nad dziejami i kulturą każdego kraju, ich zakres i możliwości są zawsze warunkowane zachowaną spuścizną źródłową, w tej zaś kluczowa jest spuścizna piśmiennicza, co w konsekwencji prowadzi nas do zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych. Te jednak nie zawsze mogą dostarczyć podstaw do poszerzania naszej wiedzy. Burzliwa historia Polski i całej Europy Środkowej, liczne konflikty zbrojne, modyfikacje granic, rabunki dokonywane przez wkraczające obce armie, a potem przez zaborców i przez okupantów, w ogromnym stopniu zubożyły zasoby dziedzictwa historycznego i kulturowego: zbiory archiwalne i biblioteczne ulegały zniszczeniom, były wywożone poza granice krajów, przekazywane różnym instytucjom bez właściwej dokumentacji czy zwyczajnie zawłaszczane¹. Brak źródeł szczególnie odczuwalny jest dla epoki średniowiecza, powodując, że w naszym poznaniu dziedzictwa tego okresu mamy wciąż szereg „białych plam”. Wszakże to na tym średniowiecznym dorobku kształtowało się późniejsze piśmiennictwo i kultura narodowa, tak Polski, jak pozostałych krajów regionu, powstawały pierwsze dzieła miejscowych twórców, kształtowały się języki narodowe. Jak dokładnie wyglą-

---

¹ Por. przykładowo D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003; idem, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Toruń 2005; idem, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006; M. Spandowski, *Polskie zbiory inkunabułów zniszczone, rozproszone i przemieszczone w czasie i w wyniku II wojny światowej*, *Rocznik Biblioteki Narodowej* 44 (2013), s. 5–36 oraz tom: *Księgozbiory, biblioteki, wydawnictwa i twórcy podczas konfliktów zbrojnych i politycznych. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. M. Chrzastowska, A. Łuczak, Poznań 2021; I. Hlaváček, *Bludné cesty českých středověkých rukopisů*, [w:] *Pocta profesoru Janu Kuklíkovi*, Praha 2000, s. 59–66; L. Veselá, *Rukopisy a švédská knižní kořist z českých zemí*, *Studie o rukopisech* 50 (2020), č. 1, s. 25–45; *Navrácená švédská kořist: příběh jediného souboru rukopisů ukořistěných švédskou armádou za třicetileté války, který byl vrácen zpět do českých zemí*: Moravský zemský archiv v Brně, 12. listopad – 22. prosinec 2014: katalog výstavy, Brno 2014 oraz artykuł M. Bláhovej w tym tomie.

dały te procesy? Jakie czynniki je inspirowały? Jak wyglądała recepcja kultury zachodnioeuropejskiej i chrześcijańskiej? Są to pytania, na które historyk nie zawsze może udzielić zadowalającej odpowiedzi i w wielu przypadkach może podejmować się tylko hipotetycznych rekonstrukcji.

Świadomość potrzeb badawczych w tym zakresie mieli już badacze XIX w. i początku XX w., poszukujący reliktyw rodzimej kultury w bibliotekach i w archiwach krajów sąsiednich, odkrywając i wydając zabytki niezachowane w zbiorach krajowych². Badania te owocnie i z wieloma sukcesami naukowymi kontynuowane były w XX i na początku XXI w. Postępuje też specjalizacja badań nad zachowaną, niekiedy szczerkowo, spuścizną, jak chociażby w postaci rozwijającej się z sukcesem fragmentologii³.

Z uwagi na fakt, że od XIX w. polscy historycy, bibliotekarze, lingwiści, muzealnicy i archiwiści starają się rejestrować rozproszony materiał historyczno-kulturowy dotyczący Polski, znajdujący się w zagranicznych archiwach, bibliotekach i muzeach, to powstała w wyniku tych działań literatura (katalogi, inwentarze i artykuły) jest bardzo obszerna i obejmuje zarówno czasy najdawniejsze, jak i współczesne, zatem nie sposób jej tutaj przytaczać⁴. Jak wiadomo

² Tylko tytułem przykładu dla Polski i Czech: A. Przeddziecki, *Wiadomość bibliograficzna o rękopisach, zawierających w sobie rzeczy polskie przejranych w poniekórych bibliotekach i archiwach zagranicznych w l. 1846–1849*, Warszawa 1850; L. Malinowski, *Ewangelia św. Mateusza R. V, 1–12. Kazanie na dzień wszech świętych. Zabytki języka polskiego z wieku XV, z rękopisu DLII Biblioteki kapitulnej w Pradze*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny 22 (1895), s. 230–318; *Kazania świętokrzyskie*, wyd. A. Brückner, Prace Filologiczne 3 (1891), s. 697–740; E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa biblioteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Polsce i na obczyźnie*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1926–1927; J. Pečírka, *Zpráva o rukopisech českých v královské bibliotéce v Stockholmě se nacházejících*, Časopis Musea Království českého 25 (1851), 1, s. 76–108, 2, s. 59–84, 3, s. 30–42; V. Flajšhans, *Knihy české v knihovnách švédských a ruských*, Praha 1897; B. Dudík, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852.

³ W. Duba, C. Flüeler, *Fragments and Fragmentology*, *Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments* 1 (2018), s. 1–5; P. Pludra-Żuk, *Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology”*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 64 (2019), nr 4, s. 173–182; K.K. Figaszewska, *Fragmenty rękopisów średniowiecznych – stan badań i perspektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, *Studia Źródłoznawcze* 57 (2019), s. 99–112; M. Starzyński, *Nieznaný komentarz do Retoryki Cyncerona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, *Studia Źródłoznawcze* 51 (2013), s. 69–73; idem, *Fragment Metamorfoz Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, *Meander* 68 (2013), s. 107–114; idem, „Włocławski” fragment karolińskiego lekcjonarza z przelomu VIII i IX wieku, *Roczniki Historyczne* 88 (2022), s. 167–181.

⁴ Z nowszych prac wymieńmy przykładowo: *Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego Szwecji: (Riksarkivet) Skoklostersamlingen*, t. 1, oprac. E. Teodorowicz-Hellman et al.,

zresztą, istotnym zadaniem wielu polskich instytucji naukowych i projektów jest utrwalanie śladów naszego dorobku historycznego jako podstawy do zachowania pamięci o jego wartościach, w tym rozpoznania rękopiśmiennych poloników w zbiorach tak polskich, jak obcych.

Prezentowany zbiór studiów ma zatem służyć ukazaniu badań szczegółowych nad średniowieczną i nowożytną spuścizną źródłową, czyli z jednej strony pogłębieniu dyskusji nad losami księgozbiorów bibliotecznych, archiwaliów, a z drugiej nad losami pojedynczych zabytków piśmiennictwa, które wskutek burzliwej historii nie były znane bądź dostępne środowisku naukowemu historyków, filologów, bibliologów i archiwistów. Został on przygotowany we współpracy z polskimi oraz z zagranicznymi badaczami, przede wszystkim z Czech i ze Słowacji, zajmującymi się średniowieczną i nowożytną kulturą piśmienną, archiwistyką, bibliotekoznawstwem czy naukami pomocniczymi historii. Koncentracja uwagi na Europie Środkowo-Wschodniej ma głębokie uzasadnienie związane z losami historycznymi tego obszaru oraz wzajemnymi powiązaniem polityczno-kulturowymi⁵. Z perspektywy poszukiwania polskiego dziedzictwa kulturowego,

---

red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2006; *Polonika ze zbiorów zamku Skokloster. Katalog*, oprac. M. Eder, Warszawa 2008; D. Chemperek, *Poloniści w archiwach szwedzkich: najnowsze badania nad polonikami*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 181–189; K. Kossarzecki, S. Szyller, *Rękopisy Biblioteki Załuskich w Sankt Petersburgu*, *Roczniki Biblioteki Narodowej* 44 (2013), s. 243–258; *Habent sua fata libelli. Z dziejów polskich księgozbiorów prywatnych włączonych do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w latach 1832–1850*, ibidem, s. 259–288; A. Wagner, *Nieznanne cymelia introligatorstwa średniowiecznego w Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, *Rocznik Biblioteki Narodowej* 44 (2013), s. 177–210; *Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator*, cz. 2: *Polonika w bibliotekach obcych*, oprac. B. Bienkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Warszawa 2016 czy szereg tomów serii *Polonika XVI–XVIII Wieku w Bibliotekach Rzymskich*. Por. też omówienie: P. Taflowski, *Rejestracja rękopiśmiennych i drukowanych poloników w zbiorach zagranicznych – problem wciąż otwarty*, *Roczniki Biblioteczne* 58 (2014), s. 87–100; ważne znaczenie dla poszerzenia naszej znajomości najstarszych dzieł polskiego piśmiennictwa ma strona Manuscripta.pl. Przewodnik po rękopisach średniowiecznych w zbiorach polskich, <https://manuscripta.pl/> [dostęp: 10.05.2024], gdzie rejestrowane są zarówno zabytki z instytucji polskich, jak i zagraniczne.

⁵ M.in. T. Lehr-Spławiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice–Wrocław 1947; T. Lehr-Spławiński, *Dědiční kulturní svazky polsko-české*, *Časopis Národního muzea. Oddíl duchovědný* 116 (1947), s. 26–37, przedruk: T. Lehr-Spławiński, *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian*, Warszawa 1954, s. 189–234; K. Małczyński, *Polska a Czechy w średniowieczu. Próba rewizji pojęć*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 2 (1947), s. 1–46; J. Krzyżaniakowa, *Związki Uniwersytetu Praskiego z Uniwersytetem Krakowskim w drugiej połowie XIV wieku*, *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 5 (1964), fasc. 1–2, s. 53–134; S. Urbańczyk, *Rola Wielkich Moraw i Czech w kulturze Polski średniowiecznej*, [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje*, red. C. Bobińska, Kraków 1970, s. 87–100; R.T. Tomczak, *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w okresie średniowiecza*.

przechowywanego poza granicami kraju, jedną z dróg do osiągnięcia tego celu są badania przeprowadzane w instytucjach naszych sąsiadów, uwzględniające rozpoznany już wzajemny przepływ zabytków piśmiennictwa⁶.

Streszczając krótko poszczególne rozdziały, można stwierdzić, że koncentrują się wokół czterech aspektów: polonika w wybranych instytucjach krajów ościennych, średniowieczne dzieła/księgozbiory rękopiśmienne, konflikty wojenne a losy rękopisów, dzieje książki w szerszym wymiarze, od średniowiecza po współczesność.

Polonikom na obecnym terenie Czech, Słowacji i Rosji poświęcono trzy teksty. Eduard Lazorík analizuje biblioteki kartuzjańskich klasztorów w dzisiejszej Słowacji, ukazując silne związki z polskim środowiskiem, zwłaszcza z Krakowem (*Poloniká v knižniciach spišských kartuziánov*). Miroslav Myšák w artykule *Silesiaka i polonika w zbiorach biblioteki pałacowej w Kromieryżu – wstęp do problematyki* wprowadza do badań nad zasobem biblioteki w Kromieryżu, podkreślając przechowywanie tam licznych druków z Wrocławia i poloników z Warszawy i z Krakowa. Z kolei Andrea Mariani w artykule *Zespół „Komi-*

Studium prozopograficzne, Poznań 2020; idem, *Kontakty edukacyjne Polaków z uniwersytetami praskimi w XVI–XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Poznań 2021; omówienie starszych badań: M. Matla, *Czeskie wpływy kulturowe w języku i piśmiennictwie państwa piastowskiego w świetle historiografii polskiej*, *Historia Slavorum Occidentis* 2(3) 2013, s. 210–233.

⁶ I. Hlaváček, *Przyczynek do czesko-polskich kontaktów książkowych za panowania Przemysławów*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 33 (1976), s. 313–328; idem, *Z česko-polských knižních kontaktů v době přemyslovské*, [w:] idem, *Knihy a knihovny v českém středověku (Studie k jejich dějinám do husitství)*, Praha 2005, s. 82–97; M. Bogucka, *Polonica z XVI i XVII wieku w archiwach czeskich*, *Przegląd Historyczny* 48 (1957), cz. 1, s. 79–93; A. Vavroušková, *Przyczynek do ewidencji rękopiśmiennych poloników w Czechosłowacji*, *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka 15 (1960), nr 1, s. 113–115; W. Urban, *Niektóre polonica z XVI i XVII wieku w zbiorach czechosłowackich*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 9 (1962), s. 173–181; A. Měšťan, *Starší polonika Strahovské knihovny*, *Slavia* 32 (1963), s. 85–90; L. Urbánková, *Česko-polské vztahy v minulosti: soupis archivních materiálů*, Brno 1964; L. Čuprová, *Literatura o Polsku v knihovnách na Moravě a v opavsko-krnovském knížectví 17. a 18. století*, *Slezky Sborník* 66 (1968), č. 3, s. 379–402; E. Barborová, *Česko-polské vztahy v minulosti 1318–1648: soupis archivních materiálů*, České Budějovice 1968; R. Stelmach, *Polonika i silesiaka w Archiwum w Brnie*, *Archeion* 92 (1993), s. 204–206; *Retro informace 1995: Soupis polonik*, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1995; P.O. Krafl, *Crescente cottidie malicia perversorum. Notka o vplywie statutów Jakuba Świnki na czeskie prawodawstwo kościelne*, [w:] *Świat, Europa, mała ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodziskiemu w 80-lecie urodzin*, red. M. Małeczki, Bielsko-Biała 2009, s. 111–117; idem, *Statut „De hiis autem” w rękopisie Archiwum Ziemi Morawskiej w Brnie*, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 23 (2003), s. 277–282; Z. Kortusová, *Polonika v mobiliárních a knihovních fondech na území Plzeňského kraje*, *Průzkumy památek* 23 (2016), č. 2, s. 109–117; *Polonika czeskie doby renesansu, baroku i oświecenia w Bibliotece Premonstratensów na Strahowie (Praga)*, *Katalog*, oprac. J. Linka, Warszawa 2011; *Współczesne księgozbiory polskie*.

sja funduszu edukacyjnego” Rosyjskiego Archiwum Państwowego Akt Dawnych jako źródło do badań nad Towarzystwem Jezusowym i KEN. Rekonesans opisuje cenne źródła do badań nad historią jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które przechowywane są obecnie w Moskwie.

Drugi blok tekstów odnosi się ściśle do średniowiecznych zabytków rękopiśmiennych. Wojciech Świeboda w tekście *Średniowieczne rękopisy z księgozbiorów burs Uniwersytetu Krakowskiego* przedstawia odnalezione rękopisy i stare druki przechowywane dawniej w bursach Uniwersytetu w Krakowie, podkreślając ich rolę jako pomocy dydaktycznych i naukowych dla mieszkańców tychże instytucji. Edward Skibiński (*Nad kroniką Galla*) koncentruje swoją uwagę na pierwszej polskiej kronice, Anonima zwanego Gallem, próbując dociec oddziałujących na jej autora tekstów, oraz analizuje sam Kodeks Zamoyskich i znajdujące się tam *Vita Alexandri*. Z kolei studia nad pierwszą czeską kroniką, a właściwie losami jej dwóch rękopisów, podjął David Kalhous w tekście *Kosmas a jeho (ztracené) rukopisy*, rekonstruując jeden z nich po jego zniszczeniu w 1870 r. i badając relacje między analizowanymi przekazami. Zabytkowi śląskiemu, tzw. Psalterzowi Wrocławskiemu, należącemu dziś do zasobów Fitzwilliam Museum in Cambridge, poświęciła uwagę Marzena Matla w rozdziale *By Whom and for Whom? Discussions on the Breslau Psalter and Its Purpose*.

Na pogłębione badania zasługuje również wzmiankowana już wcześniej kwestia wpływu wojen na losy piśmiennictwa. Tekst Marii Bláhovej (*Vliv válečných událostí na osudy českých historiografických rukopisů*) ukazuje losy czeskich rękopiśmiennych kronik i roczników podczas konfliktów zbrojnych na przestrzeni sześciu wieków, ich zniszczenia oraz dekompletację podczas II wojny światowej. Analogiczną problematykę, ale w węższej perspektywie, tj. wpływ ostatniej wojny na zdekompletowanie biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przybliżył Norbert Delestowicz w tekście *Collection of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences: Losses during the War and the Present State*.

Ostatni blok tekstów poświęcony jest historii książki, a właściwie szerzej – rozwojowi piśmiennictwa. W artykule *Edwarda Potkowskiego koncepcja historii średniowiecznej książki rękopiśmiennej* Piotr Taflowski omawia dorobek profesora Potkowskiego i jego nieukończony podręcznik dotyczący książki średniowiecznej, którego powstanie mogłoby wpłynąć na rozwój studiów rękopisoznawczych, księgoznawczych oraz starodrucznych w Polsce. Natomiast Grzegorz Nieć w tekście *Czeska kultura książki w dziejowym rozwoju* szkicuje tysiącletnią historię czeskiej kultury książki, jej rolę w budowaniu tożsamości narodowej oraz rywalizację z niemieckim żywiołem i dominacją sowiecką.

Warto dodać, że zespół badaczy z Wydziału Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w odpowiedzi na potrzeby badań nad rozproszonym materiałem źródłowym dotyczącym dziejów średniowiecznej Polski, podjął się we współpracy z czeskimi archiwistami rozpoznania i udokumentowania poloników (w tym silesianów) przechowywanych w czeskich instytucjach naukowych. Badania te koncentrują się na materiałach z okresu średniowiecza i początku epoki nowożytnej, granicę umowną stanowi rok 1526. Inicjatywa ta, prowadzona w ramach wieloletniego projektu „Średniowieczne i wczesnonowożytne polonika w czeskich zbiorach naukowych” (nr 11H 18 0181 86), jest finansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego poprzez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki⁷. Projekt ten niewątpliwie wypełni istotną lukę w dokumentacji i w analizie poloników oraz silesianów, które mają nieocenioną wartość dla wspólnego dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu. Dzięki współpracy polskich i czeskich badaczy możliwe jest nie tylko odkrycie i skatalogowanie nie zawsze znanych nauce polskiej rękopisów, starodruków czy dokumentów, ale także ich udostępnienie szerszej społeczności naukowej, tak w formie wydanego inwentarza, jak przygotowywanej internetowej bazy danych. Inicjatywa ta nie tylko poszerzy bazę źródłową w odniesieniu do dziejów średniowiecza, ale przede wszystkim pozwoli na lepsze zrozumienie historii, kultury i wzajemnych wpływów oraz powiązań między państwami i społecznościami środkowoeuropejskimi, funkcjonującymi w odmiennych granicach niż obecnie, ale też – zwłaszcza w wymiarze personalnym – współdziałających na licznych płaszczyznach życia politycznego, społecznego, religijnego i gospodarczego.

Marzena Matla, Lenka Németh Vítová, Robert T. Tomczak

---

⁷ Więcej o założeniach projektu, zob. R.T. Tomczak, *Rejestracja średniowiecznych poloników i silesiaków ze zbiorów czeskich instytucji naukowych – metodyka badań*, [w:] *Littera scripta manet. Zbiory rękopiśmienne w zasobach bibliotek, archiwów i muzeów*, red. E. Danowska, A. Fulda-Krokos, Kraków 2022, s. 415–428.

Eduard Lazorík

ORCID: 0000-0002-0204-917X

Ústav hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied, v. v. i.

Poloniká v knižniciach spišských kartuziánov*

Článok sa pokúsi poukázať na významnú rolu poľského prostredia pri vytváraní stredovekých knižníc kartuziánskych kláštorov na území dnešného Slovenska a takto aspoň v náznačkovanej intenzite odhalí neskoro-stredoveké spišsko-poľské vzťahy.

V Uhorsku sa celkovo nachádzali štyri kartuziánske kláštory. Dva v súčasnom Maďarsku (Felsőtárkány a Városlőd) a dva na území Slovenska, v Spišskej stolici (Skala útočiska a Lechnica). História oboch spišských kláštorov sa v historickom¹ a archeologickom² bádani venuje široká slovenská aj zahraničná pozornosť. Ich turbulentné dejiny sú preto celkom dobre preskúmané. Čo však do súčasnosti stále čaká na svoje komplexné spracovanie, je práve ich knižná

---

* Text vychádza z autorovho výskumu k dizertačnej práci zaoberajúcej sa rukopisnými zlomkami a nadväzuje na článok: E. Lazorík, *Fragmenty v kartuziánskych inkunábulách Slovenskej národnej knižnice v Martine*, [w:] *Musica mediaeva liturgica IV*, ed. J. Bednárková, Ružomberok 2023, s. 80–108. Štúdiá bola realizovaná v rámci grantového projektu VEGA 2/0019/25: Repertoár – inštitúcie – premeny: hudobná kultúra na Slovensku od stredoveku do roku 1650 a APVV VV-MVP-24-0083: Hudobné centra na Slovensku pred rokom 1650: inštitúcie – repertoár – paralely.

¹ Najnovšie: B. Vida, *Stručné dejiny kartuziánov na Spiši*, [w:] *Musica mediaeva liturgica IV*, Ružomberok 2023, s. 9–41. Podrobne v poľskom jazyku R. Witkowski, *Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku*, Salzburg 2011, s. 346–359, 421–434, 609–615, 660–685, 889–899, 1118–1127. Špeciálne k vzťahu kláštora v Lechnici s Poľskom: S.A. Sroka, *Kontakty kartuziánov z Červeného Kláštora s Poľskom v stredoveku*, [w:] M. Homza, S.A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Kraków 1998, s. 119–133.

² M. Slivka, *Pohľady do stredovekých dejín Slovenska*, Martin 2013, s. 172–179; B. Pomfýová, H. Žažová, *Červený Kláštor*, [w:] *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*, eds. B. Pomfýová et al., Bratislava 2015, s. 352–371; B. Pomfýová, *Letanovce*, [w:] *Stredoveký kostol*, s. 458–466.

zbierka obsahujúca rukopisy, inkunábuly i paleotypy a aj v ich väzbách nachádzajúce sa fragmenty ďalších stredovekých rukopisov.

Prvé kartuziánske knihy sa na Spiš dostali pri založení kláštora na Skale útočiska (zasvätený svätému Jánovi Krstiteľovi), dnešné Kláštorisko, umiestnenom v ideálnej polohe pre rehoľníkov, ďaleko od ľudských obydlí, v kopcoch Slovenského raja. Takáto lokalita však spôsobovala aj nemálo problémov, či už hospodárskych, alebo obranných. Listiny k založeniu kláštora pochádzajú z roku 1299. Po získaní majetkov sa začali stavať kláštorné budovy a až po ich provizórnom dokončení v roku 1305 sa tu nasťahovali prví bratia z dnešnej slovinskej Žiže, odkiaľ si pravdepodobne priniesli aj základnú zbierku kníh potrebnú v prvom rade pre slávenie liturgie. Už v roku 1338 mal kláštor dostatok kníh, aby mohol časť z nich odovzdať do novozaloženej kartúzy v Lechnici. Na základe listiny tam prior Ján poslal Bibliu manuál, martyrológium, graduál, antifonár, pasionál, *Homílie o Ezechielovi* od svätého Gregora, *O Jánových listoch* od svätého Augustína a kompendium *Theologicae veritas*³. Samotný kláštor v Lechnici vznikol v roku 1319 ako filiálny dom Skaly útočiska, no už o tri roky neskôr sa osamostatnil. Lokalita Lechnice bola omnoho rušnejšia ako Skala útočiska. Blízko kartúzy postavenej pri hraničnej rieke Dunajec medzi Uhorskom a Poľskom prechádzala obchodná cesta spájajúca obe krajiny a rehoľníci mali dobré kontakty na obe strany. Dokázali si tak zabezpečiť viac donátorov ako Skala útočiska. Kláštory boli súčasťou hornonemeckej provincie rádu. V roku 1403 Spiš dokonca navštívil generálny prior kartuziánov. Do života oboch kláštorov negatívne zasiahli husitské výpravy a následné bratricke lúpežné nájazdy. V 30. rokoch 15. storočia ich postihli tak, že Lechnica bola obsadená dvakrát v roku 1431 a 1433, no komunita sa pravdepodobne rýchlo spamätala. Skala útočiska také šťastie nemala a od roku 1433 až do roku 1462 bola úplne opustená. Druhá polovica 15. a začiatok 16. storočia boli už pre oba kláštory pokojnejšie. Postupne konsolidovali svoje majetky. Od prelomu storočí našli v postave Hedvigy Zápoľskej pochádzajúcej z rodu tešínskych Piastovcov štedrú donátorku. Kartúza na Skale útočiska bola v tomto období výrazne prestavaná. Obdobie rozvoja však prerušili boje o nástupníctvo na uhorský trón a reformácia. Politika syna Hedvigy, Jána Zápoľského, viedla nakoniec až k zničeniu Skaly útočiska, pretože jeho budovy obsadili v roku 1543 Zápoľského vojaci. Po ich vyhnaní bolo rozhodnuté zbúrať kartúzu, aby sa v nej už nikdy neopevnili ďalšie ozbrojené jednotky. Pri prevoze zachráneného hnutelného majetku do Lechnice prepadli vozy ďalšie rabujúce skupiny, takže je zázrak, že sa zo Skaly

³ Podľa J. Šedivý, *Stredoveká písomná kultúra na Spiši*, [w:] *Historia Scepusii*, vol. I, eds. M. Homza, S.A. Sroka, Bratislava–Kraków 2009, s. 496 a pozn. 335.

útočišťa zachovalo pár kníh. Kláštory v tomto období fakticky splynuli v jedno. Lechnická kartúza nakoniec zanikla o 20 rokov neskôr v roku 1563, keď prišla o všetky majetky v spore so Spišskou kapitulou.

Ukazuje sa teda, že obe kartúzy zdieľali spoločné osudy, čo sa prejavilo aj na ich knižniciach, ktoré sa v 16. storočí spojili do jedného celku a v súčasnosti sa dajú už len ťažko rozdeliť. Niekoľko rukopisov a tlačí síce má vlastnícku poznámku zo Skaly útočišťa, ale dá sa predpokladať, že do jej knižnice patrilo viac zachovaných zväzkov napríklad na základe výskytu duplikátov bez posesorských záznamov, pri ktorých možno uvažovať, že jednu knihu vlastnila Skala útočišťa a druhú Lechnica.

Po zániku Červeného kláštora sa zbierka uložená v tamojšej knižnici postupne rozdeľovala a dnes sa dá spojiť už len virtuálne. V nasledujúcich riadkoch budú predstavené hlavné smery putovania zväzkov. Je fascinujúce, že aj po takmer pol tisícročí od zániku kartúz sa z nich zachovalo niekoľko desiatok kníh. Z kláštorných knižníc z územia Slovenska je vo svojej veľkosti porovnateľná ku kartuziánom už len bibliotéka dominikánov z Košíc.

Najväčšiu časť fondu, teda predovšetkým stredoveké rukopisy, si zobrali odchádzajúci mnísi zo sebou do paulínskeho kláštora v Lefantovciach. Tieto zväzky sa potom dostali na priorát rádu do Budapešti. Po rozpustení pavlínov Jozefom II. sa nakoniec presunuli do Univerzitnej knižnice v Budapešti, kde sú uložené dodnes. Patrí k nim najmä 31 rukopisov, ktorým sa dosiaľ venovala najväčšia pozornosť⁴, no súčasťou knižnice je aj skupina 33 inkunábul⁵.

V rôznych ďalších maďarských inštitúciách sú už len jednotliviny, ktoré sa tam dostali neznámymi cestami. V Maďarskej národnej knižnici je jeden rukopis⁶. Ústredný seminár v Budapešti a Diecézna knižnica v Jágri vlastnia po dvoch inkunábulách⁷.

Knihy, ktoré mnísi nechali v Lechnici sa spolu s kláštrom dostali do vlastníctva Spišskej kapituly. Niektoré sa z kapituly neskôr dostali aj do Slovenskej národnej knižnice (ďalej SNK). Takouto cestou sa do Martina presunul Žaltár – graduál sign. J 538, ale aj niekoľko inkunábul, no viacero kartuziánskych zväzkov sa v knižnici Spišskej kapituly uchováva doteraz.

⁴ J. Sopko, *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie II*, Martin 1982, n. 243–245, 247–258, 261, 262, 264, 268, 270–276, 278, 279, 281–283. Sopko nespracoval rukopis so signatúrou Cod. Germ. 1.

⁵ M. Rozsondai, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*, Budapest 2019, s. 46.

⁶ J. Sopko, *Stredoveké latinské kódexy*, n. 218.

⁷ I. Kotvan, E. Frimmová, *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*, Martin 1996, s. 14.

Ďalšie zväzky z Lechnice presunul Ladislav Rákoczi ako svetský správca kláštora. Dňa 22. 5. 1651 daroval niekoľko kníh františkánskemu kláštoru v Nižnej Šebastovej⁸. Tie sa následne po zrušení kláštorov komunistickým režimom v roku 1950 (Akcia K) dostali tiež do SNK.

V Lechnici aj po dare Ladislava Rákocziho stále zostávala nejaká časť knižnice, keďže niektoré kartuziánske knihy boli aj v rukách kamaldulských mníchov, ktorý v Červenom kláštore pôsobili medzi rokmi 1711 a 1782.

Jedna inkunábula ako príväzok tlače zo 16. storočia sa dostala neznámym spôsobom do Krakova⁹. Je veľmi pravdepodobné, že počet zväzkov ešte nie je definitívny. Náhodné odhalenie lechnickej prvotlače v katalógu Biblioteki Naukowej PAU i PAN poukazuje na nutnosť v budúcnosti preskúmať aj krakovské zbierky. Zároveň sa zatiaľ podarilo odhaliť len veľmi málo paleotypov.

Rukopisy z Lechnice

Kódexy s vlastníčkou poznámkou lechnických kartuziánov svedčia o výrazných vzťahoch s poľským, ale aj s českým územím. Prepojenia sa dajú rozdeliť do štyroch úrovní: 1. diela poľských autorov, 2. rukopisy s dokladmi poľského jazyka, 3. rukopisy napísané poľskými pisármi, 4. rukopisy vlastnené osobami z Poľska. Z 30 kódexov vlastnených lechnickými kartuziánmi aspoň do jednej zo zmienovaných kategórií spadá presne polovica z nich, pričom častokrát sa poľské provenienčné znaky kombinujú. V nasledujúcom texte postupne podľa signatúr predstavíme jednotlivé kódexy so vzťahmi k Poľsku¹⁰.

Prvé dva rukopisy sa dotýkajú poľských dejín len okrajovo. Sú to konvolúty rôznych diel poukazujúcich predovšetkým na spätosť s prostredím pražskej univerzity. Okrem diel Jana Milíče z Kroměříže alebo Mikuláša z Prachatic v Cod. Lat. 42 aj v Cod. Lat. 48 nájdeme spis *Expositio passionis* Matúša z Krakova. Oba najskôr vznikli v českých krajinách, pričom druhý zmienovaný sa používal na Spiši ešte pred tým, ako sa dostal do Lechnice, pretože jeho záverečné strany sú venované formulárovej zbierke zmieňujúcej spišské reálie.

⁸ Presné okolnosti sú známe vďaka poznámke, ktorá sa v knihách nachádza v znení: *Ex libris illustrissimi comitis ac domini domini Ladislai Rakoczi ad usum concessus conventui Sebestiensis Anno 1651 die 22 may.*

⁹ T. Dąbrowa, E. Knapik, J. Wojtowicz, *Katalog inkunabułów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Kraków 2015, n. 145.

¹⁰ Všetky sú vo vlastníctve Univerzitetnej knižnice v Budapešti a sú prístupné online cez stránku: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/125> [Citováno: 20. 11. 2023] Katalógovo ich spracoval Július Sopko: J. Sopko, *Stredoveké latinské kódexy*.

Rukopis Cod. Lat. 50 zas obsahuje dielo českého autora pôsobiaceho v Malopoľsku. Nachádza sa v ňom *Exemplar salutis* od premonštráta Hieronýma Jána Silvána z Prahy, ktorý bol svedníkom Vladislava Jagelovského a neskôr opátom kláštora v Novom Sączu¹¹. Sú tu opísané životy svätého Stanislava aj svätého Vojtecha. Miesto napísania kartuziánskeho rukopisu je neznáme. Podľa vlastníckej poznámky (*Iste liber est domini Iohannis plebani in Lewbitz* [Lubica pri Kežmarku] *Fvrank*) a faktu, že Július Sopko stotožnil ruku vlastníka Jána s rukou pisára časti kódexu¹² sa môžeme domnievať, že kódex bol vytvorený na Spiši, čo ukazuje ako bolo poľské literárne prostredie silné aj na severe Uhorska. O spišskom pôvode svedčia aj štyri fragmenty z breviára využité ako predsádky. Je na nich takmer celé oficium zo sviatku Navštívenia Panny Márie, časť jeho oktávy a úvod k sviatku Procesia a Martiniána. Breviár bol podľa písma vytvorený niekedy počas prvej polovice 15. storočia, čo korešponduje aj s jeho obsahom, keďže sviatok Navštívenia Panny Márie bol Rímom schválený až 9. 11. 1390. Oficium zložené anglickým kardinálom Adamom Eastonom sa stalo oficiálnym textom pre jeho slávenie¹³. Práve Eastonove spevy si dôsledne vyberá aj breviár z kartuziánskeho rukopisu. Napodobňuje tak *Spišský antifonár*, pričom ostrihomská arcidiecéza používala oficium zložené Jánom z Jenštejna, ktoré bolo zároveň podľa výskumu Rhianydd Hallas aj podľa databázy Cantus Index zastúpené vo všetkých poľských rukopisoch, čo teda zlomok zaraďuje takmer určite do prostredia Spiša.

Spis *Conflictus conscientiae cum ratione de communione* Matúša z Krakova sa dostal aj do Cod. Lat. 55, ktorý je však bez ďalších provenienčných znakov.

Jednoznačne v Malopoľsku vznikol Cod. Lat. 60, aj keď obsahuje *Komentár k štvrtej knihe Sekvencií* od Jána Husa a od Bonaventúry. V kolofóne sa dozvedáme o pisárovi, že sa volal Nicolaus de Lisacow, alias de Radlino. Bol klerikom krakovskej diecézy a svoju prácu skončil 10. 11. 1424. Na záver poznámky pridal aj odkaz s poľskými ženskými menami v znení: „*Non Maszka, Kachna, sed Magorzadka, Dorothonka ipsum amabat, nec cessabat, donec ad ipsam passus creabat.*“ Rovnakou rukou je zapísaná aj správa o kúpe rukopisu kazateľom Sulislavom v meste Jasło za dve marky, pričom kódex nebol zviazaný a transakcia sa odohrala v blízkom Frysztaku, v dome rektora školy Swanthoslava.

¹¹ J. Kaliszuk et al., *Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, Kraków 2019, n. 233.

¹² J. Sopko, *Stredoveké latinské kódexy*, s. 79.

¹³ Viac informácií a kritickú edíciu oficiá Adama Eastona aj Jana z Jenštejna je možné nájsť v dizertačnej práci: R. Hallas, *Two rhymed offices composed for the feast of the Visitation of the Blessed Virgin Mary: Comparative study and critical edition*, [dizertačná práca] Bangor–Praha 2021.

Do mesta Olkusz sa hlási rukopis Cod. Lat. 62. Na dvoch miestach sa v ňom podpísal Ján Llabschin, v tom čase miestny vikár. V písaní nepostupoval príliš rýchlo, pretože na f. 22v zistíme, že tretiu a štvrtú knihu *Dialógov* Gregora Veľkého dopísal 4. 10. 1440 a nasledujúci krátky spis pripísaný Augustínovi končiaci už na f. 28v dokončil až 2. 12. 1440. Pri kolofónoch zaznačil aj časové údaje poukazujúce na jeho večernú prácu, keď najprv skončil o 21. hodine a potom o 19. hodine. Ďalším pisárom kódexu bol Ján Smyalka, syn Petra de Costan. Kniha sa potom pohybovala po Malopoľsku, kde bola pravdepodobne aj zviazaná. Ako predsádky boli použité dva listy z knihy *Genezis* písanej bastardou z prvej polovice 15. storočia. Na zadnej predsádke je súvislý text Gn 7,8–11,5 a predná predsádka nadväzuje s Gn 11,5–13,4. Neznámym spôsobom sa kniha dostala do rúk Mateja z Kobilína, deväťnásobného rektora univerzity v Krakove. Ten ju dva roky pred svojou smrťou v roku 1490 daroval lechnickej kartúze.

Krátky príklad poľštiny a aj ďalší príklad fungovania trhu s knihami nájdeme v kolofóne rukopisu Cod. Lat. 63. Dielo *Catholicon* Jána z Janova bolo 20. 11. 1444 v lokalite Zglobna dopísané Swanthoslavom, volaným Wawosch, ktorý za to dostal peniaze od Michala Václava z Konína. Čiastka tu nie je špecifikovaná. Na záver zápisu pridal Swanthoslav prosbu pre objednávateľa: „*Michale pros za Swanthka Boga Crista.*“

V Cod. Lat. 64 sa opäť nachádza text poľského autora. Tentokrát ide o Pavla z Piskowic¹⁴ a jeho *Questio de conceptione* a za ním nasleduje *Sequentia de immaculata conceptione*. Rukopis bol postupne písaný na poľskom území v priebehu ôsmich rokov istým Václavom. Vďaka kolofónom môžeme aspoň v náznačkách sledovať jeho život. Najskôr 22. 6. v roku 1440 si napísal báseň *Carmen paschale* od Sedulia. Bol pravdepodobne v mladom veku a študoval v lokalite *Plocis in scola castri*, pričom sa označil za chudobného. O štyri roky neskôr 30. 3. 1444 býval už v Krakove, no jeho záujem o antickú poéziu pretrvával, pretože si vtedy dokončil opis básne *De vetula*, ktorú pripísal Ovídiovi, no súčasné bádanie radí jej vznik až do 13. storočia. Podľa kolofónu z 1. 8. 1446 sa dozvedáme, že nielen šťastne dokončil spis *De vita contemplativa*, ale aj úspešne ukončil v Krakove štúdium siedmich slobodných umení. Už o rok neskôr 21. 10. 1447 o polnoci dopísal *Compendium Sententiarum* od Johanna de Fonte. V tom čase stále žil v Krakove, no dopísal k svojmu menu: *in loco miserie*. Ako posledné si stále v Krakove v rámci oktávy Navštívenia Panny Márie v roku 1448 do svojho rukopisu zapísal astronomické tabuľky.

Kombináciu česko-poľsko-uhorských vzťahov nachádzame v Cod. Lat. 70. Rukopis obsahuje okrem iných spis Matúša z Krakova *De modo confitendi*

¹⁴ J. Kaliszuk et al., *Clavis scriptorum*, n. 607.

et de puritate conscientiae. Jeho časť dopísal 23. 7. 1433 Ján z Pelhřimova¹⁵ v právnickej burze (*bursa iuristarum*). Až o 30 rokov neskôr (26. 8. 1463) ku kódexu pribudla časť napísaná Stanislavom Moravským z Olomouca, no nie je jasné, či na rovnakom mieste a nedá sa ani zistiť, ako sa konvolút dostal do Lechnice.

Pri Cod. Lat. 79 je situácia jasnejšia. Rukopis kartúze daroval v roku 1489 krakovský altarista Václav, ktorého Rafał Witkowski stotožnil s dvorným lekárom Vladislava II. Jagelovského¹⁶. Obsahuje homiletické dielo Pavla zo Zatora¹⁷ *Sermones in epistolas dominicales*. Kniha musela vzniknúť pred rokom 1443 a určite sa používala v Krakove, keďže na prednej predsádke sa nachádza zápis o zemetrasení v tomto roku, podľa ktorého bola počas prírodnej katastrofy zničená klenba kostola svätej Kataríny v Krakove.¹⁸ V lechnickom rukopise sú ako predné a zadné prídoštie použité dva rôzne papierové fragmenty. Vpredu je síce makulatúra z vonkajšej strany prázdna, no opačná strana presvitá dostatočne na to, aby bola čitateľná. Nachádza sa na nej časť sekvencie *Gaude mater nobilis* (ah55108)¹⁹ určenej pre sviatok svätého Konráda, biskupa Kostnice. Cantus Index zachytáva len dva výskyty tejto sekvencie a obe vo švajčiarskych prameňoch. Databáza Usuarium však ukazuje, že sviatok tohto svätca bol o čosi rozšírenejší²⁰. Pre náš výskum je dôležité, že v stredoeurópskom priestore nájdeme výskyt jeho mena v misáloch z Krakova a Płocku, čiže pravdepodobne krakovský kníhviazač spracoval aj domácu makulatúru, na čo poukazuje aj využitá métsko-gotická notácia. Notátor zapísal melódiu hlavne punktami, no v niektorých prípadoch sa vyskytuje aj pravouhlý métsky *clivis* bez rombického ukončenia typický pre poľské prostredie²¹. Na zadnom prídoštii je nalepený papierový dvojlist s jedinečným obsahom. Je to pravdepodobne fragment účtovnej knihy, kde sú zapísané rôzne výdavky v grošoch počas viacerých dní uvedených cirkevným kalendárom. Na čitateľnom *verse* je zaznačená sobota

¹⁵ Jan z Pelhřimov, syn Piotra (Id: 814754), [w:] *Corpus Academicum Cracoviense (CAC)*, online: http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/814754_Jan_z_Pelh%C5%99imov_syn_Piotra [Citováno: 22. 11. 2023].

¹⁶ R. Witkowski, *Zakon kartuzów w Europie Środkowej*, s. 891.

¹⁷ J. Kaliszuk et al., *Clavis scriptorum*, n. 609.

¹⁸ Správa o rovnakom zemetrasení sa nachádza aj v rukopise Cx IV z farskej knižnici v Kremnici uloženom v Slovenskom národnom archíve.

¹⁹ <https://cantusindex.org/id/ah55108> [Citováno: 22. 11. 2023]

²⁰ <https://usuarium.elte.hu/calendarlabel/311/view> [Citováno: 22. 11. 2023.]

²¹ J. Szendrei, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII-XVI wieku /Staff notation of Gregorian Chant in Polish Sources of 12th – 16th century*, [w:] *Notae musicae artis. Musical Notation in Polish sources 11th – 16th century*, ed. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 2001, s. 233.

pred prvou pôstnou nedeľou a na *recte* vigília a deň Narodenia Pána, kde sú zmienené okrem výdavkov na potraviny aj 4 groše dané koledníkom²². Z lokalít sa tu nachádza Costelec de Anema alebo Mochow, čo by možno mohol byť dnešný Mochów v Sliezsku.

Rovnakú zbierku kázní od Pavla zo Zatora ako predchádzajúci zväzok obsahuje aj Cod. Lat. 83. Kolofón datuje vznik kódexu do 2. 4. 1432 a jeho pisárom bol Ján z Olkusza. K rukopisu je ešte pridané ďalšie poľské dielo *Liber conclusionum evangelicae veritatis* od autora Stanislava zo Skarbimierza²³. Po jeho dopísaní sa rukopis asi nachádzal stále v Olkuszi a neskôr ho vlastnil Mikuláš z Olkusza, ktorý bol miestnym plebánom, doktorom kanonického práva a aj kantorom v kostole svätého Floriána za hradbami Krakova. Vo svojom testamente knihu odkázal lechnickým kartuziánom, ku ktorým sa dostala v roku 1487. Nachádzajú sa v nej malé pergamenové pásiky slúžiace ako výstuž zložiek z rukopisu z druhej polovice 13. storočia obsahujúce úseky z druhej knihy *Justiniánovho kódexu*.

Archidiakon Henrich z Radowa si v Krakove 4. 11. 1437 kúpil komentár k *Sentenciám* Petra Lombarského Cod. Lat. 86 a ten sa potom neznámou cestou dostal do Lechnice.

V Cod. Lat. 90 nájdeme doklad intelektuálneho vystahovalectva z Uhorska. Mikuláš zo Spiša začal študovať na univerzite v Krakove v roku 1418. Z kolofónu sa dozvedáme, že v meste aj zostal a stal sa oltárnikom v kostole Panny Márie. Zväzok zanechal lechnickým kartuziánom a do ich vlastníctva prešiel po jeho smrti 3. 6. 1439. Do prostredia krakovskej univerzity by sa mohli zaradiť dve fóliá z rovnakého rukopisu slúžiace ako predsádky. Oba listy obsahujú text Aristotelovej *Metafyziky*. Väčšina je z 11. knihy a písaná jednou rukou polovice 14. storočia, no úplný záver 11. knihy a úvod do 12. prevzala iná o čosi mladšia a menej úhľadná ruka. Tá zároveň označila jednotlivé úseky arabskými číslicami.

Na základe poslednej vôle sa do Lechnice dostal v roku 1476 aj Cod. Lat. 92. Daroval ho doktor kanonického práva a krakovský archidiakon Ján Pnyowsky. Je zaujímavé, že obsahuje aj kartuziánsku regulu, pričom je málo pravdepodobné, že by bola pripísaná až v kartúze, pretože na f. 1r, kde je záznam o darovaní, je rovnakou rukou zapísaný aj obsah kódexu a tu sa už regula nachádza. Možno sa Ján Pnyowsky rozhodol pri darovaní podľa praktických potrieb príjemcov, lebo napríklad burza chudobných kanonistov dostala na základe jeho tes-

²² Pro offertorio et colenda IIII grossis.

²³ J. Kaliszuk et al., *Clavis scriptorum*, n. 876.

tamentu glosované *Dekretálie* Gregora IX²⁴. V tomto rukopise sa dozvedáme aj to, že zomrel 19. 9. 1476.

Posledný rukopis poľského pôvodu v zbierke lechnických kartuziánov je Cod. Lat. 108. Sú v ňom zapísané synodálne štatúty krakovskej diecézy aj gnieznianskej arcidiecézy. Takmer všetky texty si prepísal Ján Pffaffen z mesta Żywiec a keďže ukončoval takmer každú obsahovú jednotku kolofónom, tak môžeme dobre sledovať jeho pracovný postup. Najaktívnejší bol na začiatku roka 1429, keď medzi f. 126v a f. 149v postupoval priemernou rýchlosťou vyše troch fólií za deň. Neskôr jeho aktivita klesla a do konvolútu si doplňoval diela len zriedka ku koncu roka 1429, potom v roku 1432, 1433 a 1434. Z jeho zápisov sa dozvedáme, že bol plebánom pri kostole Panny Márie v Krakove. Nanešťastie sa ale v ňom nedá zistiť, ako sa dostal do Lechnice (Tabuľka 1).

Tabuľka 1. Poloniká v rukopisoch lechnických kartuziánov

Signatúra	Obsah	Poľština	Kolofón	Vlastník
Cod. Lat. 42	Matúš z Krakova			
Cod. Lat. 48	Matúš z Krakova			
Cod. Lat. 50	Hieroným Ján Silván z Prahy			
Cod. Lat. 55	Matúš z Krakova			
Cod. Lat. 60		Non Maszka, Kachna, sed Ma- gorzadka, Doroth- ka ipsum amabat, nec cessabat, donec ad ipsam passus creabat	Per manus ... Ni- colai de Lisacow, alias de Radlino (1424)	Sulislaus, Iaslo (1424)
Cod. Lat. 62			Per Johannem vite de Llabschin (4. 10. 1440, 2. 12. 1440), Johannes Smyalka	Mathias de Cobi- lino, Cracovia – Lechnicz 1490
Cod. Lat. 63		Michale pros za Swanthka Boga Crista	Per manus Swanthoslai dicti Wawosch, filium Urbani de Crzyzanow (20. 11. 1444)	

²⁴ W. Wiśtock, *Katalog rękopisów biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881, s. 125.

Signatúra	Obsah	Pořtina	Kolofón	Vlastník
Cod. Lat. 64	Paulus Piczkowski		Per Wenceslaum, Cracovie (22. 6. 1440, 30. 3. 1444, 1. 8. 1446, 21. 10. 1447, 2. 7. – 9. 7. 1448)	
Cod. Lat. 70	Matúš z Krakova		Per Iohannem de Pelhrzimow, Cracovie, in bursa iuristarum (23. 7. 1433), Per fratrem Stanislauum Moravum de Olomutz (26. 8. 1463)	
Cod. Lat. 79	Paulus de Zator			Wenceslaus, Cracovia – Lechnicz 1489
Cod. Lat. 83	Paulus de Zator, Stanislaus de Scarbimiria		Per me Iohannem de Ilkusz (2. 4. 1432)	Nicolaus de Elkus, Cracovia – Lechnicz 1487
Cod. Lat. 86				Henricus de Radow, Cracovia (4. 11. 1437)
Cod. Lat. 90				Nicolaus Czipser, Cracovia – Lechnicz 3. 6. 1439
Cod. Lat. 92				Iohannis Pnyowsky, Cracovia – Lechnicz 1476
Cod. Lat. 108	Statuta provincialia archiepiscopatus Gnesnensis, Constitutiones synodales episcopi Cracoviensis		Per Iohannem Pfaffen de Zeypisch (5. 2. 1429, 12. 2. 1429, 14. 3. 1429, 25. 3. 1429, 16. 2. 1429, 25. 4. 1432, 14. 1. 1433, 11. 3. 1434)	

Spracované autorom článku.

Reštaurátori v minulom storočí vybrali z niektorých lechnických rukopisov ďalšie štyri zlomky, ktoré sú dnes uložené samostatne a spracoval ich László Mezey²⁵, pričom dva z nich zaradil do Poľska. Boli umiestnené v Cod. Lat. 54, ktorý Sopko aj Mezey označili za produkt spišských kartuziánov. Jeden breviár z prelomu 14. a 15. storočia používa métsko-gotickú notáciu v štvorlinajkovom systéme. Mezey identifikuje jeho liturgickú tradíciu ako krakovskú. Druhý breviár, pochádzajúci z prvej polovice 15. storočia je tiež notovaný, no v tomto prípade nemeckou gotickou chorálnou notáciou. Rovnako používa krakovský rítus.

Kartuziánske inkunábuly

Situácia viditeľná v rukopisnej časti knižnice sa sčasti opakuje aj v rámci inkunábul. Univerzitná knižnica v Budapešti vlastní 33 kartuziánskych inkunábul, pričom Marianne Rozsondai zanalyzovala ich slepotlačové dekorácie väzieb a zistila, že až 10 z nich má krakovskú väzbu²⁶. Pri piatich môžeme sledovať vlastnícky zápis krakovského kazateľa Swanthoslava Silentiosa.

Kartuziánske inkunábuly uložené v Slovenskej národnej knižnici už nevykazujú takú jasnú poľskú afinitu. Ako prvý ich systematicky spracoval Vševlad Jozef Gajdoš²⁷ a v súčasnosti ich z hľadiska knižnej väzby skúma Martin Baloga. Celkovo je ich 26 v 20 zväzkoch. Vlastnícke poznámky ukazujú, že len tri boli na Skale útočišťa. Zvyšné sa hlásia do Lechnice. Oproti rukopisom je zaujímavé, že sa v nich až na jeden prípad vyskytujú len vlastnícke poznámky z kartuziánskych kláštorov. Zdá sa teda, že nemenili majiteľov tak často ako rukopisy.

Výnimkou je Inc A 29, ktorá nás privádza opäť do Krakova (il. 1). Prídoštie knihy je zložené z dvoch pergamenových fragmentov. Textom boli prilepené na drevenú dosku a ich strhnutie z nej im spôsobilo menšie poškodenia. Jeden zlomok je písaný gotickou kurzívou. Porušenie na viacerých miestach zabraňuje jeho prečítaniu. To sa našťastie nedeje pri druhom, kde pisár použil ozdobnú bastardu. Fragment oboznamuje študentov bakalárskeho stupňa na krakovskej univerzite o prednáškach a cvičeniach vyučovaných v letnom aj v zimnom semestri roka 1474, keď bol rektorom profesor teológie Stanislaus de Schadek²⁸.

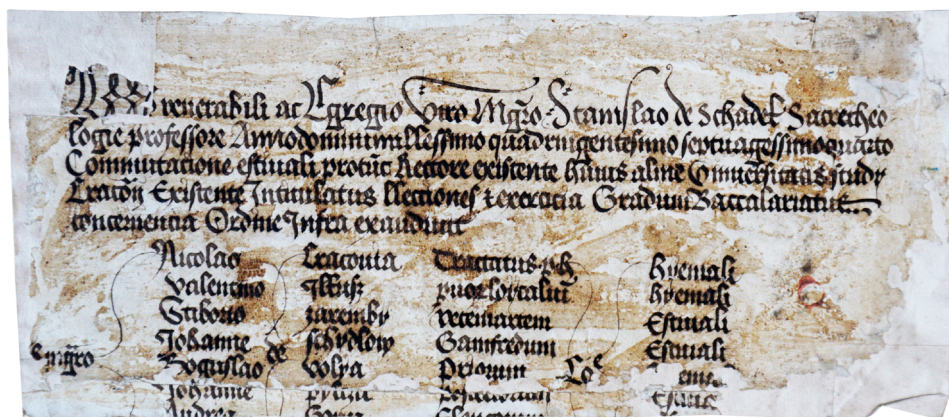
²⁵ L. Mezey, *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Hungariae*, Volumen I. Pars I, Budapest 1983, n. 4 + tab. IV, 269, 270, 277.

²⁶ M. Rozsondai, *A magyar könyvkötés*, s. 46.

²⁷ V.J. Gajdoš, *Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku*, [w:] *V tichu kláštorov a knižníc*, ed. J. Pašteka, Bratislava 2004, s. 87–101.

²⁸ Zlomok z rovnakého prostredia môžeme nájsť v krakovskej knižnici Biblioteka Naukowa PAU i PAN. Tá má vo svojej zbierke inkunábulu Inc. 140 so zachovanou nedatovanou pozvánkou na dišputu Michala z Namyslova z fakulty slobodných umení krakovskej univerzity. Je možné,

Po úvode písanom po celej šírke písacej látky je spodná časť pergamenu rozdelená do siedmich stĺpcov, z ktorých je čitateľných šesť riadkov. V prvých štyroch stĺpcoch sú uvedené mená vyučujúcich vo forme magistro X de Y. Za nimi nasleduje názov predmetu, potom skrátené slovo *commutatione* a v poslednom stĺpci je napísané, či sa predmet vyučuje v letnom alebo zimnom semestri. Podľa názvov predmetov sa študenti bakalárskeho stupňa oboznamovali s disciplínami trívia, no nie všetky názvy sa podarilo identifikovať. *Tractatus ph.* nie je jasné, čo označuje. Po ňom nasleduje *Parvorum loycalium* zahŕňajúce krátke spisy rôznych autorov venujúce sa logike. Do rovnakej oblasti patrí aj predmet *Vetem artem*, kde sa učilo z Aristotelových spisov *Categoriae* i *De interpretatione* a z Porfriovho diela *Isagoge*. Nové umenia sa na krakovskej univerzite delili do predmetov *Priorum* a *Posteriorum*. Na pomedzí gramatiky a rétoriky stojí *Ganifredum*. V jeho rámci sa vyučovalo podľa učebnice *Poetria nova* od Ganifreda de Vino Salvo.

II. 1. Fragment z roku 1474 pochádzajúci z univerzity v Krakove
(Slovenská národná knižnica, Inc A 29)

Fragment na inkunábule A 29 je jedinečným prameňom k dejinám každodennosti na krakovskej univerzite. Slúžil ako informačný materiál pre študentov, ktorí v ňom zistili, kto, čo a kedy ich bude vyučovať. Keďže mal veľmi obmedzenú platnosť je veľkým šťastím, že sa zachoval až do súčasnosti. Sa-

že táto inkunábula sa používala na území dnešného Slovenska, pretože jej najstaršia vlastníčka poznámka pochádza z 19. storočia z rumunskej knižnice Bathyaneum, kde sa dodnes nachádza množstvo slovacikálneho materiálu predovšetkým zo Spiša. T. Dąbrowa, E. Knapiek, J. Wojtowicz, *Katalog inkunabułów*, n. 165, fot. 227.

motná inkunábula bola vytlačená v roku 1475, čiže rok po vzniku vyhlášky a hneď sa dostala do Krakova, kde bola zviazaná. Následne v roku 1488 bola cez doktora Hieronýma a krakovského kanonika Jána Slupczura darovaná lechnickému kláštora.

Záver

Knižná zbierka lechnického kartuziánskeho kláštora poukazuje na dobré kontakty kartúzy s poľským územím a predovšetkým s Krakovom²⁹. Vo svojich testamentoch na ňu pamätali aj významné osobnosti svojej doby. Z dostupných prameňov však nie je jasné prečo. Lechnica síce ležala a leží na hranici Poľska a Uhorska, resp. Slovenska, no jej vzdialenosť do Krakova nie je zanedbateľná. Delí ich približne 100 km, čo znamená približne tri dni pešej cesty. Zároveň sa v Krakove a jeho okolí vyskytovalo viacero významných kláštorov. Darovacie zápisy sa ani raz nezmieňujú o príčinách blízkosti danej osoby ku kláštora. Otázkou by mohol zodpovedať budúci výskum testamentov (ak sa zachovali), v ktorom by mohli byť širšie vysvetlené úmysly darcov³⁰. Istú výhodu mohla mať kartúza v tom, že na území Malopoľska sa v tom čase nenachádzal žiadny iný kartuziánsky kláštora. Práve v tomto ohľade existuje niekoľko zmienok o dôležitej role lechnických priorov v snahe o založenie kartúzy v Krakove, čo sa im však nepodarilo. Prvé zmienky o tom sa zachovali z roku 1462 v aktoch generálnej kapituly³¹. Zaujímavé je, že prior mal o fundácii rokovať s rektorom krakovskej univerzity Mikulášom Bylinom, čo opäť dokazuje pevné vzťahy univerzity s kartúzou premietnuté do darovania niekoľkých zväzkov rehoľníkom. Zmienky o rozhovoroch v aktoch generálnej kapituly sa objavujú až do roku 1466 a potom sa opakujú ešte v roku 1480, no zámer sa nakoniec nepodarilo uskutočniť. Druhý pokus môže súvisieť s postavou Jakuba Mateja zo Spišských Vlachov, ktorý študoval na krakovskej univerzite v rokoch 1466–1479³². Tam spoznal aj už zmieneného Swanthoslava Silentiosa, ktorý mu daroval

²⁹ Stanisław Sroka zmieňuje tri hlavné dôvody: „1) Situovanie konventu na pohraničí; 2) na území Poľského kráľovstva neexistoval kartuziánsky kláštora; 3) od roku 1412 značná časť Spiša patrila do Poľska.“ S.A. Sroka, *Kontakty kartuziánov*, s. 125.

³⁰ Zmienená štúdia spomína viacero krakovských mešťanov, ktorí kláštora venovali nejaký majetok v testamente: *ibidem*, s. 131–133.

³¹ J. Hogg, *Daily life in the Charterhouses of Lethenkov and Lechnitz in the late middle ages as seen in the Acta of the General Chapter*, *Archaeologia historica* 29 (2004), s. 432–433.

³² P.S. Haraszti, B. Kelényi, L. Szögi, *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. Students from Hungary at the universities of Prague and Krakow 1348–1525. Magyarországi diákok a középkeri egyetemeken, I (2)*, Budapest 2017, n. 1478.

dvojzväzkovú Bibliu, ktorá vplynula do kláštornej knižnice, pretože Jakub sa po štúdiách stal rehoľníkom a aj lechnickým priorom. Práve on mohol byť prostredníkom kontaktov a oživovateľom myšlienky kartúzy v Krakove, keďže na univerzite strávil 13 rokov, a tak musel dobre poznať tamojšie prostredie. Vzťahy mohol rozvíjať aj Swanthoslav Silentiosus, ktorý bol podľa Witkowskeho ovplyvnený kartuziánskou spiritualitou a v Lechnici mohol pobývať aj osobne³³ Kartúza bola okrem knižných darov podporovaná aj financiami a naturáliami. Už Kazimír III. Veľký určil, aby každý rok na svätého Martina rehoľníci dostali približne 672 kg soli³⁴. Poľské panovnícke donácie pokračovali aj v 15. storočí a je možné, že práve oni pomohli konventu rýchlo sa zotaviť z husitského ničenia oblasti³⁵. V tejto súvislosti je nutné spomenúť, že lechnická kartúza sa vyskytuje aj v análoch Jana Długosza. Je tu podrobne opísaný útok zbojníckych skupín husitského hajtmana Žigmunda Korybuta na kláštor v roku 1431³⁶. To malo rozhnevať krakovského biskupa Zbigniewa tak, že zostavil armádu a chcel sa im pomstiť, no lúpežníci mu utiekli. Záznam nám opäť ukazuje, že kláštor mal istú dôležitosť aj v očiach najvyšších poľských vrstiev, keď im nebol ľahostajný osud miestnych rehoľníkov.

Kartuziáni neboli v kontaktoch s Krakovom výnimoční. Územie Spiša a celého dnešného východného Slovenska bolo s hlavným mestom Poľska späté intelektuálne aj obchodne, a po zálohovaní 34 spišských miest a obcí Poľsku i politicky. Od roku 1400 až do roku 1525 študovalo na krakovskej univerzite niekoľko stoviek študentov z územia dnešného Slovenska³⁷, pričom len z Levoče to bolo 123 a z Košíc 152³⁸. Prenos myšlienok z Poľska na východné Slovensko môžeme badať aj v liturgických rukopisoch. Ich notácia sa po grafickej stránke viac ponáša na poľské rukopisy ako na bratislavské³⁹. Krakov bol inšpiráciou aj pre sochárske umenie na Spiši, napríklad Majster Pavol z Levoče napodobil pri tvorbe oltára pre levočský kostol svätého Jakuba zomierajúcu

³³ R. Witkowski, *Zakon kartuzów w Europie Środkowej*, s. 893.

³⁴ B. Vida, *Stručné dejiny kartuziánov na Spiši*, s. 24.

³⁵ *Ibidem*, s. 26.

³⁶ *Joannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber undecimus et liber duodecimus, 1431–1444*, eds. C. Pirożyńska, J. Wyrozumski, Warszawa 2001, s. 17–18.

³⁷ P. Horváth, *Študenti zo Slovenska na krakovskej univerzite v 15. a v prvej polovici 16. storočia*, [w:] *Humanizmus a renesancia na Slovensku*, eds. L. Holotík, A. Vantouch, Bratislava 1967, s. 162–172.

³⁸ Podľa: P.S. Haraszi, B. Kelényi, L. Szögi, *Magyarország diákok*.

³⁹ E. Veselovská, *Métsko-gotická notácia na Slovensku v období stredoveku*, *Musicologica Slovaca* 9 (2018), č. 2, s. 184.

Pannu Máriu z krakovského Mariánskeho kostola od Veita Stossa⁴⁰. Kultúrna výmena bola podporená bohatstvom Spiša založenom na obchode, čo spôsobovalo, že miestni obyvatelia si mohli dovoliť podporovať rozvoj vzdelávania aj umenia vo väčšej miere, ako tomu bolo vo zvyšných pohraničných stolicách.

Summary

Polonica in the Libraries of the Spiš Carthusians

The article analyses the libraries of the Carthusian monasteries of Skala útočiska and Lechnica in Spiš in the territory of today's Slovakia. The preserved manuscripts and incunabula show that the Lechnica monastery in particular was very strongly connected to the Polish environment, and especially to Kraków. Approximately half of its manuscripts can be described as polonicum, i.e. the codices contain a text by a Polish author, have an inscription in Polish, were written in Poland or were owned by people from Poland. Some of them came to the monastery by unknown means, but for most of them we learn that they were gifts, especially posthumous ones. The relationship of the Carthusians to the University of Kraków is also shown to be strong. Its students and teachers donated several titles to the monastery, and among the fragments in the incunabula we even found a text informing the students about the subjects taught to the undergraduates in 1474. Of the Carthusian incunabula themselves, no fewer than 10 have a Cracovian binding. Clear reasons for such a relationship with the territory of Lesser Poland are not given in any of the sources. One can only surmise that the relative proximity of the monastery to Kraków and the personal contacts of the monks with burghers and scholars contributed to the development of the relationship.

Keywords: Carthusians; codicology; Lechnica; Rock of Refuge; Spiš; Cracow

Bibliografia

Pramene

Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber undecimus et liber duodecimus, 1431–1444, eds. C. Pirożyńska, J. Wyzumski, Warszawa 2001.

Štúdie

Corpus Academicum Cracoviense (CAC), on-line: http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/814754_Jan_z_Pel%C5%99imov_syn_Piotra [Citováno: 22. 11. 2023]

Dąbrowa T., Knapiek E., Wojtowicz J., *Katalog inkunabułów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, Kraków 2015.

---

⁴⁰ J. Fajt, S. Roller, *Majster Pavol z Levoče*, [w:] *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*, eds. D. Buran et al., Bratislava 2003, s. 439.

- Fajt J., Roller S., *Majster Pavol z Levoče*, [w:] *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*, eds. D. Buran et al., Bratislava 2003, s. 39–471.
- Gajdoš V.J., *Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku*, [w:] *V tichu kláštorov a knižníc*, ed. J. Pašteka, Bratislava 2004, s. 87–101.
- Hallas R., *Two rhymed offices composed for the feast of the Visitation of the Blessed Virgin Mary: Comparative study and critical edition*, [dizertačná práca] Bangor–Praha 2021.
- Haraszi P.S., Kelényi B., Szögi L., *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. Students from Hungary at the universities of Prague and Krakow 1348–1525. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, I (2)*, Budapest 2017.
- Hogg J., *Daily life in the Charterhouses of Lethenkov and Lechnitz in the late middle ages as seen in the Acta of the General Chapter*, *Archaeologia historica* 29 (2004), s. 432–433.
- Horváth P., *Študenti zo Slovenska na krakovskej univerzite v 15. a v prvej polovici 16. storočia*, [w:] *Humanizmus a renesancia na Slovensku*, eds. L. Holotík, A. Vantouch, Bratislava 1967, s. 162–172.
- Kaliszuk J. et al., *Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, Kraków 2019.
- Kotvan I., Frimmová E., *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*, Martin 1996.
- Lazorík E., *Fragmenty v kartuziánskych inkunábulách Slovenskej národnej knižnice v Martine*, [w:] *Musica mediaeva liturgica IV*, ed. J. Badnáriková, Ružomberok 2023, s. 80–108.
- Mezey L., *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Fragmenta Latina codicum in Bibliothecis Hungariae*, Volumen I. Pars I, Budapest 1983.
- Pomfyová B., *Letanovce*, [w:] *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*, eds. B. Pomfyová et al., Bratislava 2015, s. 458–466.
- Pomfyová B., Žažová H., *Červený Kláštor*, [w:] *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*, eds. B. Pomfyová et al., Bratislava 2015, s. 352–371.
- Rozsondai M., *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*, Budapest 2019.
- Slivka M., *Pohlady do stredovekých dejín Slovenska*, Martin 2013.
- Sopko J., *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie II*, Martin 1982.
- Sroka S.A., *Kontakty kartuziánov z Červeného Kláštora s Poľskom v stredoveku*, [w:] M. Homza, S.A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Kraków 1998, s. 119–133.
- Szendrei J., *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII-XVI wieku /Staff notation of Gregorian Chant in Polish Sources of 12th – 16th century*, [w:] *Notae musicae artis. Musical Notation in Polish sources 11th – 16th century*, ed. E. Witkowska-Zaremba, Kraków 2001, s. 187–281.
- Šedivý J., *Stredoveká písomná kultúra na Spiši*, [w:] *Historia Scepusii*, vol. I, eds. M. Homza, S.A. Sroka, Bratislava–Kraków 2009, s. 483–520.
- Veselovská E., *Métsko-gotická notácia na Slovensku v období stredoveku*, *Musicologica Slovaca* 9 (2018), č. 2, s. 165–199.
- Vida B., *Stručné dejiny kartuziánov na Spiši*, [w:] *Musica mediaeva liturgica IV*, Ružomberok 2023, s. 9–41.
- Wisłocki W., *Katalog rękopisów biblijoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881.
- Witkowski R., *Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku*, Salzburg 2011.

Miroslav Myšák

ORCID: 0000-0002-2228-4310

Muzeum umění Olomouc

Silesiaka i polonika w zbiorach biblioteki pałacowej w Kromieryżu – wstęp do problematyki*

Kromieryska biblioteka arcybiskupstwa ołomunieckiego

Kromieryska biblioteka pałacowa jest jedną z najbardziej znanych i najważniejszych kolekcji tego typu na terenie Republiki Czeskiej. Wynika to nie tylko z jej historii, rozmiarów (ok. 58 000 woluminów) i zawartości, ale również z faktu, iż od końca XVII w. przechowywana jest w jednym i tym samym miejscu. Obecnie biblioteka zarządzana jest przez Muzeum Sztuki w Ołomuńcu, czyli instytucję państwową, lecz jej właścicielem, podobnie jak samego pałacu, jest arcybiskupstwo ołomunieckie.

Z polskiej perspektywy, ale też z perspektywy tematu artykułu, interesujący może być fakt, że pod koniec XVI w. w kromieryskim pałacu przebywał i stworzył polski emigrant Bartłomiej Paprocki i najprawdopodobniej to właśnie tu powstało jego słynne *Zwierciadło Margrabstwa Morawskiego* oraz inne dzieła. Paprockiemu za materiał archiwalny służyły głównie dokumenty historyczne. Niestety nie wiemy, czy podyktowane to było brakiem biblioteki na terenie pałacu czy najzwyczajniej jego osobistymi preferencjami.

Obecna kromieryska biblioteka pałacowa wywodzi się z prywatnego księgozbioru biskupa ołomunieckiego Karola von Lichtenstein-Castelcorno

---

* Artykuł powstał dzięki wsparciu instytucjonalnemu Ministerstwa Kultury Republiki Czeskiej na rzecz długoterminowego rozwoju koncepcyjnego organizacji badawczej (Muzeum Sztuki Ołomuniec).

(okres sprawowania funkcji 1664–1695), który przekazał go na rzecz diecezji, ustanawiając przy okazji fundusz wieczysty, dzięki któremu księgozbiór stał się niejako instytucją, gdyż w wyznaczonym czasie miał być dostępny również dla publiczności. Fakt ten, w połączeniu z jeszcze innymi czynnikami, wyróżniał go na tle innych ówczesnych bibliotek zamkowych i pałacowych. Biskup Lichtenstein nie założył biblioteki pałacowej ani kościelnej specjalizującej się wyłącznie w określonym typie literatury lecz bibliotekę książęcą/dworską¹, jakie można było spotkać u suwerennych książąt w Cesarstwie Niemieckim – w Wolfenbüttel, w Monachium, w Gocie (Księstwo Saksonia-Gotha) itp. Odpowiadał temu również jej uniwersalny charakter, obejmujący całą dostępną wówczas wiedzę: od bibliistyki i teologii, przez prawo i historię, aż po literaturę językoznawczą i beletrystykę².

Biskup Lichtenstein pozostawił po sobie ponad 8000 woluminów (il. 1). Część z nich (prawie 800) przywiózł na Morawy z Salzburga, w którym przebywał wcześniej. Stan jego kolekcji dokumentują dwa katalogi – pierwszy z 1691³, a drugi z 1700 r. Księgozbiór Lichtensteina był, w mniejszym lub większym stopniu, powiększany i uzupełniany przez jego następców i to aż do połowy XIX w., kiedy to arcybiskup Friedrich von Fürstenberg (okres sprawowania funkcji 1853–1892) przypieczętował jej stan z prozaicznego powodu, jakim był brak miejsca. Wówczas podjęto również decyzję o utworzeniu kolejnej kolekcji, którą zaczęto nazywać nową biblioteką. Liczba książek, które ją zasilają, była ogromna. Jednocześnie Fürstenberg zaczął wykazywać większe zainteresowanie starymi woluminami – inkunabułami i rękopisami. Jego wielką zasługą było nabycie kilkuset tomów watykańskiego archiwisty i historyka Augustina Theinera (1804–1874).

¹ W badaniach niemieckich takie biblioteki określane są jako Fürsten- czy Hofbibliothek.

² W odniesieniu do biblioteki lichtensteinskiej por. M. Myšák, *Knížní sbírka*, [w:] *Karel z Lichtensteinu-Castelcornu (1624–1695). Místa biskupovy paměti*, eds. R. Švácha, M. Potůčková, J. Kroupa, Olomouc 2019, s. 339–353. W wersji angielskojęzycznej por. M. Myšák, *Library*, [w:] *Karl von Lichtenstein-Castelcornu (1624–1695). Places of the Bishop's Memory*, eds. R. Švácha, M. Potůčková, J. Kroupa, Olomouc 2019, s. 339–353. Na temat osoby biskupa por. inne artykuły w monografii zbiorowej oraz w pierwszym tomie *Karel z Lichtensteinu-Castelcornu (1624–1695). Olomoucký biskup a kníže střední Evropy*, red. O. Jakubec, Olomouc 2019. W wersji angielskojęzycznej *Karl von Lichtenstein-Castelcornu (1624–1695). Bishop of Olomouc and Central European Prince*, ed. O. Jakubec, Olomouc 2019.

³ Por. jego edycje oraz identyfikacje zawartych w nim książek w: M. Myšák, *Kroměřížská zámecká knihovna II. Katalog 1691*, Olomouc 2018.

II. 1. Wielka sala biblioteczna z najstarszą częścią kromierskiej kolekcji pałacowej
Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Ponadto w pałacu istniała jeszcze tzw. biblioteka podręczna, która powstała na podwalinach księgozbioru należącego do arcybiskupa Rudolfa Jana Habsburga († 1831). Mieściła się na pierwszym piętrze rezydencji w pobliżu apartamentów arcybiskupich, aby można było z niej korzystać w dowolnej chwili – możemy więc uznać ją za bibliotekę o charakterze prywatnym. Dopiero pod koniec pierwszej poł. XIX w. przekształcona została w księgozbiór instytucjonalny z własną serią sygnatur. Później przeniesiono ją do innego pomieszczenia, które współdzieliła z biblioteką administracji leśnej założonej na przełomie XIX i XX w.

Około 1938 r. ponownie dał się we znaki brak miejsca, w związku z czym na potrzeby biblioteki zaadaptowano kolejną salę, dziś nazywaną sejfową (czes. *trezorová knihovna*). Zapełniła się ona jednak dopiero po 1948 r. książkami zwożonymi z różnych miejsc: dawnej rezydencji norbertanów w Nákle, biblioteki kromierskiego gimnazjum, biblioteki pałacowej w Litenčicach itp. Wtedy też zakończył się rozwój biblioteki pałacowej⁴.

Widzimy zatem, że zawartość poszczególnych kolekcji będących częścią pałacowego księgozbioru, który dziś postrzegamy i traktujemy jako jedną całość, jest zróżnicowana – nie tylko pod względem okresu powstania książek, ale również tematyki, a zwłaszcza proveniencji. Do biblioteki lichtensteińskiej kupowano głównie literaturę aktualną. Do najstarszych egzemplarzy zaliczyć możemy woluminy, które Lichtenstein-Castelcorno przywiózł z Salzburga (XVI w.). W nowej bibliotece również dominuje literatura epoki jej powstania, choć dzięki przejęciu kilku prywatnych kolekcji trafiły tu również starsze książki. Biblioteka sejfowa to natomiast w większości przypadkowy zbiór książek o różnym pochodzeniu. Taki stan rzeczy odbił się, rzecz jasna, na tym, jakie silesiaka i polonika zachowały się w kromierskiej kolekcji.

Silesiaka i polonika – zestawienie

Kolekcja lichtensteińska – stara biblioteka

Z punktu widzenia śląskiej produkcji drukarskiej w najstarszej części biblioteki pałacowej, powstałej na przestrzeni XVII, XVIII i pierwszej poł. XIX w., przeważają druki wrocławskie, co – zważywszy na położenie, wielkość i znaczenie

⁴ Najnowsze opracowanie M. Myšák, *Knihovna Arcibiskupství olomouckého v Kroměříži*, [w:] *Kroměřížská zámeková knihovna I. Prvotisky*, eds. M. Myšák, B. Pokorná, Olomouc 2017, s. 14–23. W wersji niemieckojęzycznej por. M. Myšák, *Die Bibliothek des Erzbistums Olmütz in Kremsier*, [w:] *Schlossbibliothek Kremsier I. Inkunabeln*, Hrsg. M. Myšák, B. Pokorná, Olomouc 2017, s. 14–23.

Wrocławia na mapie ówczesnego świata – nie jest żadnym zaskoczeniem. Do tej pory udało się nam zidentyfikować przeszło 100 woluminów – przy czym do druków wrocławskich zaliczamy nie tylko książki wydrukowane we Wrocławiu, ale również tam wydane – na przykład przez wrocławskiego wydawcę Esaiasa Fellgiebela (1622–1692). Daleko w tyle za śląską metropolią pozostają miasta takie jak Nysa, Oleśnica i Legnica, reprezentowane przez pojedyncze egzemplarze. Zachowało się również kilka publikacji pochodzących z Kłodzka – konkretnie z drukarni Andreasa Franza Pegi, który niejednokrotnie drukował na zlecenie czeskich i morawskich klientów.

Wśród reprezentowanych dziedzin wymienić można przede wszystkim prawo, historię, teologię, medycynę, a w XVIII w. również filozofię, językoznawstwo i literaturę piękną – na przykład dzieła *Polnische Grammatik* czy *Polnisches Handbuch* teologa i filologa Johanna Monety (1659–1735), który był m.in. polskim kaznodzieją w Gdańsku⁵.

Do najstarszych woluminów należy wrocławski statut synodalny z 1512 r., który został wprawdzie wydrukowany w Norymberdze, ale w jego wydanie był zaangażowany Franz Klosse z Wrocławia⁶. Co więcej, na podstawie notatki nawiązującej do synodu wrocławskiego z 1563 r. możemy przypuszczać, że książka mogła znajdować się na Śląsku jeszcze w XVII w. lub była własnością osoby związanej z diecezją śląską. Wśród książek biskupa Lichtensteina znalazły się również dwa rękopisy dotyczące wrocławskiej kapituły i biskupstwa. Pierwszy z nich zawiera wybór różnych dekretów synodalnych z XIV i XV w. (najmłodszy z datą 1481) oraz inne teksty, takie jak statut kościoła pw. Świętego Krzyża we Wrocławiu, śluby kapitulne itp. W drugim znajdziemy wykaz biskupów wrocławskich w układzie chronologicznym, poczynszy od legendarnego Gotfryda I, a skończywszy na biografii Jana von Sitsch († 1608). Biogram biskupa Karola Habsburga († 1624), ojca chrzestnego biskupa Lichtensteina, nie został dokończony⁷.

⁵ J. Moneta, *Polnische Grammatik*, Breslau–Hirschberg–Lissa 1798 (nr 7127), chodzi o siódme wydanie, przygotowane przez wrocławskiego nauczyciela Daniela Vogela (1742–1829); J. Moneta, *Enchiridion Polonicum oder Polnisches Handbuch*, Breslau–Leipzig 1774 (nr 7128), chodzi o czwarte wydanie przygotowane przez D. Vogela. [W tym przypisie i w kolejnych w nawiasie podaję numer katalogowy pozycji w zbiorach biblioteki pałacowej w Kromierzyżu – M.M.]

⁶ *Statuta sinodalia et provincialia*, Nürnberg 1512 (nr 13 151), VD16 B 8003.

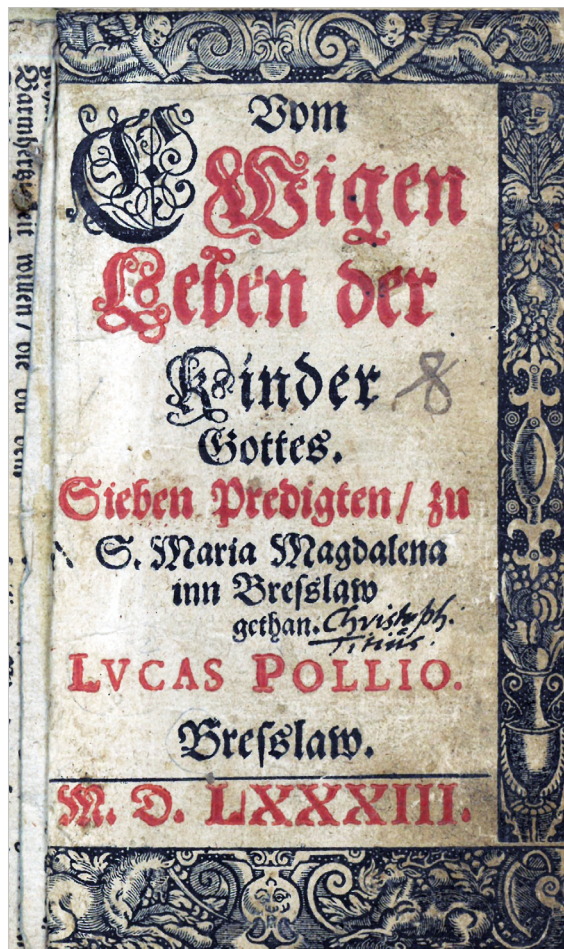
⁷ Pierwszy rękopis nr 21 116; drugi nr 21 085. Na temat rękopisów w bibliotece lichtensteińskiej por. M. Myśák, *Rukopisy v knihovně olomouckého biskupa Karla z Lichtensteinu-Castelcora*, *Knihy a dějiny* 26 (2019), z. 1–2, s. 5–25.

Impulsem do nabycia rękopisów mogło być zainteresowanie Lichtensteina stolcem biskupim we Wrocławiu w latach 1682–1683. Chociaż jego kandydatura została przyjęta przez tamtejszą kapitułę, a wybór zatwierdzony przez papieża, to wobec sprzeciwu cesarza Leopolda I biskup Lichtenstein zrezygnował z nowej funkcji. Zainteresowanie Śląskiem i Ziemią Kłodzką w rodzinie Karola von Lichtenstein-Castelcorno było tak naprawdę dziedziczne. On sam urodził się w Kłodzku (1624), gdzie jego ojciec Philipp Rudolph († 1635) pracował jako przedstawiciel cesarza (namiestnik ziemski). Ponadto rodzina posiadała grunty na tamtych terenach. Zapewne z tym faktem związana jest obecność konwolutu zawierającego m.in. statuty miejskie, kodeks sądowy, procesowy, przepisy pożarowe lub przepisy dla czeladzi (wszystkie wymienione dla miasta Wrocławia), a także prawo górnicze dla hrabstwa kłodzkiego wydane przez cesarza Rudolfa II, na którego ostatniej stronie widnieje podpis samego imperatora oraz pieczęć pod papierową okładką⁸. Druki z Nysy reprezentowane są głównie przez polemiki Angelusa Silesiusa (właś. Johann Scheffler, 1624–1677), wydawane przez drukarza Ignaza Konstantina Schubarta. Było ich tu co najmniej osiem, niestety większość z nich zaginęła.

Pod względem tematyki ciekawą grupę stanowi literatura niekatolicka, którą przechowywano w specjalnych skrytkach. Zachowało się kilka śpiewników i modlitewników. Jeden z nich – *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes* z 1583 r. (Wrocław) – na stronie tytułowej opatrzony jest podpisem „Christoph Titius” (il. 2). Możemy powiązać go, z wielką dozą prawdopodobieństwa, z pochodzącym ze Śląska teologiem, proboszczem i poetą Christophem Tietzem (1641–1703), który był pastorem w Niemczech. Jest to zbiór kazań wygłoszonych we wrocławskim kościele pw. Marii Magdaleny, przy którym działało gimnazjum, a w którym od 1654 r. Tietze się kształcił⁹.

⁸ Nr 14282. Mowa o drukach: *Der Kayserlichen und Khöniglichen Stadt Bresslaw, Statuta und Ordnungen*, Breslau 1610 (VD17 1:017795A); *Der Kayserlichen Stadt Breßlaw, Vornewerte Gerichts Ordnung und Process*, Breslau 1591 (VD16 B 8007); *Der Kayserlichen Stadt Breßlaw, Fewer Ordnung*, Breslau 1602 (VD17 1:017823V); *Eines Erbarñ Rathes Der Kayserlichen und Königlichē Stadt Bresslaw; Auffß New widerholete und vormehrete Ordnung; Das Gesinde betreffende*, Breslau 1608 (VD17 1:017820X); *Eines Erbarñ Rathes Der Kayserlichen und Königlichē Stadt Bresslaw, Umgefertigte Gassenmeister unnd Baw: So wol der Mäurer, Zimmerleute, und anderer zum Bauwesen gehörenden Werckleute, Ordnungen*, Breslau 1605 (VD17 1:017816M); *Rö: Kay: Mtt: etc. Perkhwerchs Freyhait, In der Graffschafft. Glatz*, Prag 1578 (BCBTT37293).

⁹ L. Pollio, *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes. Sieben Predigten zu S. Maria Magdalena inn Bresslaw gethan*, Breslau 1583 (nr 19 564), por. VD16 P 4009 – wydanie z 1584 roku. Kromiejska książka jest fragmentaryczna, możliwe, że chodzi o to samo wydanie.

II. 2. Strona tytułowa starej książki religijnej wydanej w 1583 roku we Wrocławiu przez Lucasa Pollio, opatrzona podpisem „Christoph Titius”

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Jeśli chodzi o druki z terenów ówczesnego państwa polskiego, to reprezentowane są tu głównie Kraków i Warszawa, w dużo mniejszym stopniu Gdańsk i Poznań. W przypadku Warszawy udało się odnaleźć osiem druków, z których większość wyszła z oficyny pijarów, czyli były to publikacje raczej o charakterze akademicko-naukowym. Niektóre poruszają również kwestię stosunków polsko-habsburskich, jak np. praca poświęcona rokoszowi Lubomirskiego¹⁰

¹⁰ *Processus iudiciarius in causa illustri et magnifico Georgio comiti in Wisnicz et Iaroslav Lubomierski...*, Varsaviae 1664 (nr 14 279).

czy zwycięstwu nad Turkami pod Wiedniem¹¹. Z krakowskich druków, mocno zróżnicowanych tematycznie, warto wymienić książkę kalwińskiego historyka Stanisława Sarnickiego *Annales sive De Origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum* z 1587 r., która była własnością morawskiego historyka Jana Jiříego Středovskiego (1679–1713)¹². Wolumin zawiera jeszcze adligat autorstwa Jana Sienieńskiego, kasztelana z Żarnowa, z opisem Polski¹³. Nie sposób pominąć oczywiście dzieła Bartłomieja Paprockiego *Herby rycerstwa polskiego*, zawierającego odręczne notatki w języku polskim¹⁴. Oprócz marginalnych wpisów w samym tekście znajdujemy tu także wersety i inne zapisy w języku polskim, łącznie z indeksem. Wreszcie mamy tu dzieło teologa Stanisława Sokołowskiego *Censura orientalis ecclesiae de praecipuis nostri saeculi haereticorum dogmatibus* z 1582 r. z notatką właściciela Melchiora Pudłowskiego, którego można powiązać z sekretarzem króla Stefana Batorego lub z jego synem († 1617?) o tym samym imieniu. W późniejszym okresie książka należała do kościoła w Hranicach (na Morawach)¹⁵. Spośród druków poznańskich dotychczas udało się zidentyfikować tylko dwa – teologiczny wywód proboszcza Jana Noskowica *Judex ecclesiasticus* z 1650 r. (drukarz Wojciech Regulus)¹⁶ oraz podręcznik architektury dla studentów miejscowego kolegium jezuickiego *De pulchro architecturae sacrae et civilis* wytłoczony w jezuickiej drukarni w 1678 r.¹⁷

Sporą grupę książek tworzą silesiaka pod względem treści – te wydane na terenie Śląska, jak np. dzieła zebrane Mikołaja Henela (Nicolaus Henel von Hennenfeld) pt. *Silesiographia (renovata)* z 1704 r.¹⁸, uważana za pierwszą kompleksową publikację naukową o Śląsku, ale przede wszystkim

¹¹ Johannes Damascenus a Matre Dei (SP), *Viennis Memorabili Turcarum obsidione Felicissimo Leopoldi I. imperio Insigni Joannis III. Victoria Principum S. R. I. Auxiliis Ducum, Procerumq[ue] Poloniae Fortitudine, Asiae exitio Gloriosa*, Varsaviae 1717 (nr 7305).

¹² S. Sarnicki, *Annales, Sive De Origine Et Rebus Gestis Polonorum et Lituorum, Libri Octo*, [Cracoviae] 1587 (nr 19 307).

¹³ J. Sienieński, *Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova*, [Cracoviae] 1585. Dzieło jest fragmentaryczne.

¹⁴ Kraków 1584 (nr 16 696). Dzieło jest fragmentaryczne bez strony tytułowej i pozostałych stron początkowych.

¹⁵ Nr 10 444.

¹⁶ J. Noskowic, *Judex Ecclesiasticus, Potestate Ligandi Et Solvendi, In utroq[ue] Foro Reverend, Seu Quaestio De Potestate clavium Ecclesiae*, Posnaniae 1650 (nr 12 918).

¹⁷ Pełny tytuł: *Callitectonicorum Seu De Pulchro Architecturae Sacrae et Civilis Compendio collectorum Liber Unicus*, Posnaniae 1678 (nr 5195).

¹⁸ N. Henel von Hennenfeld, *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae et Lipsiae 1704 (nr 18 976, 18 977). W dwóch tomach należących wcześniej do historyka Středovskiego.

te wydane za granicą. Mamy tu na przykład cały szereg kronik i topografii: *New Vermehrte Schlesische Chronica* (Jena 1625) Jakoba Schickfußa (+ 1637), *Schlesische General Cronika* (Leipzig, Wittenberg 1585) Laurentiusa Müllera (+ 1598), *Schlesische Fürsten-Crone* (Frankfurt 1685) Friedricha Lichtsterna (+ 1708)¹⁹ czy *De Republica Polonica* Christopha Hartknocha (1644–1687), pochodzącego z pruskiej Jabłonki (Jablonken) i pracującego m.in. w Królewcu i w Toruniu²⁰.

Z twórczości o charakterze poloników ze względu na treść wymienić można edycje starych kronik zamieszczone w dwóch tomach *Historia Polonica* (Lipsk 1712)²¹, dzieje państwa polsko-litewskiego ze znanej edycji *Respublika* wydawanej przez drukarnię Elzevierów²², a także opis poselstwa polskiego do Moskwy z 1678 r., sporządzony przez jezuitę Bernarda Leopolda Tannera dla czeskiego czytelnika (Norymberga 1689)²³, czy wreszcie *De origine et rebus gestis Polonorum* Marcina Kromera (Bazylea 1555)²⁴ oraz *Corpus polonicae historiae* Johanna Pistoriusa (Bazylea 1602), należący do historyka Jana J. Středovskiego, który robił w nim notatki i podkreślenia, ale ewidentnie interesowały go wyłącznie sprawy związane z Morawami oraz z ziemią opawską, którą zajmował się zawodowo²⁵.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o jednym rękopisie związanym z historią Polski. Mowa o opisie (?) podróży do Polski w 1632 r. cesarskiego wysłannika Juliusa Neidhardtta von Mersberga (+ 1642), który stał na czele poselstwa dogląającego wyboru nowego polskiego króla (chodziło o Władysława IV Wazę)²⁶. Niestety książka jest fragmentaryczna – zachował się jedynie raport o przebiegu podróży z Wiednia do Warszawy i z powrotem. Kluczowa część o pobytku i o wydarzeniach w Polsce zaginęła (il. 3).

¹⁹ Nr 14 601, 15 181, 17 128.

²⁰ Ch. Hartknoch, *De Republica Polonica Libri Duo*, Lipsiae 1698 (nr 15 648), VD17 23:310292B. Właścicielem był również Jan Jiří Středovský.

²¹ Nr 19 057, 19 058.

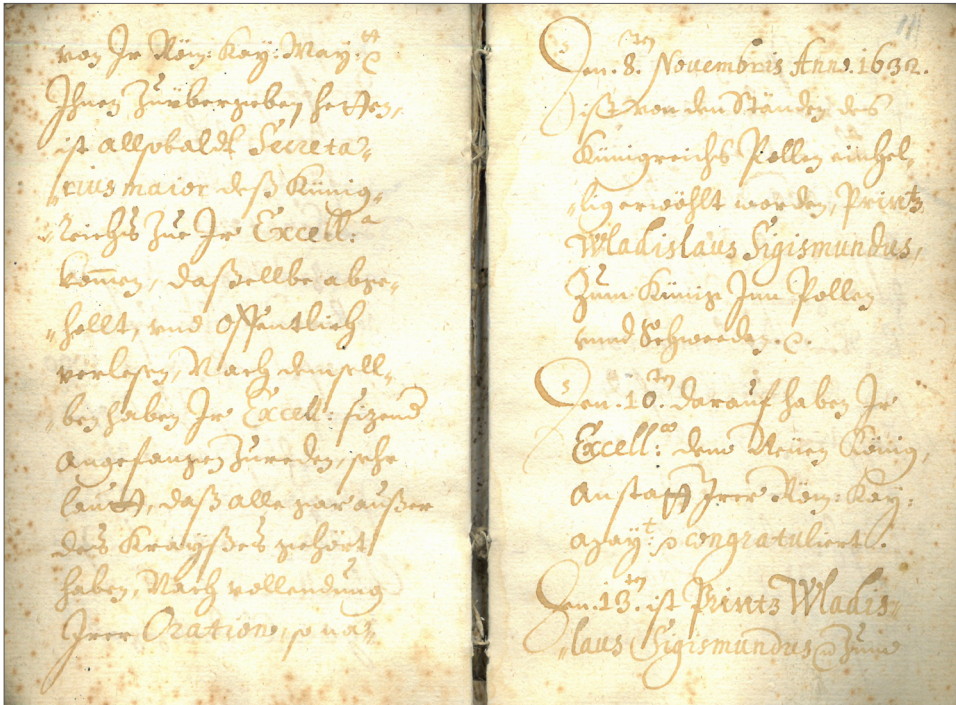
²² *Respublika, Sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc.*, Lugduni Batarorum 1627 (nr 17 117).

²³ B.L.F. Tanner, *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam Potentissimi Poloniae Regis ac Reipublicae Mandato & Consensu Anno 1678 feliciter suscepta*, Norimbergae 1689 (nr 15 100).

²⁴ Nr 19 092.

²⁵ Nr 11 460.

²⁶ Nr 21 072.

II. 3. Strona z rękopisu opisującego podróż poselstwa cesarskiego na wybory polskiego króla w 1632 r. Po prawej stronie adnotacja o wyborze Władysława IV Wazy na króla Polski

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Ciekawą genezę ma komentarz do księgi Psalmów Ludolpha de Saxonia z początku lat 90. XV w. Do biblioteki trafił po 1715 r. ze schedy po historyku i księdzu Janie Jiřím Středovskim. Jednak jeszcze wcześniej przewinął się przez wiele innych rąk. Najstarsza udokumentowana wzmianka pochodzi z 1581 r., kiedy to książkę za dwa złote kupił w Krakowie Stanisław Thurzo, używający przydomka Wladislaviensis (prawdopodobnie chodziło o Wodzisław Śląski, ale równie dobrze mógł to być Włocławek, który był siedzibą biskupią). Jako ciekawostkę warto dodać, że obok swojego imienia Thurzo umieścił dopisek *et amicorum*, co mogłoby wskazywać na większą liczbę osób współdzielących książkę. W późniejszych latach książka należała do osoby zamieszkującej zapewne Trnavę (dziś Słowacja) w archidiecezji ostrzyhomskiej. Nie później niż w 1612 r. znalazła się w posiadaniu jednego z morawskich proboszczów²⁷.

²⁷ Nr 21 419, por. też M. Myšák, B. Pokorná, *Kroměřížská zámecká knihovna I*, nr kat. L-3, s. 89.

Nowa biblioteka

Charakter pod wieloma względami podobny do pierwotnego księgozbioru posiada również księgozbiór młodszy, zgromadzony w tzw. nowej bibliotece. Również tu zdecydowanie najliczniej reprezentowany jest Wrocław (przynajmniej 70 druków), z innych śląskich miast pojawia się jedynie Cieszyn, który wówczas był jednak częścią Austro-Węgier, oraz Gliwice (należące do Prus). Polskę pod zaborem austriackim reprezentują Kraków, Lwów i Jasło, pod zaborem rosyjskim Warszawa, pod pruskim zaś Poznań.

Wśród silesiaków można zauważyć przewagę druków pochodzących z XIX i początku XX w. Był to okres, kiedy Śląsk był integralną częścią Prus, co przekłada się na fakt, że większość książek wydanych w tym czasie we Wrocławiu jest w języku niemieckim. Oprócz autorów katolickich możemy również napotkać autorów ewangelickich. Najliczniej reprezentowaną dziedziną jest historia – powszechna, regionalna, a także kościelna, opisująca stosunki panujące we Wrocławiu. Wymienić można chociażby Josepha Kutzena (1800–1877) i jego monografię poświęconą armii Fryderyka Wielkiego²⁸, Josepha Jungnitz (1844–1918), autora biografii biskupa Martina von Gerstmann²⁹, kaznodzieję katedralnego i prepozyta, a później również biskupa wrocławskiego Heinricha Förstera (1799–1881), który przygotował monografię o swoim poprzedniku kardynale Melchiorze von Diepenbrock (1798–1853)³⁰, oraz Josepha Ignaza Rittera (1787–1857), spod pióra którego wyszły dzieje diecezji wrocławskiej³¹. Edycję źródeł do historii diecezji przygotował archiwista Gustav Adolf Stenzel (1792–1854)³².

Oczywiście nie mogło zabraknąć publikacji specjalistycznych, takich jak np. numizmatyczne *Schlesiens Münzen und Medaillen der neueren Zeit* Ferdinanda Friedensburga (1858–1930) i Hansa Seger (1864–1943) z 1901 r.³³ albo traktująca o historii muzyki *Geschichte der katholischen Kirchenmusik* Emila Nikela (1851–1921)³⁴, wicedziekana wrocławskiej katedry, czy wreszcie bio-

²⁸ J. Kutzen, *Friedrich der Große und sein Heer in den Tagen der Schlacht bei Leuthen*, Breslau 1851 (nr 657).

²⁹ J. Jungnitz, *Martin von Gerstmann, Bischof von Breslau*, Breslau 1898 (nr 4842).

³⁰ H. Förster, *Cardinal und Fürstbischof Melchior von Diepenbrock. Ein Lebensbild*, Breslau 1859 (nr 7499).

³¹ J.I. Ritter, *Geschichte der Diocese Breslau*, Breslau 1845 (nr 1459).

³² G.A. Stenzel, *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, Breslau 1845 (nr 2756).

³³ F. Friedensburg, H. Seger, *Schlesiens Münzen und Medaillen der neueren Zeit*, Breslau 1901 (nr 8308).

³⁴ E. Nikel, *Geschichte der katholischen Kirchenmusik. Erster Band: Geschichte des gregorianischen Chorals*, Breslau s.a. [1908] (nr 2152).

grafia patronki św. Jadwigi z 1860 r. autorstwa kapelana Augustina Knoblich (1833–1876)³⁵.

W księgozbiornie znajduje się również spora liczba woluminów z dziedziny prawa kościelnego i administracji kościelnej, jak np. schematyzmy diecezji wrocławskiej czy statuty tamtejszego seminarium, wiele podręczników i elementarzy – historii, geografii, fizyki i muzyki – a także drukowane wykłady uniwersyteckie z Uniwersytetu Wrocławskiego. Odnaleźliśmy również, choć w mniejszej liczbie, książki przyrodnicze poświęcone felczerstwu, okulistyce, a także obornikowi zwierzęcemu³⁶.

Rzadkie okazy stanowią pisma teologiczne i filozoficzne, takie jak *Anthropologie* filozofa, przyrodnika i poety Henricha Steffensa (1773–1845)³⁷, podręcznik kaznodziejski z 1913 r.³⁸ czy dzienniki podróży po Niemczech, Szwajcarii³⁹, ale także po Wrocławiu i okolicach autorstwa nauczyciela i pisarza Friedricha Augusta Nösselta (1781–1850)⁴⁰.

Interesujące są również dwa druki wrocławskie zamówione przez klientów z Moraw, a dokładniej z Ołomuńca i z Kromieryża. Jeden z okazji jubileuszu kapłaństwa arcybiskupa Josepha Maximiliana von Sommerau-Beeckh (okres sprawowania funkcji 1837–1853)⁴¹, drugi zaś o historii Żydów w Kromieryżu z 1896 r. autorstwa Adolfa Frankla-Grüna (1847–1916), który w latach 1872–1878 uczęszczał do żydowskiego seminarium teologicznego we Wrocławiu, a później, aż do 1911 r., był rabinem w Kromieryżu⁴².

Spośród książek, które można zaliczyć do poloników, co najmniej siedem pochodzi z Warszawy i aż dwa razy tyle z Krakowa. Z tytułów wydanych w Warszawie na szczególną uwagę zasługuje łacińsko-polskie wydanie *O obrotach ciał niebieskich* Kopernika z 1854 r., które było pierwszym polskim prze-

³⁵ A. Knoblich, *Lebensgeschichte der Heiligen Hedwig, Herzogin und Landespatronin von Schlesien*, Breslau 1860 (nr 2777).

³⁶ Por. F. Holdefleiss, *Untersuchungen über den Stallmist*, Breslau 1889 (nr 4834).

³⁷ H. Steffens, *Anthropologie*, Breslau 1822 (nr 2492–2493).

³⁸ J. Nickel, *Die Verwendung des Alten Testaments in der Predigt*, Breslau 1913 (nr 188).

³⁹ A.I. Kahlert, *Reiseschilderungen aus Deutschland und der Schweiz entworfen auf einer Reise im Sommer 1843*, Breslau 1845 (nr 5337).

⁴⁰ F. Nösselt, *Breslau und dessen Umgebungen. Beschreibung alles Wissenswürdigsten für Einheimische und Fremde*, Breslau 1825 (nr 7506).

⁴¹ *Das fünfzigjährige Priesterjubiläum Sr. Fürstlichen Gnaden des hochwürdigsten Herrn Fürst-Erzbischofs von Olmütz Maximilian Joseph Freiherrn von Somerau-Beeckh gefeiert zu Kremsier am 8. September 1847*, Breslau s.a. (nr 589).

⁴² A. Frankl-Grün, *Geschichte der Juden in Kremsier mit Rücksicht auf die Nachbargemeinden. I. Theil (1322–1849)*, Breslau 1896 (nr 4871).

kładem tego dzieła⁴³. Drugą pozycją jest jeden tom monumentalnego dzieła *Wzory sztuki średniowiecznej po koniec wieku XVII w dawnej Polsce* wydawanego w latach 1853–1855 w trzech tomach po polsku i francusku, które uważane jest za jeden z największych i najkosztowniejszych polskich przedsięwzięć wydawniczych XIX w.⁴⁴ W drukach warszawskich mamy również historię Kościoła, a to w dziele pt. *De episcopatu Kioviensi*, napisanym przez radcę nadwornego króla Stanisława Augusta Christiana Gottlieba Friesego (1717–1795), które wyszło w 1763 r.⁴⁵ Właścicielem książki był watykański historyk Augustin Theiner, który, sądząc po własnoręcznej adnotacji *liber rarissimus*, uważał ją za niezwykle rzadki okaz. Ponadto odnotowaliśmy jeszcze trzy reprezentacyjne tomy zawierające źródła z Biblioteki Krasieńskich, których właścicielem był również Theiner. W Warszawie powstały dwa z nich, trzeci wydano w Krakowie, w którym panowały swobodniejsze warunki⁴⁶. W 1772 r. w Warszawie ukazał się tom z dziełami zebranymi polskiego humanisty Szymona Szymonowicza (1558–1629; znanego również pod nazwiskiem Bendoński), bibliotekarza akademii w Zamościu. Wydanie przygotował ówczesny nuncjusz w Polsce Angelo Maria Durini (1725–1796), a wydrukował Wawrzyniec Krzysztof Mitzler⁴⁷.

Druki krakowskie, które udało się zidentyfikować w tym księgozbiornie, w dużej mierze wywodzą się z tamtejszego środowiska naukowego: na przykład *Rocznik Sławistyczny* z lat 1908–1913⁴⁸, czyli pierwsze numery wydawanego do dziś czasopisma, albo *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego [filologicznego] Akademii Umiejętności* z lat 1879–1880 i 1891⁴⁹. O ich pochodzeniu nie mamy żadnych konkretnych informacji, w odróżnieniu od kilku dzieł, które kromierskiej bibliotece podarowali sami autorzy. Najliczniej reprezentowany jest warszawski uczyony Edward Romuald Bogusławski (1848–1917) badający kwestię słowiaństwa (sześć książek)⁵⁰,

⁴³ M. Kopernik, *De revolutionibus orbium coelestium libri sex / O obrotach ciał niebieskich ksiąg sześć*, Warszawa 1854 (nr 7071).

⁴⁴ *Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki odrodzenia po koniec wieku XVII. w dawnej Polsce*, red. A. Przędziecki, E. Rastawiecki, Serya Pierwsza, Warszawa–Paris 1853–1855; Serya Druga, Warszawa 1855–1858 (nr 7237).

⁴⁵ Nr 2647.

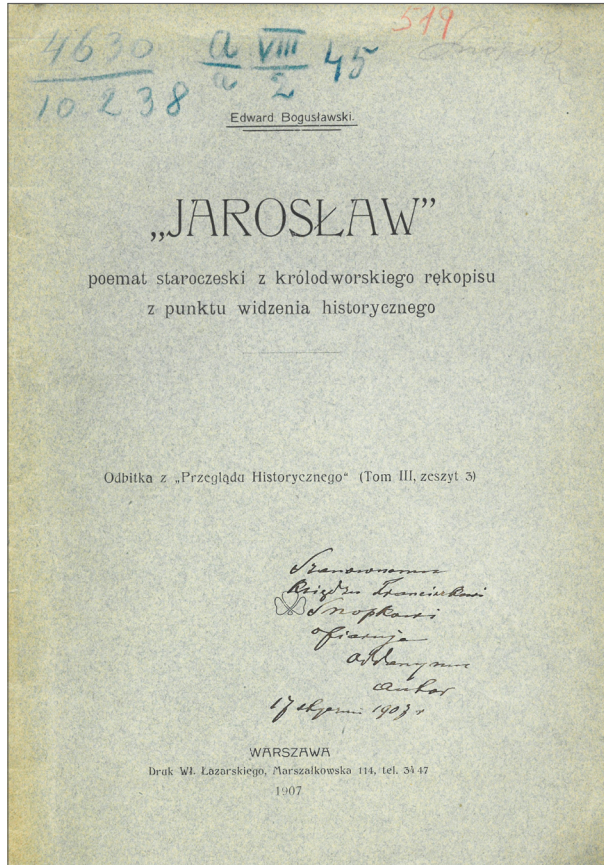
⁴⁶ *Akta podkanclerskie Franciszka Krasieńskiego 1569–1573*, red. W. Chomętowski, cz. II–III, Warszawa 1870–1871 (nr 2323, 2324); *Akta Poselskie I. Korrespondencye Franciszka Krasieńskiego 1558–1576*, red. I. Janicki, Kraków 1872 (nr 2325).

⁴⁷ S. Szymonowicz, *Opera omnia quae reperiri potuerunt olim sparsim edita, nunc in unum collecta, ac denuo Typis consignata procurante Angela Maria Duriny*, Varsaviae 1772 (nr 8824).

⁴⁸ Nr 4288–4293.

⁴⁹ Nr 6608–6610.

⁵⁰ Np. *Historija Słowan*, Kraków 1888 (nr 6601); *Obrona mojej „Historji Słowan” contra Prof. A. Brückner*, Kraków 1889 (nr 8781); *Škice lito-windyjske I. Lito-windyjske i windyjske*

II. 4. Strona tytułowa z dzieła *Jarosław* Edwarda Bogusławskiego z dedykacją autora dla archiwisty arcybiskupiego Františka Snopka z 1907 r.

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

ponadto mamy tu dzieło *Excerpta ex libris manu scriptis archivi consistorialis Romani MCCCCIX–MDXC* (Kraków 1890) z naklejoną wizytówką historyka Józefa Korzeniowskiego († 1921)⁵¹ oraz podpisany bedeker jezuita Mar-

nazwy gór, řek, jeżor i osad w Euroǳe, Kraków 1889 (nr 8780); *Historyja Słowan před sądem w Berlińe*, Kraków 1889 (nr 8782) – tutaj również dedykacja autora dla ówczesnego archiwisty arcybiskupstwa Františka Snopka. Kolejna dedykacja znajduje się w jednym z jego warszawskich druków *Jarosław* poświęconym falsyfikatowi znanemu jako Rękopis królowodworski, który miał potwierdzić istnienie rozwiniętej kultury słowiańskiej we wczesnym średniowieczu. Dzieło zostało wydane w Warszawie w 1907 roku (nr 319) (il. 4).

⁵¹ *Experta ex libris manu scriptis archivi consistorialis Romani 1409–1590*, Cracoviae 1890 (nr 522).

cina Czerwińskiego (1860–1931) pt. *Na górze Athos wśród mniszey republiki* (1908)⁵². Najstarszym krakowskim drukiem jest natomiast *Agenda caeremonialia* wydana dla diecezji ołomunieckiej w 1586 r. przez Drukarnię Łazarzową⁵³.

W poznańskiej produkcji wydawniczej znaleźć można trzypiętomową edycję źródeł dotyczących sporów pomiędzy państwem polskim a Zakonem Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie (czyli Krzyżakami) – *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wydana przez znanego poznańskiego patriotę i właściciela zamku w Kórniku Tytusa Działyńskiego (1796–1861)⁵⁴. Należała ona do watykańskiego historyka Augustina Theinera, który otrzymał ją w darze od samego Działyńskiego 17 stycznia 1861 r. – czyli niespełna cztery miesiące przed jego śmiercią (il. 5).

Kolejną kolekcją źródeł wydanych przez Działyńskiego jest siedem tomów *Acta Tomicianae* z lat 1852–1860, będących obszernym zbiorem dokumentów źródłowych i akt urzędowych, które powstały za panowania Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta⁵⁵. Nowszą produkcję poznańską reprezentuje dzieło *Pamiętki historyczne, krytyczne, archeologiczne świętych Cyryla i Metodego oraz apostołstwa ich wśród narodów słowiańskich* z 1885 r., oryginalnie napisane w języku włoskim przez Domenica Bartoliniego (1813–1887)⁵⁶, oraz praca *Rzymska komisya biblijna* Jana Władysława Hozakowskiego (1869–1934) z 1903 r.⁵⁷

Z dzieł wydanych w innych miejscach lub dotyczących innej tematyki wymienić można katalog duchowieństwa diecezji przemyskiej i diecezji tarnowskiej z pierwszej poł. XIX w.⁵⁸ Produkcję lwowską reprezentują dwa dzieła galicyjsko-ukraińskiego historyka Antoniego Stepanowicza Petruszewicza (1821–1913) poświęcone chrześcijaństwu w Galicji oraz Cyrylowi i Metodemu⁵⁹.

⁵² Nr 12 482.

⁵³ *Agenda Caeremonialia Secundum ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis*, Cracoviae 1586 (nr 2844).

⁵⁴ Posnaniae 1855–1856 (nr 1640–1642).

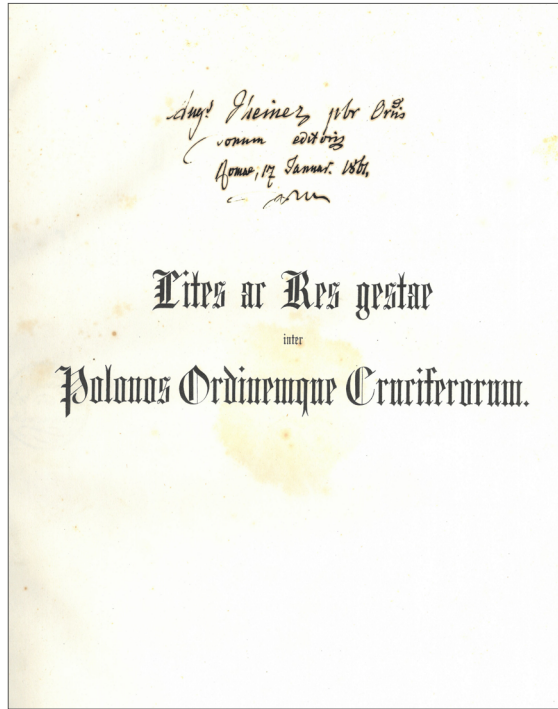
⁵⁵ Nr 1355–1361.

⁵⁶ Nr 6655.

⁵⁷ Nr 1276.

⁵⁸ Nr 934–939, 922–933.

⁵⁹ A.S. Petruszewicz, *Kratkoe istoričeskoe izwěstie o vremeni uwedniâ hrist'ânstva na Galickoj Rusi*, Lwów 1882 (nr 8786); tenże, *Kratkoe istoričeskoe izwěstie o wwedni christ'ânstva v predkarpatskich stranach wo vremena sv. Kirilla i Mefodija tichže učenicami i propowdnikami*, Lwów 1882 (nr 12 040).

II. 5. Strona tytułowa łacińskiego dzieła o sporach i wydarzeniach między Polakami a Zakonem Krzyżowców, z odręcną dedykacją z 1864 r. od wydawcy publikacji Tytusa Działyńskiego

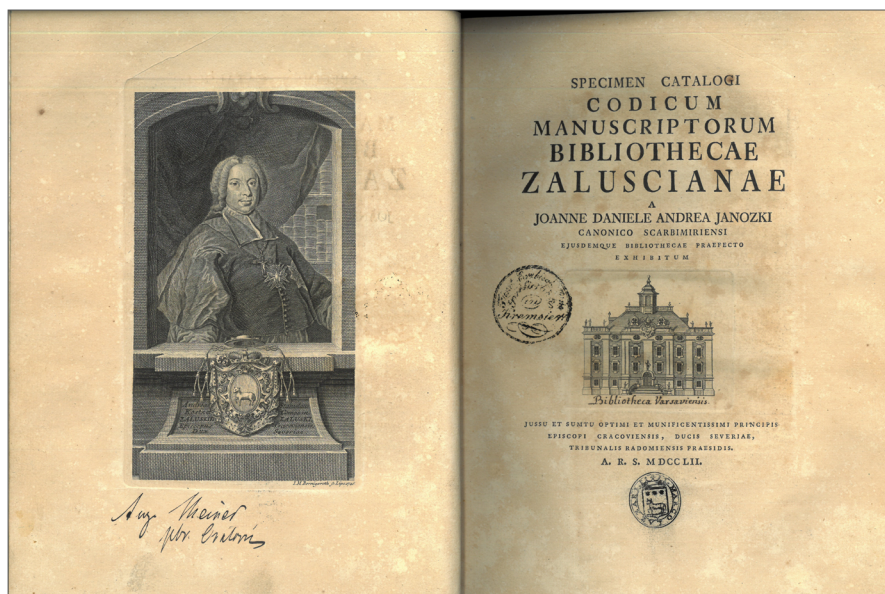
Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Z zagranicznych poloników i silesiaków zachowały się dzieła kilku znanych badaczy – m.in. trzy tomy traktujące o polskiej historii i języku autorstwa włoskiego księdza i filologa Sebastiano Ciampiego (1769–1847)⁶⁰ czy edycja dokumentów papieskich dla polskich i litewskich odbiorców *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae* (1217–1775) watykańskiego historyka Augustyna Theinera oraz opis Kościoła katolickiego na Śląsku w latach 1740–1758 tego samego autora⁶¹. Obraz

⁶⁰ S. Ciampi, *Rerum Polonicarum Ab Excessu Stephani Regis Ad Maximiliani Austriaci Captivitate Liber Singularis*, Florentiae 1827 (w dwóch tomach, nr 370, 4196). Drugi tom zawiera adligat z listami nt. reformy wojskowej Jana III Sobieskiego tego samego edytora – *Lettere Militari Con Un Piano Di Riforma Dell' Esercito Polacco Del Re Giovanni Sobiescri*, Firenze 1830; tenże, *Bibliografia Critica Delle Antiche Reciproce Corrispondenze Colla Politiche, Ecclesiastiche, Scientifiche, Letterarie, Artistiche Dell'Italia Colla Russia, Polonia Ed Altre Parti Settentrionali*, Firenze 1839 (nr 3251–3252).

⁶¹ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam Illustrantia*, red. A. Theiner, Romae 1860–1864 (nr 3514, 3875–3878); idem, *Zustände der katholischen Kirche in Schlesien von 1740–1758*, t. I, Regensburg 1852 (nr 3246).

historii Śląska przynosi jeszcze tytuł *Geschichte Schlesiens* autorstwa archiwisty i historyka Colmara Grünhagena (1828–1911), wydany w dwóch tomach w Gotha w latach 1884–1886⁶². Na problematyce związanej z kontrreformacją na ziemi opawskiej, karniowskiej i głubczyckiej skupia się zaś praca *Zur Gegenreformation in Schlesien* wiedeńskiego historyka i teologa Georga Loeschego (1855–1932) wydana w Lipsku w 1915 r.⁶³ Za polonikum możemy również uznać zbiór rękopisów Biblioteki Załuskich z 1752 r., sporządzony przez tamtejszego bibliotekarza Jana Daniela Janockiego (1720–1786). Książka, należąca pierwotnie do A. Theinera, ukazała się w Dreźnie w 1752 r. (il. 6).⁶⁴ Edycję oraz opis kodykologiczny rękopisu z wrocławskiej biblioteki katedralnej *Liber agendarum episcopatus wratislaviensis*, który powstał na zlecenie wrocławskiego biskupa Henryka z Wierzbna († 1319), przygotował pochodzący ze Śląska Adolph Franz (1842–1916). Książka wyszła we Fryburgu Bryzgowijskim w 1912 r.⁶⁵

II. 6. Katalog rękopisów Biblioteki Załuskich z 1752 r. z podpisem wcześniejszego właściciela książki Augustina Theinera

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

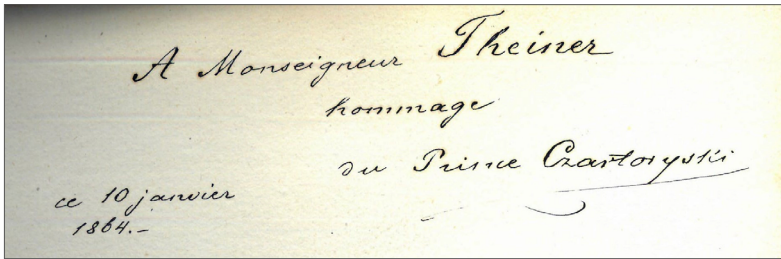
⁶² Nr 4775–4776.

⁶³ Nr 8687.

⁶⁴ *Specimen Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*, Dresdae 1752 (nr 5609).

⁶⁵ *Das Rituale des Bischofs Heinrich I. von Breslau*, Freiburg im Breisgau 1912 (nr 3150).

Wyjątkowym fenomenem polityczno-kulturowym była instytucja Biblioteka Polska w Paryżu, promująca polską historię i państwowość. Z jej produkcji w kromierskiej bibliotece pałacowej udało się odnaleźć edycję *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, którą wytłoczyła wrocławska drukarnia W.G. Korna, a sprzedawała księgarnia B. Behra z oddziałami w Berlinie i w Poznaniu⁶⁶. Reprezentacyjny tom z Kromieryża ze złotym brzegiem był niegdyś własnością historyka A. Theinera, który, jak wynika z dedykacji, otrzymał go w styczniu 1864 r. od księcia Czartoryskiego (il. 7), czyli najpewniej od Władysława Czartoryskiego (1828–1894), który to ponadto, najwyraźniej specjalnie z myślą o Theinerze, dał wykonać superekslibris z inicjałami A.T. na przedniej okładzinie. Na tylnej okładzinie widnieje herb państwa polskiego.

Il. 7. Dedykacja księcia Czartoryskiego dla Augustina Theinera z 1864 r.

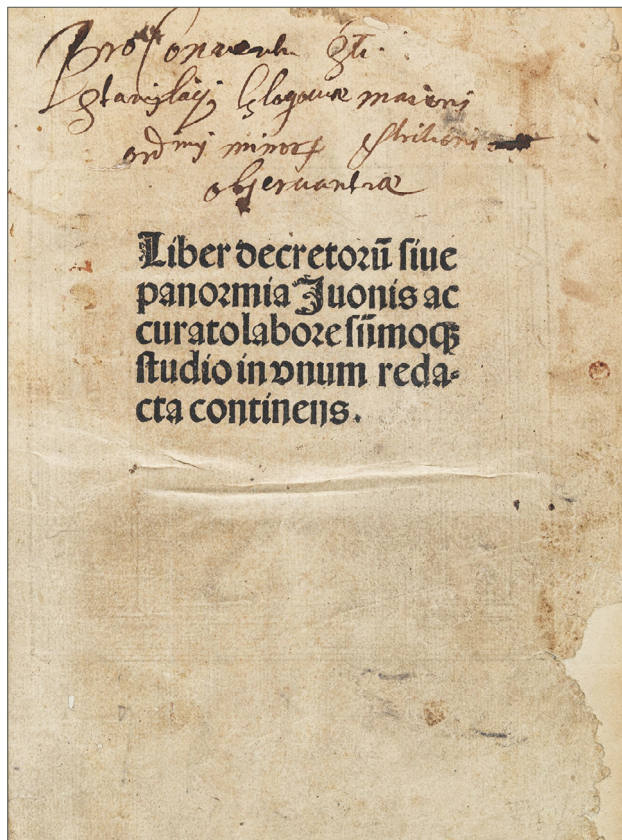
Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Arcybiskup i kardynał Fürstenberg nie tylko nabywał duże ilości aktualnej literatury, lecz także przejawiał zainteresowanie starszymi dziełami – średniowiecznymi rękopisami i inkunabułami. Wśród jego nabytków w zakresie inkunabułów znalazły się również dwie książki, które możemy powiązać z środowiskiem śląskim. Pierwotnym właścicielem dzieła *Liber decretorum, sive Panormia* autorstwa biskupa Iwona z Chartres był klasztor franciszkanów w Głogowie, zsekularyzowany w 1810 r. Niestety nie potrafimy odtworzyć jego drogi do Kromieryża (il. 8)⁶⁷. Więcej informacji mamy natomiast na temat zbioru kazań pt. *Sermones Meffret* pochodzącego z ok. 1485 r. Jego pierwszym właścicielem był w 1598 r. niejaki Laurentius Biemus z Paczkowa, który studiował na uniwersytecie jezuickim w Ołomuńcu.

⁶⁶ Edytor E. Rykaczewski, Pierwszy tom (nr 10 826). Dedykacja w postaci „A Monseigneur Theiner hommage du Prince Czartoryski ce 10 janvier 1864”.

⁶⁷ Nr 21 375. Por. M. Myšák, B. Pokorná, *Schlossbibliothek Kremstier I*, nr kat. I-3, s. 86.

Później wolumin był własnością Václava Bernarda Steckera, który był proboszczem w śląskim mieście Odry w latach 1632–1639. Książka trafiła do księżnicy pałacowej w 1913 r.⁶⁸

Il. 8. Strona tytułowa inkunabułu *Liber decretorum* z notatką własnościową głogowskich franciszkanów

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Biblioteka sejfowa

W pomieszczeniu nazwanym biblioteką sejfową aż do momentu przejęcia pałacu przez władze komunistyczne w 1948 r. gromadzono nowo nabyte publikacje, później zaś całe kolekcje, a także pojedyncze egzemplarze różnego pochodzenia. Wśród druków nabytych drogą naturalną silesiaków i poloników jest stosunko-

⁶⁸ Nr 21 386. Por. M. Myśák, B. Pokorná, *Schlossbibliothek Kremsier I*, nr kat. M-8, s. 92–93.

wo niewiele – zaliczyć do nich można polsko-niemiecko-francuski album zrealizowanych projektów kościołów krakowskiego i lwowskiego architekta Teodora Talowskiego (1857–1910) z 1897 r.⁶⁹ Nabycie tej publikacji wpisuje się w zbieranie wielkich ilustrowanych książek o sztuce i rzemiośle artystycznym, które znajdują się w tej kolekcji. Dalej mamy tu toruński druk z 1937 r. autorstwa historyka Kościoła Pawła Czaplewskiego (1877–1963) zawierający korespondencję XVI-wiecznego biskupa Hieronima Rozrażewskiego⁷⁰. Jednym z najmłodszych nabytków w księgozbiorze było przypuszczalnie dzieło *Polska Piastów, Polska Jagiellonów* z 1946 r. autorstwa Marii i Zygmunta Wojciechowskich⁷¹.

W pozostałym różnorodnym materiale znów dominują druki z Wrocławia, które częściowo pochodzą z dawnej kanonii norbertanów Hradisko k. Ołomuńca, a częściowo z klasztoru pijarów w Kromieryżu lub też z biblioteki pałacowej rodu Podstatkich w Litenčicach niedaleko Kromieryża. Książki (min. dziewięć tomów) wydane w Warszawie (historia, teologia, podręczniki) w większości wyszły spod pras tamtejszej drukarni pijarów i były własnością pijarów w Kromieryżu. Bezpośrednio powiązany z ziemiami polskimi jest druk *Series vitae ss. Patrum, quos eremus Paulina transmisit Astris* z 1730 r.⁷² W 1770 r. wolumin ten подарował klasztorowi paulinów w Beszowej (województwo świętokrzyskie) Stefan Demsić, generał zakonu w latach 1727–1733. Po likwidacji klasztoru w 1819 r. książka trafiła na ziemie czeskie w ręce prywatne, później zaś przeszła na własność muzeum miejskiego w Kromieryżu, a po 1948 r. do księgozbioru pałacowego.

Z silesiaków pod względem tematycznym i autorskim można wymienić publikację numizmatyczną o monetach śląskich przed rokiem 1220 (wspominany już Ferdinand Friedensburg, Berlin 1886)⁷³. Wyjątkowo ciekawym egzemplarzem dokumentującym stosunki panujące wśród ówczesnych mieszkańców Śląska jest klocek skomponowany przez pijara Josepha Schuberta po 1763 r. Na pierwszym i drugim miejscu zawiera on dwa druki wspomnianego już Nicolausa Henela von Hennenfeld – *Silesiographia* oraz *Breslo-graphia*⁷⁴, które

⁶⁹ T. Talowski, *Projekta kościołów*, Kraków 1897 (nr 5280).

⁷⁰ *Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*, t. I, Toruń 1937 (nr 4235).

⁷¹ Nr 4482.

⁷² *Series Vitae SS. Patrum, quos Eremus Paulina transmisit Astris. nec non quos Coenobitica Claustra in conspectu Dei Hominum[ue] reddidit gratiosos, excerpta ex Fragmine Panis seu Annalibus Sacri Ordinis Paulinorum Ab Anno Salutis 342. Ad Annum Domini 1663, Varsaviae [1730] (nr 4308).*

⁷³ Nr 5629.

⁷⁴ N. Henel von Hennenfeld, *Silesiographia, Hoc est: Silesiae Delineatio Brevis Et succincta*, Francofurti 1613 (VD17 23:000352C); tenże, *Breslo-graphia, Hoc est: Vratislaviae Silesiorum Metropoleos Nobilissimae Delineatio Brevissima*, Francofurti 1613 (VD17 23:235888Z), (nr 3143).

ukazały się we Frankfurcie w 1613 r. Jak wynika z notatki na karcie włożonej z przodu (dawnej wyklejce?), której Schubert nie usunął, pierwszym właścicielem głównego dzieła, a być może także adligatu, był śląski szlachcic osiadły również w Czechach Friedrich von Oppersdorf, który otrzymał książkę od samego autora. W 1652 r. na stronie tytułowej głównego dzieła pojawia się zapiska własnościowa kanonii augustianów w Šternberku niedaleko Ołomuńca. Prawdopodobnie po jej kasacji książka trafiła do pijara Josepha Schuberta, a później do biblioteki pałacowej.

Biblioteka podręczna

Biblioteka podręczna, opisana po śmierci arcybiskupa Rudolfa Jana Habsburga († 1831), uległa częściowemu rozproszeniu pomiędzy inne księgozbiory znajdujące się w pałacu, niemniej spora jej część została na swoim miejscu aż do XX w. i była regularnie uzupełniania. Niektóre pozycje trafiły tu przez przypadek dopiero po 1948 r. Wśród prawie 11 000 woluminów znajduje się nieco ponad 100 silesiaków (ok. 57 tytułów) – zdecydowana większość z Wrocławia (100), jedynie kilka pojedynczych egzemplarzy z Cieszyna i z Nysy. Polonika reprezentowane są w liczbie 28 jednostek – głównie z Krakowa, a pojedyncze sztuki również z Warszawy, z Poznania i z Gdańska.

Druki proweniencji śląskiej, poza kilkoma wyjątkami, są niemieckojęzyczne i pochodzą z XIX w. i pierwszej poł. XX w. Oprócz literatury o charakterze teologicznym, pedagogicznym czy filozoficznym, reprezentowanej przez wrocławskie woluminy z 1774 r. autorstwa francuskiego uczonego Claude'a Adriana Helvétiusa (1715–1771) *O człowieku, jego zdolnościach umysłowych i wychowaniu* (w niemieckim przekładzie)⁷⁵, czyli przez dzieło zakazane we Francji i potępione przez papieża, które jednak było zgodne z zainteresowaniami arcybiskupa, napotykamy tu głównie tematykę gospodarczą i rolniczą (kilka roczników czasopisma *Schlesische Landwirtschaftliche Monatschrift*⁷⁶, *Verhandlungen und Schriften der ökonomischen Section der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur*⁷⁷, o cukrownictwie⁷⁸, browarnictwie⁷⁹) oraz lekarską

⁷⁵ *Werk vom Menschen, von dessen Geistes-Kräften, und von der Erziehung desselben*, t. I–II, Breslau 1774 (nr 2135–2136).

⁷⁶ Nr 22 362–22 367.

⁷⁷ Nr 22 529, 22 530.

⁷⁸ E. Stolle, *Ueber den Runkelrübenbau mit besondrer Rücksicht einheimische Zucker-Fabrikation*, Breslau 1847 (nr 26 485).

⁷⁹ Nr 26 487.

(szczepienia przeciwko ospie⁸⁰, okulistyka⁸¹, homeopatia⁸², kuracja owsiana⁸³, przyczyny dławicy piersiowej⁸⁴), prawniczą (prawo krajowe, karne, kodeks sądowy itp.⁸⁵), a także literaturę szkolną (*Geographie, Deutsches Lesebuch*)⁸⁶ oraz historię (cztery roczniki *Schlesische Provinzialblätter*⁸⁷ czy też *Wöchentliche Nachrichten für Freunde der Geschichte, Kunst und Gelahrtheit des Mittelalters* wydawane przez Johanna Gustava Gottlieba Büschinga /1783–1829/⁸⁸), a także krajoznawstwo/topografię powiązane z turystyką (*Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen* – Julius Krebs, 1836⁸⁹ i *Historisch-topographische Beschreibung des Breslauer k. k. Diöcesantheils* z 1828 r. ze znanej cieszyńskiej drukarni Karla Prochaski⁹⁰).

Odnalezione polonika pochodzą głównie z Krakowa – wśród nich m.in. podręcznik hodowli owiec w Galicji⁹¹, polonika językowe *Welehradzkie zjazdy* ks. Jana Badeniego T.J. (Kraków 1893)⁹², *Odpust jubileuszowy – podręcznik na czas jubileuszu* (Kraków 1901)⁹³ czy *Cześć śś. Cyrylla i Metodego w Polsce* Ignacego Polkowskiego (Kraków 1885)⁹⁴.

Udało się również odnaleźć jeden współczesny klocek z dziełami historyka Kościoła Pawła Czaplewskiego zawierający dwa tytuły wydrukowane w Poznaniu w latach 1914–1915 (*Polacy na studyach w Ingolsztacie; Tytułarny episkopat w Polsce średniowiecznej*) i jeden wydrukowany w Toruniu w 1921 r. (*Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich, 1454–1772*)⁹⁵.

⁸⁰ L. Gründer, *Die Schutzpocken-Impfung eine brennende Frage der Gegenwart*, Breslau 1858 (nr 22 951); F. Brefeld, *Schutzpockenimpfung oder Blattern-Inokulation. Ein Wort zur Verständigung in der Pockenfrage*, Breslau 1858 (nr 23 541).

⁸¹ T.W.G. Benedict, *Abhandlungen aus dem Gebiete der Augenheilkunde*, Breslau 1825 (nr 22 615).

⁸² J.G. Schimko, *Die Homöopathische Heilmethode*, Teschen 1829 (nr 23 867).

⁸³ F. Schnabel, *Die Haferkur*, Neisse 1852 (nr 23 197).

⁸⁴ C.H. Parry, *Untersuchung der Symptome und Ursachen der Syncope Anginosa gewöhnlich Angina Pectoris genannt*, Breslau 1801 (nr 23 273).

⁸⁵ Nr 27 480–27 489.

⁸⁶ Nr 11 243, 11 427–11 431.

⁸⁷ Nr 24 955–24 974.

⁸⁸ Nr 2707–2708.

⁸⁹ Nr 27 959.

⁹⁰ Nr 30 062.

⁹¹ A.V. von Kaschnitz, *Anleitung zur Schaafzucht in Galicien*, Krakau 1805 (nr 21 926).

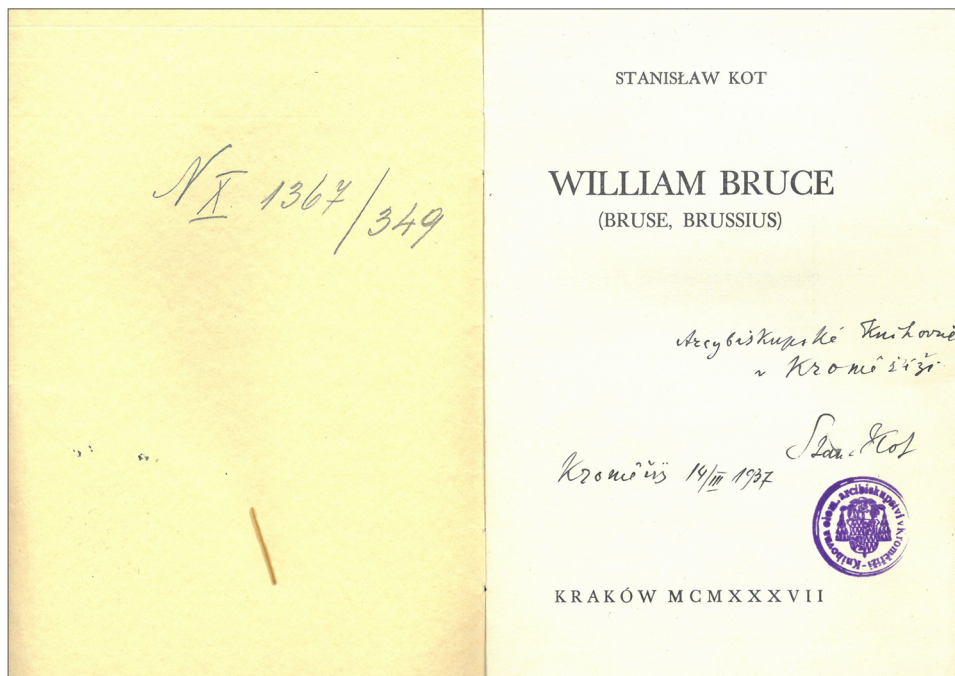
⁹² Nr 31 010.

⁹³ Napisał P. Kutyba (nr 29 802).

⁹⁴ Nr 30 801.

⁹⁵ Nr 22 590.

Z ciekawostek na uwagę zasługuje jeszcze tytuł z historii Szkocji *William Bruce* autorstwa polskiego historyka Stanisława Kota (1885–1975) z jego własnoręczną dedykacją dla biblioteki z 1937 r., kiedy to prawdopodobnie przebywał w Kromierzyżu (il. 9)⁹⁶. W mniejszej bibliotece administracji leśnej udało się odnaleźć roczniki *Schlesischen Forstvereins* z lat 1907–1924⁹⁷ czy *Instruction für den ärztlichen Dienst* z Cieszyna 1889 r.⁹⁸ Łącznie sześć pozycji, trzy z Wrocławia i trzy z Cieszyna.

Il. 9. Publikacja historyka Stanisława Kota z jego dedykacją dla biblioteki arcebiszopskiej w Kromierzyżu z 1937 r.

Fot. Muzeum Sztuki w Ołomuńcu.

Obie biblioteki były wyraźnie praktycznego charakteru: przynosiły informacje głównie z obszaru nauki, ekonomii, prawa i różnych zagadnień administracyjnych, co przełożyło się również na produkcję ze Śląska czy z ziem polskich.

⁹⁶ Nr 27 389.

⁹⁷ Nr 487–493, 654–658, 1547–1549.

⁹⁸ Nr 776.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu nie jest kompleksowe przedstawienie produkcji związanej ze Śląskiem czy z Polską. Taki projekt wymagałby wieloletnich i żmudnych badań. Głównym zadaniem jest zwrócenie uwagi polskiego czytelnika na kolekcję historyczną, zawierającą wprawdzie stosunkowo powszechne – w danym okresie – produkcje współczesne, które można spotkać również w innych bibliotekach, ale dzięki swemu wielowiekowemu istnieniu i działalności kolekcjonerskiej biskupów ołomuńskich skrywającą również woluminy opatrzone unikalnymi notatkami właścicieli lub dedykacjami. Zapiski te mogą w znacznym stopniu wzbogacić dotychczasową wiedzę na temat śląskiej lub polskiej kultury książki czy powiązań polityczno-społecznych od XVI do XX w. Są także odzwierciedleniem relacji pomiędzy środowiskiem czeskim (lub morawskim), śląskim i polskim oraz dowodem na istnienie wzajemnej wymiany kulturalnej realizowanej nierzadko poprzez przesłanie konkretnego dzieła do kromierskiej biblioteki. Aktualnie opracowywana kolekcja stwarza zatem szerokie pole do dalszych badań w tym obszarze. Pomocne może okazać się także przeprowadzane elektroniczne katalogowanie i digitalizacja części zbiorów⁹⁹.

Przekład Katarzyna Myšáková Szwed

Summary

Silesia and Polonica in the Collection of the Kroměříž Palace Library – an Introduction to the Issue

The article introduces the research into the content of Kroměříž Palace Library through the prism of Polonica and Silesiaks. From the late 17th century onwards, it was the Olomouc Archbishopric's main book collection. Initially, the paper presents a short history of the whole collection as well as that of its separate parts, namely the Lichtenstein library (the oldest section), the New Library (built in the mid-19th century, it contained incunabula and manuscripts), the Safe Library (1930s), the reference library and finally the forest administration library (19th century). Differences in the range of topics they covered and in times they were established affected the number and type of Silesiaks and Polonica preserved there.

It can be noticed that prints from Wrocław predominate among the Kroměříž Palace Library's resources, a fact which seems unsurprising, given that it was one of the most prominent centres of the former Bohemian Crown. Other Silesian towns like Nysa, Oleśni-

---

⁹⁹ Katalog dostępny na stronie internetowej Muzeum Sztuki w Ołomuńcu – www.muoz.cz (konkretnie: <https://muoz.kpsys.cz/#/>).

ca or Legnica are scarcely represented in comparison. Yet more prints originated from another crucial hub of the Bohemian lands at that time, namely, Cieszyn.

Functioning in the boundaries of the same state, Silesian production attracted considerable interest by virtue of its close connections with the Czechs. Poland, on the contrary, did not draw so much attention. The preserved Polonica mainly come from Warsaw or Kraków with those from the latter increasing in number in the 19th century. In principle, Warsaw is represented by publications from the local Piarists' print shop, and Kraków by books issued by scholars residing there or the city's educational institutions. In both cases, the older works were written primarily in Latin, whereas in the 19th century, more and more Polish titles occurred.

Although their number seems limited, books can be found in the Chateau Library that were signed by their authors for both the Kroměříž collection itself or for other people whose volumes were ultimately housed there. The Vatican historian Augustin Theiner should be mentioned as an instance here, because it is his collection that yielded books with dedications by Prince Władysław Czartoryski or Tytus Działyński.

Keywords: old libraries; Archbishopric of Olomouc; collecting; Silesia; Poland

Bibliografia

Źródła

Starodruki

- Callitectonicorum Seu De Pulchro Architecturae Sacrae et Civilis Compendio collectorum Liber Unicus*, Posnaniae 1678.
- Damascenus Johannes a Matre Dei (SP), *Viennis Memorabili Turcarum obsidione Felicissimo Leopoldi I. imperio Insigni Joannis III. Victoria Principum S. R. I. Auxiliis Ducum, Procerumq[ue] Poloniae Fortitudine, Asiae exitio Gloriosa*, Varsaviae 1717.
- Der Kayserlichen Stadt Breßlaw, Fewer Ordnung*, Breslau 1602.
- Der Kayserlichen Stadt Breßlaw, Vornewerte Gerichts Ordnung und Process*, Breslau 1591.
- Der Kayserlichen und Khöniglichen Stadt Bresslaw, Statuta und Ordnungen*, Breslau 1610.
- Eines Erbarn Rathes Der Kayserlichen und Königlichen Stadt Bresslaw; Auff's New widerholte und vormehrete Ordnung; Das Gesinde betreffende*, Breslau 1608.
- Eines Erbarn Rathes Der Kayserlichen und Königlichen Stadt Bresslaw, Umbgefertigte Gassenmeister unnd Baw: So wol der Mäurer, Zimmerleute, und anderer zum Bauwesen gehörenden Werckleute, Ordnungen*, Breslau 1605.
- Hartknoch Ch., *De Republica Polonica Libri Duo*, Lipsiae 1698.
- Henel von Hennenfeld N., *Breslo-graphia, Hoc est: Vratislaviae Silesiorum Metropoleos Nobilissimae Delineatio Brevissima*, Francofurti 1613.
- Henel von Hennenfeld N., *Silesiographia, Hoc est: Silesiae Delineatio Brevis Et succinta*, Francofurti 1613.
- Henel von Hennenfeld N., *Silesiographia Renovata*, Vratislaviae et Lipsiae 1704.
- Noskovic J., *Iudex Ecclesiasticus, Potestate Ligandi Et Solvendi, In utroq[ue] Foro Reverendus, Seu Quaestio De Potestate clavium Ecclesiae*, Posnaniae 1650.

- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584.
- Pollio L., *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes. Sieben Predigten zu S. Maria Magdalena inn Bresslaw gethan*, Breslau 1583.
- Processus iudiciarius in causa illustri et magnifico Georgio comiti in Wisnicz et Iaroslav Lubomierski...*, Varsaviae 1664.
- Respublika, Sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc.*, Lugduni Batavorum 1627.
- Rö: Kay: Mtt: etc. *Perkhwerchs Freyhait, In der Graffschaft. Glatz*, Prag 1578.
- Sarnicki S., *Annales, Sive De Origine Et Rebus Gestis Polonorum et Lituatorum, Libri Octo*, [Cracoviae] 1587.
- Series Vitae SS. Patrum, quos Eremus Paulina transmisit Astris. nec non quos Coenobitica Claustra in conspectu Dei Hominumq[ue] reddidit gratiosos, excerpta ex Fragmine Panis seu Annalibus Sacri Ordinis Paulinorum Ab Anno Salutis 342. Ad Annum Domini 1663*, Varsaviae [1730].
- Sienieński J., *Descriptio Veteris Et Novae Poloniae Cum Divisione Eiusdem Veteri Et Nova*, [Cracoviae] 1585.
- Specimen Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Zaluscianae*, Dresdae 1752.
- Statuta sinodalia et provincialia*, Nürnberg 1512.
- Szymonowicz S., *Opera omnia quae reperiri potuerunt olim sparsim edita, nunc in unum collecta, ac denuo Typis consignata procurante Angela Maria Duriny*, Varsaviae 1772.
- Tanner B.L.F., *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam Potentissimi Poloniae Regis ac Reipublicae Mandato & Consensu Anno 1678 feliciter suscepta*, Norimbergae 1689.
- Werk vom Menschen, von dessen Geistes-Kräften, und von der Erziehung desselben*, t. I–II, Breslau 1774.

Druki XIX i XX w.

- Agenda Caeremonialia Secundum ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis*, Cracoviae 1586.
- Akta podkanclerskie Franciszka Krasińskiego 1569–1573*, red. W. Chomętowski, cz. II–III, Warszawa 1870–1871.
- Akta Poselskie I. Korrespondencye Franciszka Krasińskiego 1558–1576*, red. I. Janicki, Kraków 1872.
- Benedict T.W.G., *Abhandlungen aus dem Gebiete der Augenheilkunde*, Breslau 1825.
- Brefeld F., *Schutzpockenimpfung oder Blattern-Inokulation. Ein Wort zur Verständigung in der Pockenfrage*, Breslau 1858.
- Ciampi S., *Bibliografia Critica Delle Antiche Reciproce Corrispondenze Colla Politiche, Ecclesiastiche, Scientifiche, Letterarie, Artistiche Dell'Italia Colla Russia, Polonia Ed Altre Parti Settentrionali*, Firenze 1839.
- Ciampi S., *Lettere Militari Con Un Piano Di Riforma Dell' Esercito Polacco Del Re Giovanni Sobiescri*, Firenze 1830.
- Ciampi S., *Rerum Polonicarum Ab Excessu Stephani Regis Ad Maximiliani Austriaci Captivitatem Liber Singularis*, Florentiae 1827.
- Das fünfzigjährige Priesterjubiläum Sr. Fürstlichen Gnaden des hochwürdigsten Herrn Fürst-Erzbischofs von Olmütz Maximilian Joseph Freiherrn von Somerau-Beeckh gefeiert zu Kremsier am 8. September 1847*, Breslau s.a.

- Das Rituale des Bischofs Heinrich I. von Breslau*, Freiburg im Breisgau 1912.
- Experta ex libris manu scriptis archivi consistorialis Romani 1409–1590*, Cracoviae 1890.
- Förster H., *Cardinal und Fürstbischof Melchior von Diepenbrock. Ein Lebensbild*, Breslau 1859.
- Frankl-Grün A., *Geschichte der Juden in Kremsier mit Rücksicht auf die Nachbargemeinden. I. Theil (1322–1849)*, Breslau 1896.
- Friedensburg F., Seger H., *Schlesiens Münzen und Medaillen der neueren Zeit*, Breslau 1901.
- Gründer L., *Die Schutzpocken-Impfung eine brennende Frage der Gegenwart*, Breslau 1858.
- Historija Słowan před sądem w Berlińe*, Kraków 1889.
- Historija Słowan*, Kraków 1888.
- Holdefleiss F., *Untersuchungen über den Stallmist*, Breslau 1889.
- Jungnitz J., *Martin von Gerstmann, Bischof von Breslau*, Breslau 1898.
- Kahlert A.I., *Reiseschilderungen aus Deutschland und der Schweiz entworfen auf einer Reise im Sommer 1843*, Breslau 1845.
- Kaschnitz A.V. von, *Anleitung zur Schaafzucht in Galicien*, Krakau 1805.
- Knoblich A., *Lebensgeschichte der Heiligen Hedwig, Herzogin und Landespatronin von Schlesien*, Breslau 1860.
- Kopernik M., *De revolutionibus orbium coelestium libri sex / O obrotach ciał niebieskich ksiąg sześć*, Warszawa 1854.
- Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*, t. I, Toruń 1937.
- Kutzen J., *Friedrich der Große und sein Heer in den Tagen der Schlacht bei Leuthen*, Breslau 1851.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, Posnaniae 1855–1856.
- Nikel E., *Geschichte der katholischen Kirchenmusik. Erster Band: Geschichte des gregorianischen Chorals*, Breslau s.a. [1908].
- Nikel J., *Die Verwendung des Alten Testaments in der Predigt*, Breslau 1913.
- Nösselt F., *Breslau und dessen Umgebungen. Beschreibung alles Wissenswürdigsten für Einheimische und Fremde*, Breslau 1825.
- Obrona mojej „Historji Słowan” contra Prof. A. Brückner*, Kraków 1889.
- Parry C.H., *Untersuchung der Symptome und Ursachen der Syncope Anginosa gewöhnlich Angina Pectoris genannt*, Breslau 1801.
- Petruszewicz A.S., *Kratkoe istoričeskoe izvěstie o vremeni uvedniâ hrist’anstva na Galickoj Rusi*, Lwów 1882.
- Petruszewicz A.S., *Kratkoe istoričeskoe izvěstie o vvedni christ’anstva v predkarpatskich stranach vo vremena sv. Kirilla i Mefodija tichže učenicami i propovdnikami*, Lwów 1882.
- Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, ed. E. Rykaczewski, Poznań–Berlin 1864.
- Ritter J.I., *Geschichte der Diocese Breslau*, Breslau 1845.
- Schimko J.G., *Die Homöopathische Heilmethode*, Teschen 1829.
- Schnabel F., *Die Haferkur*, Neisse 1852.
- Steffens H., *Anthropologie*, Breslau 1822.
- Stenzel G.A., *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, Breslau 1845.
- Stolle E., *Ueber den Runkelrübenbau mit besondrer Rücksicht einheimische Zucker-Fabrikation*, Breslau 1847.

Škice lito-windyjské I. Lito-windyjské i windyjské nazvy gór, řek, ježor i osad w Europe, Kraków 1889.

Talowski T., *Projekta kościołów*, Kraków 1897.

Theiner A., *Zustände der katholischen Kirche in Schlesien von 1740–1758*, t. I, Regensburg 1852.

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam Illustrantia, red. A. Theiner, Romae 1860–1864.

Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki odrodzenia po koniec wieku XVII. w dawnej Polsce, red. A. Przewdziecki, E. Rastawiecki, Serya Pierwsza, Warszawa–Paris 1853–1855; Serya Druga, Warszawa 1855–1858.

Opracowania

Karl von Lichtenstein-Castelcorno (1624–1695). *Bishop of Olomouc and Central European Prince*, red. O. Jakubec, Olomouc 2019.

Karel z Lichtensteinu-Castelcorna (1624–1695). *Olomoucký biskup a kníže střední Evropy*, red. O. Jakubec, Olomouc 2019.

Moneta J., *Enchiridion Polonicum oder Polnisches Handbuch*, Breslau–Lepzig 1774.

Moneta J., *Polnische Grammatik*, Breslau–Hirschberg–Lissa 1798.

Myšák M., *Die Bibliothek des Erzbistums Olmütz in Kremsier*, [w:] *Schlossbibliothek Kremsier I. Inkunabeln*, Hrsg. M. Myšák, B. Pokorná, Olomouc 2017, s. 14–23.

Myšák M., *Knihovna Arcibiskupství olomouckého v Kroměříži*, [w:] *Kroměřížská zámecká knihovna I. Prvotisky*, eds. M. Myšák, B. Pokorná, Olomouc 2017, s. 14–23.

Myšák M., *Knížní sbírka*, [w:] *Karel z Lichtensteinu-Castelcorna (1624–1695). Místa biskupovy paměti*, eds. R. Švácha, M. Potůčková, J. Kroupa, Olomouc 2019, s. 339–353.

Myšák M., *Kroměřížská zámecká knihovna II. Katalog 1691*, Olomouc 2018.

Myšák M., *Library*, [w:] *Karl von Lichtenstein-Castelcorno (1624–1695). Places of the Bishop's Memory*, eds. R. Švácha, M. Potůčková, J. Kroupa, Olomouc 2019, s. 339–353.

Myšák M., *Rukopisy v knihovně olomouckého biskupa Karla z Lichtensteinu-Castelcorna*, *Knihy a dějiny* 26 (2019), z. 1–2, s. 5–25.

Strony internetowe

www.muoz.cz (konkretnie: <https://muoz.kpsys.cz/#!/>).

Andrea Mariani

ORCID: 0000-0002-8118-0634

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zespół „Komisja funduszu edukacyjnego” Rosyjskiego Archiwum Państwowego Akt Dawnych jako źródło do badań nad Towarzystwem Jezusowym i KEN. Rekonesans*

Rosyjskie Archiwum Państwowe Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов – RGADA) stanowi bardzo ważną instytucję dla badaczy zajmujących się ziemiami wschodnimi dawnej Rzeczypospolitej. Oprócz zespołu nr 389 („Metryka litewska”, ros. Литовская метрика) szczególnie cenny jest zespół nr 1603, zatytułowany „Komisja funduszu edukacyjnego” (Комиссия Эдукационного фондуша), który zawiera znaczną część spuścizny archiwalnej Komisji Edukacji Narodowej (KEN) oraz fragmenty przejętych przez nią archiwów domów jezuickich. W niniejszym artykule chciałbym zarysować losy tego zespołu, a na tym tle scharakteryzować jego zawartość.

Zespół Komisji funduszu edukacyjnego nie był przez dłuższy czas wykorzystywany przez polskich badaczy, dla których stał się ponownie niedostępny w 2022 r. w wyniku wielkoskalowej inwazji rosyjskiej w Ukrainie. Po upadku Związku Radzieckiego wartość spuścizny KEN została najwcześniej dostrzeżona przez badaczy dziejów Litwy, takich jak Andrzej Rachuba i Henryk Lulewicz, któ-

---

* Niniejszy artykuł powstał dzięki wsparciu udzielonemu przez NCN w ramach grantu pt. „Inwentarze kolegium jezuickiego w Słucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa” (nr projektu 2019/35/B/HS3/00311).

rzy jednak korzystali w głównej mierze z zespołu Metryki litewskiej¹. Natomiast historycy oświaty dopiero od niedawna zaczęli penetrować zespół nr 1603². Rozpoznawaniu tego zasobu archiwalnego nie pomaga też historiografia rosyjska, w kręgu której szkolnictwo dawnej Rzeczypospolitej budziło niewielkie zainteresowanie w odróżnieniu od politycznych i wojskowych aspektów relacji między Moskwą a Rzeczpospolitą. Dlatego akta KEN przechowywane w Moskwie są tylko w niewielkim stopniu rozpoznane³. Większość informacji, którymi dysponujemy na ich temat, pochodzi jeszcze z początku XX w., gdy archiwista Teodor Wierzbowski umieścił inwentarz archiwaliów KEN w monografii poświęconej tej instytucji⁴. Na bliższe rozpoznanie zespołu nr 1603 pozwoliło kilka kwerend, przeprowadzonych przeze mnie w Moskwie w latach 2014–2019⁵. Wstępną orientację po tym obszernym zasobie ułatwiają zresztą skany inwentarzy archiwalnych dostępnych na stronie internetowej RGADA⁶.

Zespół nr 1603 ma pokaźne rozmiary, gdyż zawiera 13 978 jednostek archiwalnych podzielonych na 16 działów zwanych opisami, zgodnie z rosyjską terminologią archiwalną⁷. Dokumenty pochodzą z lat 1401–1846. W przytłaczającej większości są to akta o charakterze majątkowym, mimo że nie brakuje innego typu dokumentów, takich jak korespondencja czy nawet plany. Część zespołu pochodząca z okresu zaborów zostanie w niniejszym artykule potraktowana skrótowo. W odniesieniu do okresu istnienia państwa polsko-litew-

¹ Zob. *Rejestr popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.

² Zob. K. Bartnicka, K. Dormus, *Commission of National Education and its transformation in the years 1773–1794*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 55 (2018), s. 9–60; J. Kamińska, *The Vilnius University in the days of the Commission of National Education (1773–1794)*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 55 (2018), s. 109–124; E. Kula, *Ad maiorem Dei gloriam. Ekszejuici w służbie Komisji Edukacji Narodowej w szkole w Kamieńcu Podolskim*, *Pedagogika* 27 (2018), nr 1, s. 325–338.

³ A. Mariani, *Le fonti per lo studio della storia dei Gesuiti presso l'Archivio Statale Russo degli Atti Antichi di Mosca*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 83 (2014), nr 166, s. 343–398; idem, *State-sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus: Notes on a Source for Jesuit History from the Polish–Lithuanian Commonwealth*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 87 (2018), nr 174, s. 289–373.

⁴ T. Wierzbowski, *Komisya Edukacyi Narodowej 1773–1794. Monografia historyczna*, Warszawa 1911.

⁵ Kwerendy te były związane z przygotowaniem edycji inwentarzy kolegiów jezuickich w Nieświeżu i Nowogródku.

⁶ Описи и указатели, http://rgada.info/poisk/index.php?fund_number=1603&fund_name=&list_number=&list_name=&Sk=30&B1=+++%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8+++ [dostęp: 28.02.2024].

⁷ *Российский государственный архив древних актов: Путеводитель*, red. J. Eskin (Эскин), t. 4, Moskva 1999, s. 63.

skiego dokumentacja może interesować nie tylko badaczy dziejów edukacji. Tworząc archiwa poszczególnych placówek, jezuici pieczętowali przechowywali dokumentację odziedziczoną po poprzednich właścicielach dóbr, co pozwalała na odtworzenie ich dziejów daleko przed pojawieniem się Towarzystwa Jezusowego na Litwie. Ponadto zawartość zespołu nr 1603 zasadniczo odbiega od źródeł jezuickich przechowywanych w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego (*Archivum Romanum Societatis Iesu*), tradycyjnie wykorzystywanych przez historyków zakonu. O ile zachowane tam kroniki domowe (*historiae*) czy sprawozdania roczne z działalności duszpasterskiej (*litterae annuae*) były sporządzane na potrzeby kurii generalnej i służyły ogólnemu zarządowi zakonu, o tyle akta pochodzące z archiwów poszczególnych domów zakonnych odzwierciedlają rzeczywistość lokalną, w której funkcjonowali jezuici.

Dzieje zespołu

Geneza archiwum KEN wiąże się z powołaniem do życia tej instytucji 14 października 1773 r. zgodnie z postanowieniem delegacji sejmu rozbiorowego. W intencji króla Stanisława Augusta, inicjatora KEN, nowa instytucja miała sprawować pieczę nad szkolnictwem po skasowaniu Towarzystwa Jezusowego na mocy brewe *Dominus ac redemptor* Klemensa XIV z 21 lipca 1773 r.⁸ Wraz z powołaniem KEN nie została uregulowana sprawa zarządu nad dobrami pojezuickimi. W tej kwestii zwyciężyło stanowisko marszałka sejmu rozbiorowego Adama Ponińskiego. Przy poparciu ambasadora rosyjskiego Ottona Magnusa von Stackelberg Poniński wymusił dokonanie lustracji zamiast natychmiastowego przekazania mienia skasowanego zakonu na cele edukacyjne, co stwarzało szanse na bogacenie dla niego i innych stronników Rosji. Sprawa dóbr pojezuickich została uregulowana dopiero 14 marca 1774 r. poprzez ustanowienie Komisji Rozdawniczych koronnej i litewskiej, których zadanie polegało na wdzierżawianiu dóbr pojezuickich szlachcie⁹. Dzierżawcy mieli wypłacać roczną prowizję w wysokości 4,5 proc. od oszacowanej wartości dóbr na cele szkół

---

⁸ Brewe zostało zakomunikowane królowi przez nuncjusza Giuseppe Garampiego 9 września 1773 r. D. Dukwicz, „*l’humanité [...] m’oblige à contribuer aux progrès de l’instruction en Pologne*”, czyli o kulisach ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej, *Przegląd Historyczny* 109 (2018), nr 1, s. 76–77.

⁹ Ibidem, s. 87; W.M. Grabski, *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, [w:] *Na przelomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 57–72. Na temat sytuacji dóbr pojezuickich zob. K. Goźdz-Roszkowski, *Z badań nad czynszem z dóbr ziemskich pojezuickich w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica* 38 (1988), s. 99–129; idem,

KEN. W tej sytuacji komisja nie wywierała początkowo kontroli nad dobrami pojezuickimi, które pomiędzy październikiem 1773 r. a marcem 1774 r. pozostawały w rękach lustratorów mianowanych przez Konfederację generalną, a następnie Komisji Rozdawniczych. Dopiero zniesienie tych komisji podczas sejmku z 1776 r. umożliwiło przekazanie KEN kontroli nad funduszem edukacyjnym, który w międzyczasie został znacząco uszczuplony. W ten sposób komisja edukacyjna uzyskała dokumentację pojezuicką oraz inwentarze pokasacyjne, które utworzyły zręby jej archiwum.

Archiwum KEN ukształtowało się w Warszawie, gdzie pozostawało do końca istnienia Rzeczypospolitej¹⁰. Po trzecim rozbiorze mocarstwa zaborcze dokonały podziału archiwum. Część dotycząca terenów drugiego i trzeciego zaboru rosyjskiego została przewieziona do Grodna, a następnie do Wilna, podczas gdy część pruska pozostała w Warszawie. Z kolei austriacka trafiła do Krakowa, skąd częściowo wróciła do Warszawy w 1810 r., za czasów Księstwa Warszawskiego¹¹. Zarówno część pruska, jak i austriacka archiwum KEN uległy zniszczeniu w 1944 r. na skutek powstania warszawskiego¹².

Na dalsze losy części akt dotyczących zaboru rosyjskiego wpłynęło utworzenie w 1803 r. wileńskiego okręgu naukowego, na czele którego car Aleksander I powołał Adama Jerzego Czartoryskiego¹³. Podporządkowanie Uniwersytetowi Wileńskiemu wszystkich szkół w nowo utworzonych guberniach utrudniały jednak zarówno rozległość tych ziem, jak i dotychczasowa praktyka, zgodnie z którą w czasach KEN placówki ukraińskie podlegały Szkole Głównej Krakowskiej, a nie Wileńskiej. Dlatego car postanowił powierzyć opiekę nad szkołami w guberniach wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej Tadeuszowi Czac-

---

Sytuacja prawna „dyplomatycznych” posiadaczy dóbr ziemskich pojezuickich w Polsce u schyłku XVIII wieku, Łódź 1987.

¹⁰ Wyjątek stanowią lata 1792–1793, gdy zgodnie z decyzją konfederacji targowickiej archiwum KEN zostało częściowo przewiezione do Wilna. Decyzję konfederacji odnośnie do KEN cofnął później sejm grodzieński. J. Jankowska, *Akta Komisji Edukacji Narodowej (1738) 1773–1795*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 155.

¹¹ Część pruska i austriacka zostały odziedziczone przez Królestwo Kongresowe i były przechowywane w różnych instytucjach: Archiwum Głównym Królestwa Polskiego, Warszawskim Okręgu Naukowym i Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, później złączonych w Izbę Skarbową. Ibidem, s. 159–162; T. Wierzbowski, *Komisya Edukacyi Narodowej*, s. 146, 150–152.

¹² Ocalała tylko niewielka część dokumentacji, która pozostała w Krakowie. Znajduje się do dziś w Bibliotece Jagiellońskiej i w Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności – J. Jankowska, *Akta Komisji Edukacji Narodowej*, s. 157.

¹³ T. Wierzbowski, *Komisya Edukacyi Narodowej*, s. 101–104. O szkolnictwie polskim w zaborze rosyjskim zob. D. Beauvois, *Lumières et société en Europe de l’Est: l’Université de Vilna et les écoles polonaises de l’Empire russe (1803–1832)*, t. 1–2, Lille 1977.

kiemu, który w 1805 r. ufundował w Krzemieńcu gimnazjum. Z tej przyczyny część akt dotycząca ziem ukraińskich zaboru rosyjskiego trafiła do Krzemieńca, a z czasem znalazła się w Kijowie¹⁴.

Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XIX w. akta KEN pozostałe w archiwum Uniwersytetu Wileńskiego były porządkowane pod kierunkiem Michała Józefa Römera¹⁵. Inwentarze z tego okresu służą do dziś badaczom korzystającym z zespołu nr 1603. Niewielka część dokumentacji została wtedy wydzielona i utworzyła zespół pod nazwą „Kuratorium Czartoryskiego”, który przywędrował do Paryża w konsekwencji emigracji księcia Adama Jerzego po powstaniu listopadowym. Z inicjatywy jego syna Władysława owa część archiwum KEN wróciła następnie do Krakowa w wyniku otwarcia Muzeum Książąt Czartoryskich. W okresie międzywojennym została przekazana Uniwersytetowi im. Stefana Batorego w Wilnie, gdzie pozostaje do dziś¹⁶.

Po zniesieniu wileńskiego okręgu naukowego w ramach represji władz carskich po stłumieniu powstania listopadowego przetłaczająca większość dokumentacji KEN dotyczącej ziem zaboru rosyjskiego znalazła się w Petersburgu, w archiwum ministerstwa rolnictwa i własności ziemskiej. Część została wydzielona w 1834 r. do archiwum ministerstwa oświaty publicznej i do dziś znajduje się w Państwowym Rosyjskim Archiwum Historycznym w Petersburgu (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга – CGIA), gdzie stanowi fragment zespołu nr 733¹⁷. Pojedyncze jednostki trafiły w nieznanych okolicznościach do archiwów ministerstwa spraw zagranicznych i ministerstwa sprawiedliwości oraz do Biblioteki Cesarskiej (dziś Biblioteka Narodowa Rosji – Российская национальная библиотека)¹⁸. Mimo postępującej centralizacji przepływał akt dokonywał się także w kierunku peryferii. W latach 40. XIX w. część zbiorów ministerstwa rolnictwa (głównie dublety inwentarzy pokasacyjnych) była przekazywana do lokalnych agencji rządu –

---

¹⁴ Podział ten należy traktować jako umowny, gdyż akta dotyczące domów jezuickich w zachodniej części guberni (powiaty włodzimierski, kowelski i łucki) pozostały w Wilnie. Podobnie stało się z inwentarzem rezydencji w Winnicy, należącej do guberni podolskiej. Dokumenty wytwarzane przez gimnazjum krzemienieckie znajdują się w zespole nr 710 „Liceum krzemienieckie” (Волинський [Кременецький] лицей, м. Кременець Волинської губернії) Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie (Центральний державний історичний архів України в Києві – CDIAK)

¹⁵ D. Kamolowa, *Romer (Römer) Michał Józef (1778–1853)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988–1989, s. 652.

¹⁶ Znajduje się tu m.in. obszerny inwentarz Akademii Wileńskiej. Vilniaus Universiteto Biblioteka, F2-DC6.

¹⁷ T. Wierzbowski, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 143.

¹⁸ Ibidem, s. 105–116, 143.

izb własności państwowej (ros. *Палата государственных имуществ*)¹⁹. Dlatego pojedyncze jednostki archiwalne znajdują się do dziś w archiwach historycznych w Mińsku i w Wilnie²⁰. Niewielka część dokumentacji pozostałej w Petersburgu została rewindykowana przez II Rzeczpospolitą na mocy traktatu ryskiego²¹. W latach 1927–1959 akta były przenoszone do Centralnego Archiwum Państwowego Akt Dawnych w Moskwie, gdzie stanowiły zespół nr 2188²². Przedłużający się proces przekazywania akt oraz zawierucha związana z II wojną światową spowodowały znaczne ubytki, o czym świadczy skontrum dokonane przez archiwistów radzieckich na dawnych inwentarzach²³. Po rozpadzie ZSRR Archiwum Centralne przejęło współczesną nazwę, a zespół Komisji funduszu edukacyjnego został przenieumerowany na 1603.

Zawartość zespołu

Dział I zawiera dokumenty związane z lustracją placówek i majątków pojezuickich lub z działalnością KEN. Opisany jest w inwentarzu sporządzonym w języku polskim na początku XIX w. Dział składa się z 16 poddziałów, zawierających łącznie ponad 200 jednostek archiwalnych.

Poddział I tworzą inwentarze pokasacyjne, ułożone według podziału na gubernie²⁴. Poddział II, zawierający trzy tomy raportów i rachunków lustratorów z 1774 r., niestety został całkowicie utracony. Poddział III, o bardzo zróżnicowanej zawartości, zawiera nie tylko akta wytwarzane przez komisję edukacyjną, lecz także pisma przysłane do tej instytucji, jak korespondencja lustratorów

¹⁹ A. Mariani, *State-sponsored Inventories*, s. 305.

²⁰ Wiele zachowało się w zespole nr 525 (*Vilniaus ir Kauno žemdirbystės ir valstybės turtų valdyba*) Państwowego Archiwum Historycznego Litwy (Lietuvos valstybės istorijos archyvas – LVIA) oraz w zespole nr 27 (*Минское управление земледелия и государственных имуществ*) Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі – NHAB).

²¹ Zob. D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, Przegląd Wschodni 8 (2002), nr 2, s. 341–409; I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006, s. 201–209.

²² Pod takim numerem przywołuje się do akt pojezuickich litewski historyk sztuki Vladas Drėma, który z zespołu korzystał jeszcze w czasach radzieckich. V. Drėma, *LDK miestai ir miesteliai: iš Vlado Drėmos archyvu*, sud. A. Léverienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė, Vilnius 2006; V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos archyvu*, sud. A. Léverienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė, Vilnius 2009.

²³ Poszczególne pozycje w XIX-wiecznych inwentarzach opatrzone napisem *выб.*, oznaczającym „brak”.

²⁴ Dla szczegółowego opisu tych akt zob. A. Mariani, *State-sponsored Inventories*.

czy osób trzecich (przeważnie eksjezuitów)²⁵. Znaczenie tej formy komunikacji z czasem malało z powodu utworzenia innych kanałów instytucjonalnych, takich jak wizytacje szkół. Korespondencja jest bardzo przydatna dla odtworzenia sytuacji placówek w pierwszych latach po kasacie. Listy pochodziły z całego obszaru Rzeczypospolitej, a wśród ich autorów znajdują się ważne postacie jak Józef Rogaliński i Marcin Poczobut-Odlanicki²⁶. Pod względem treści przeważały skargi natury finansowej, chociaż niekiedy zapowiadano ambitne projekty wydawnicze, które komisja miała objąć swoim patronatem²⁷. Poddział III zawiera ponadto nieco późniejsze akta natury administracyjnej, jak tabele dóbr z 1787 r., ustawy i uniwersały oraz tabele płac nauczycieli KEN²⁸. Poddział IV, zatytułowany „Memoriały od różnych osób”, zachował się w niewielkim stopniu, gdyż z 18 jednostek odnotowanych przez Römera i Wierzbowskiego dziś ocalało jedynie 8, i to wszystkie z okresu po 1779 r.²⁹ Losy były łaskawsze dla poddziału V, zatytułowanego „Księgi ekonomiczne”: z 11 jednostek jedynie jedna, z lat 1786–1787, zaginęła³⁰. Owe protokoły zostały zresztą wydane drukiem przez Wierzbowskiego do roku 1785 włącznie³¹. Są one o wiele bardziej szczegółowe niż te opublikowane przez Mieczysławę Miterę-Dobrowolską i Tadeusza Mizię na podstawie rękopisów z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie³². Poddział VI, zatytułowany „Księgi komisji edukacyjnej litewskiej”, zawierał sześć jednostek z 1793 r., a więc z czasu gdy komisja edukacyjna została podzielona na mocy postanowień konfederacji targowickiej. Niestety żadna z nich się nie zachowała. Kolejne dwa poddziały obejmują spuściznę komisji rozdawniczych litewskiej i koronnej. W pierwszym przypadku (poddział VII)

²⁵ RGADA, 1603/1/75–88.

²⁶ RGADA, 1603/1/81, k. 171–172v; RGADA, 1603/1/85, k. 64–65.

²⁷ Przykładowo Faustyn Grodzicki informował biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego o przygotowaniu trzech pism – *Filozofii młodzieńskiej*, *Filozofii żołnierskiej* i *Rozprawy przeciw deistom. Filozofię żołnierską* jezuita zamierzał dedykować hetmanowi polnemu Franciszkowi Ksaweremu Branickiemu jako swemu dawnemu uczniowi we Lwowie. F. Grodzicki do J.I. Massalskiego, Gdańsk, 26 X 1773, RGADA, 1603/1/80, k. 88–89v.

²⁸ RGADA, 1603/1/89–94.

²⁹ RGADA, 1603/1/102–108, 112.

³⁰ RGADA, 1603/1/113–118, 120–123.

³¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, red. T. Wierzbowski, t. 27, Warszawa 1910; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły*, t. 28, Warszawa 1913; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1781–1785*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły*, t. 29, Warszawa 1915.

³² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, red. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, red. T. Mizia, Wrocław 1969.

z 5 jednostek ocalały jedynie 2, dokumentujące stan dóbr litewskich w 1774 r.³³ Z siedmiu rękopisów komisji rozdawniczej koronnej (poddział VIII) żaden nie ocalał. Znacznych strat doznały również akta komisji sądowej litewskiej (poddział IX) i koronnej (poddział X), których zadanie polegało na rozstrzygnięciu sporów między KEN a dzierżawcami dóbr pojezuickich w latach 1774–1776. Z tego materiału ocalały 3 jednostki spośród 11 komisji litewskiej³⁴ i 4 spośród 11 komisji koronnej³⁵. Po zniesieniu komisji sądowych w 1776 r. kwestie sporne były rozstrzygane bezpośrednio przez członków KEN, którzy spotykali się naprzemiennie w Warszawie i w Wilnie. Wytwarzane przez nich dokumenty tworzyły poddziały XI (litewski) i XII (koronny). W pierwszym przypadku z 24 jednostek ocalało 10³⁶, a w drugim z 19 – 9³⁷.

Poddział XIII zawiera rachunkowość KEN, która ewoluowała w okresie istnienia tej instytucji. Początkowo, w latach 1774–1776, wszystkie dochody pochodzące z dzierżawy dóbr pojezuickich wpływały do kas szkół generalnych w Krakowie i w Wilnie, a następnie były rozdzielane na poszczególne szkoły. Na przełomie lat 1775 i 1776 wprowadzono podział na departamenty³⁸. Każdy z nich posiadał kasę, powierzoną rektorowi szkoły w stolicy wojewódzkiej, do której wpływały z Warszawy środki przeznaczone dla wszystkich placówek departamentu³⁹. W latach 80. doszło do dalszej decentralizacji finansów KEN: w 1781 r. departamenty zastąpiono wydziałami, które od 1783 r. otrzymywały pieniądze bezpośrednio od dzierżawców dóbr jezuickich. Struktura poddziału XIII odzwierciedla opisany podział administracyjny. Część A obejmuje dokumentację kasy litewskiej z lat 1774–1776⁴⁰. Przetrwały do naszych czasów dokumenty dotyczące gestii finansów KEN przez rektora wileńskiego Ignacego Żaby, a także rachunkowość biskupa Ignacego Józefa Massalskiego z lat 1774–1777 r. Akta z okresu 1776–1781 tworzą część B (kasa departamentowa litew-

³³ RGADA, 1603/1/132–133.

³⁴ RGADA, 1603/1/140–140a, 142.

³⁵ RGADA, 1603/1/151–154.

³⁶ RGADA, 1603/1/157g, 157d, 158–159, 164–166, 169–171.

³⁷ RGADA, 1603/1/172, 172a, 172b, 173, 174, 174a, 175–176, 182.

³⁸ Było ich czterech dla Korony: wielkopolski (August Kazimierz Sułkowski), małopolski (Ignacy Potocki), mazowiecki (Michał Poniatowski) i ruski (Adam Kazimierz Czartoryski). Z tego ostatniego wydzielono później wołyński (Michał Jerzy Mniszech). Na Litwie istniały dwa departamenty: litewski (Ignacy Jakub Massalski) i białoruski (Joachim Chreptowicz). J.I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studya do historii ducha i obyczaju*, t. 1: 1772–1787, red. S. Askenazy, Warszawa 1902, s. 184.

³⁹ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1973, s. 28, 32.

⁴⁰ RGADA, 1603/1/188, 188a, 189–191, 191a, 191b, 192, 192a, 193–194.

ska), C (kasa białoruska), D (kasa ruska)⁴¹, E (kasa wołyńska)⁴². Spośród nich akta litewskie i białoruskie całkowicie zaginęły. Z kas wydziałowych z okresu 1781–1794 (część F) zachowało się 5 jednostek spośród 13, obejmujących lata 1783–1788⁴³. Ocalały natomiast wszystkie 15 sumariuszy rachunków zlikwidowanych w 1781 r. kas prowincjonalnych, obejmujących lata 1781–1794 (część G)⁴⁴. Kolejne sekcje poddziału XIII obejmują rachunki kasy generalnej litewskiej z podziałem na dzienniki przychodów i wydatków (część H)⁴⁵, rejestry dochodów (część I)⁴⁶ i ekspensów funduszowych (część J)⁴⁷, dokumenty zaświadczające te przepływy pieniężne (część K)⁴⁸ oraz księgi kasowe (część L)⁴⁹. Spośród tej różnorodnej dokumentacji najmniej zachowało się dzienników (2 jednostki z 20) i ksiąg kasowych (4 jednostki z 7), a najwięcej rejestrów (13 jednostek z 17) i dokumentów świadczących o przepływach związanych z dobrami funduszowymi (15 jednostek z 21).

Poddziały XIV i XV („Raporty szkół litewskich z l. 1775–1793” i „Raporty wizyt szkół z l. 1774–1791”) zostały w całości przekazane ministerstwu oświaty publicznej⁵⁰. Wreszcie poddział XVI, składających się z akt ewikcyjnych, ugód między KEN a innymi osobami oraz przywilejów dotyczących dóbr pojezuickich został całkowicie utracony.

Dział II zespołu nr 1603 zawiera akta porozbiorowe z lat 1796–1836. Dotyczą one zarówno wileńskiego i wołyńskiego okręgów naukowych, jak i Białostoczczyzny, która na skutek trzeciego rozbioru weszła pierwotnie w skład państwa pruskiego, a dopiero w 1807 r. znalazła się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego.

Dział III z kolei zawiera przede wszystkim dosyć zróżnicowane materiały przedrozbiorowe dotyczących terenów Wołynia. Jest on opisany w inwentarzu w języku rosyjskim. Zachowane akta pozwalają na udokumentowanie w sposób wyjątkowo szczegółowy dziejów kolegium łuckiego, którego inwentarz zachował się w dziale I⁵¹. Znajdujemy tu bowiem lustratorski katalog biblioteki⁵², inwentarz

⁴¹ RGADA, 1603/1/206–211.

⁴² RGADA, 1603/1/213–215.

⁴³ RGADA, 1603/1/219–223.

⁴⁴ RGADA, 1603/1/230–244.

⁴⁵ RGADA, 1603/1/256–257.

⁴⁶ RGADA, 1603/1/275–277, 280–283.

⁴⁷ RGADA, 1603/1/284, 287–296, 299–300.

⁴⁸ RGADA, 1603/1/301–315, 321.

⁴⁹ RGADA, 1603/1/324–326, 328.

⁵⁰ J. Jankowska, *Akta Komisji Edukacji Narodowej*, s. 156.

⁵¹ RGADA, 1603/1/70.

⁵² RGADA, 1603/3/1328.

pokasacyjny dóbr Lisiec, Kuczkorowce i Botyn⁵³, rachunki folwarków Kuczkorowce i Botyna⁵⁴, inwentarz apteki⁵⁵, rachunki kolegium z czasów zarządu lustratorów⁵⁶ oraz dokumenty związane ze sporami z Frąckiewiczami Radziwińskimi. Sprzed 1773 r. pochodzą dwie księgi rezygnacyjne (*libri resignationum*) z 1679 i z 1719 r.⁵⁷, inwentarze kościoła z 1705 i 1761 r.⁵⁸ i metryka zmarłych pochowanych w kościele łuckim⁵⁹. Obszerna jest też zachowana dokumentacja finansowa tego okresu. Ocalały księgi przychodów i rozchodów kolegium⁶⁰, dóbr Rudka i Lepiboki⁶¹ oraz kościoła⁶². Kulturę materialną kolegium łuckiego odzwierciedla ponadto wyjątkowy rejestr obiadów i uczt organizowanych przez jezuitów u osób postronnych i przez osoby postronne u jezuitów⁶³. Szczegółowo udokumentowana jest również działalność łuckiej bursy muzycznej, w przypadku której zachowały się nie tylko księgi przychodów i rozchodów⁶⁴, ale też umowy zawarte z kapelistami⁶⁵. Charakter gospodarczy mają też dwie księgi świadczące o finansowaniu szkół łuckich przez kasę prowincjonalną KEN w latach 1786–1787⁶⁶. Drugą najlepiej reprezentowaną placówką w dziale III jest kolegium krzemienieckie. Zachowały się jego *libri resignationum*⁶⁷, księgi przychodów i rozchodów kolegium⁶⁸ i dóbr Niżbork⁶⁹ oraz opis kościoła z 1758 r.⁷⁰ W mniejszym stopniu dokumentacja dotyczy też innych placówek: Bar⁷¹, Szarogród⁷²,

⁵³ RGADA, 1603/3/1329.

⁵⁴ RGADA, 1603/3/1330–1331. W przypadku tych ostatnich dóbr zachował się też obszerny poszyt dokumentów. RGADA, 1603/3/1350.

⁵⁵ RGADA, 1603/3/1336.

⁵⁶ RGADA, 1603/3/1337.

⁵⁷ RGADA, 1603/3/1332–1333.

⁵⁸ RGADA, 1603/3/1335, 1348.

⁵⁹ Zgodnie z obyczajem jezuickim zawarto w nim też nazwiska dobroczyńców i odpusty. RGADA, 1603/3/1334.

⁶⁰ RGADA, 1603/3/1341–1345.

⁶¹ RGADA, 1603/3/1346.

⁶² RGADA, 1603/3/1347.

⁶³ RGADA, 1603/3/1353.

⁶⁴ RGADA, 1603/3/1338–1339.

⁶⁵ RGADA, 1603/3/1340, 1349.

⁶⁶ RGADA, 1603/3/1351–1352.

⁶⁷ RGADA, 1603/3/1361, 1365.

⁶⁸ RGADA, 1603/3/1361–1362, 1370–1371.

⁶⁹ RGADA, 1603/3/1369.

⁷⁰ RGADA, 1603/3/1368.

⁷¹ Zachowały się listy prowincjałów do przełożonych barskich z lat 1767–1773. RGADA, 1603/3/1356.

⁷² Jest to księga przychodów i rozchodów z 1758 r. RGADA, 1603/3/1357. Zaginął natomiast inwentarz lustracyjny, odnotowany pod sygnaturą 1358.

Polonne⁷³ i Owrucz⁷⁴. Jednostki określane sygnaturami 1372–1380 stanowią luźne poszyty, zawierające głównie wypisy z ksiąg urzędowych, dotyczące przede wszystkim wspomnianych dotąd placówek. Ostatnia część działu (sygn. 1384–1416), częściowo tylko zachowana, obejmuje natomiast dokumentację z pierwszych lat XIX w. Spośród niej należy zasygnalizować tabele dóbr jezuickich w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej⁷⁵.

Dział IV jest pod względem zawartości bardziej jednolity. Inwentarz w języku polskim opisuje akta służące do zarządzania dobrami jezuickimi, usytuowanymi głównie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokumenty mają proveniencję jezuicką, gdyż pochodziły z archiwów poszczególnych placówek zakonu, przejętych przez KEN. Przy porządkowaniu działu stosowano kryterium geograficzne. Dobra są przypisane do guberni, w obrębie których zostały ułożone alfabetycznie. Materiały dotyczące poszczególnych dóbr mają podobną strukturę: na początku znajdują się świadectwa własności, następnie akta procesowe, ewentualnie korespondencja, kwity z opłaconych podatków oraz rozgraniczenia (zwykle w formie ksiąg oprawnych).

Podobną strukturę ma dział V, który zawiera akta dotyczące jezuickich posiadłości miejskich, przeważnie z terenów guberni wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej i wołyńskiej. Dział jest opisany w szczegółowym inwentarzu w języku polskim. W przypadku większych ośrodków miejskich kolejne fascykły dotyczą pojedynczych kamienic i placów. Jeżeli w danym mieście istniało więcej niż jeden dom jezuicki, akta przyporządkowywano do konkretnej placówki. W niektórych przypadkach akta dotyczyły posiadłości jezuickich w miastach, które zostały utracone przez Rzeczpospolitą już w XVII stuleciu (Ryga, Smoleńsk, Nowogród Siewierski, Perejasław). Owe akta znalazły się prawdopodobnie w archiwach innych kolegiów, skąd później trafiły do zasobów KEN. Spośród wspomnianych miast jedynie w przypadku Rygi akta zachowały się do dziś⁷⁶. W przypadku Akademii Wileńskiej na szczególną uwagę zasługują listy różnych osób skierowane do rektorów w latach 1651–1762⁷⁷ i rachunki wystawione przez kupców królewieckich za sprowadzone towary w latach 1720–1722 i 1757–1763⁷⁸. Zawartość działu V pozwala nie tylko na rekonstruowanie dziejów placówek jezuickich i ich budowli, ale też

⁷³ Jest to księga przychodów i rozchodów. RGADA, 1603/3/1359.

⁷⁴ Jest to *liber resignationum*. RGADA, 1603/3/1360.

⁷⁵ RGADA, 1603/3/1386.

⁷⁶ RGADA, 1603/5/3976–3994.

⁷⁷ RGADA, 1603/5/1333.

⁷⁸ RGADA, 1603/5/1334, 1390.

na analizę kultury materialnej zakonników i ich relacji ze społeczeństwem miejskim⁷⁹.

Dział VI dotyczy sporów wokół dóbr jezuickich w czasach KEN. Akta podzielono na części litewską i koronną, w obrębie których uporządkowano je alfabetycznie według nazwiska osoby procesującej się. Inwentarz sporządzono w języku polskim.

Dział VII, w dużej mierze zachowany, zawiera oblige różnych osób dane jezuitom. Akta są uporządkowane według placówek, a w obrębie każdego fascykułu ułożone chronologicznie. Z tego działu można korzystać dzięki szczegółowemu inwentarzowi w języku polskim. Wartość działu VII polega na ukazywaniu kontaktów jezuitów nie tylko ze szlachtą, lecz także z mieszczaństwem. Zgodnie z ówczesną praktyką zapisy obligowe zabezpieczano na kahałach żydowskich. Dział zawiera ponadto dwie interesujące jednostki archiwalne, składające się z korespondencji br. Jana Proszyńskiego, który w latach 1714–1722 zawiadywał w Wilnie przebiegiem spraw sądowych placówek prowincji litewskiej⁸⁰. Listy dotyczą m.in. sporu między kolegium połockim a arcybiskupem unickim Florianem Hrebnickim⁸¹.

Dział VIII, opisany w XIX-wiecznym inwentarzu w języku polskim, zawiera akta dotyczące jezuickich dóbr zastawnych, które zostały wykupione od jezuitów przed kasatą Towarzystwa. Jezuitci stawali się zresztą dzierżawcami dóbr szlacheckich nie bezpośrednio, lecz na skutek tzw. wlewków, czyli przekazania zobowiązań finansowych zakonnikom przez osoby trzecie. W odróżnieniu od działu IV zawartość działu VIII jest wysoce niepełna ze względu na zwyczaj oddawania dokumentów wraz z wykupionym majątkiem. Niemniej jednak dział zawiera interesujące informacje na temat gospodarki placówek i ich relacji z zamożną szlachtą, szczególnie ze względu na to, że o jezuickich dobrach zastawnych niewiele wiadomo poza wzmiankami zawartymi w kronikach domowych.

Dział IX, opatrzony inwentarzem analitycznym w języku polskim, zawiera przeważnie akta dotyczące ziem, które w wyniku trzeciego rozbioru trafiły do Prus lub do Austrii, a dopiero później przeszły pod panowanie rosyjskie. Były to akta dotyczące dóbr kolegiów: grodzieńskiego (Bala, Hołny, Miłaszewsz-

⁷⁹ Przykładowo znajdujemy rozporządzenie Michała Kazimierza Radziwiłła, podkanclerzego litewskiego (1635–1680), w sprawie uczestnictwa w nabożeństwie przez służbę chrześcijańską zatrudnioną u Żydów nieświeskich oraz nakaz klęczenia przez Żydów podczas procesji z wiatykiem. RGADA, 1603/5/3330–3331.

⁸⁰ RGADA, 1603/7/37–38.

⁸¹ Zob. S. Załęski, *Jezuici w Polsce, t. 4: Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce, cz. 1*, Kraków 1905, s. 216–225.

czynna)⁸², słuckiego (Romoka, Bogurzyn i Bogurzynek na Mazowszu)⁸³, drohickiego (Solniki)⁸⁴ i kowieńskiego (Giełgudyszki)⁸⁵, a także misji w Kodniu⁸⁶ i w Wysztyńcu⁸⁷. Ponadto pojedyncze akta dotyczą dóbr, które pozostały pod panowaniem Prus⁸⁸ lub Austrii⁸⁹ mimo przesunięcia granic zaboru rosyjskiego na zachód w 1807 r.

Dział X jest dla badaczy dziejów Rzeczypospolitej niezbyt interesujący, ponieważ zawiera korespondencję urzędową z pierwszych dekad XIX w. związaną z funduszem edukacyjnym.

Dział XI dzieli się na trzy części. Pierwsza, zachowana w RGADA, zawiera wydzielone z pozostałych działów akta pochodzące z okresu istnienia dawnej Rzeczypospolitej i dotyczące tych dóbr, które w XIX w. już nie należały do funduszu edukacyjnego. Materiał jest uporządkowany alfabetycznie i opisany w szczegółowym inwentarzu w języku polskim. Może przede wszystkim zainteresować badaczy szlachty, gdyż jego zawartość odzwierciedla głównie transakcje między przedstawicielami tego stanu. Druga część działu XI zawierała natomiast przeważnie pokasacyjne akta wileńskiego funduszu edukacyjnego i została przekazana w 1839 r. do archiwum ministerstwa edukacji. Zawarte w niej raporty wizytatorów KEN zostały rewindykowane przez II Rzeczpospolitą w 1924 r. i przekazane do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, gdzie spłonęły w 1944 r. W tej sytuacji pozostała w Moskwie jedynie jedna jednostka, zawierająca akta z lat 1717–1753 dotyczące konfliktu między jezuitami a pijarami o otwarcie szkół publicznych w Wilnie⁹⁰. Trzecia część działu, nadal przechowywana w RGADA, obejmuje materiały związane z ziemią białostocką z lat 1796–1807⁹¹. Część ta jest opisana w XIX-wiecznym inwentarzu w języku niemieckim, do którego zostały wstawione dwie strony w języku rosyjskim opi-

⁸² RGADA, 1603/9/1–2, 4–8.

⁸³ RGADA, 1603/9/9–14.

⁸⁴ RGADA, 1603/9/15.

⁸⁵ RGADA, 1603/9/3.

⁸⁶ Owa jednostka zawiera m.in. akt fundacyjny misji z 15 września 1716 r. RGADA, 1603/9/16.

⁸⁷ RGADA, 1603/9/17.

⁸⁸ Dóbr kolegium toruńskiego (Kowróz, Kowrozek, Brąchnowo) dotyczyła jednostka archiwalna RGADA, 1603/9/20–21. Z kolei majątków Ślesin i Miników kolegium bydgoskiego, Siekierki i Tomaszki poznańskiego oraz Zieliniec toruńskiego dotyczyła jednostka archiwalna RGADA, 1603/9/22.

⁸⁹ Dóbr Niźbork i Trościaniec kolegium kamienieckiego, Rakowiec lwowskiego oraz Lutcza krosneńskiego dotyczą jednostki archiwalne RGADA, 1603/9/23, 25–26.

⁹⁰ RGADA, 1603/11/332. Zob. też S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 3: *Prace misyjne nad ludem 1648–1773*, cz. 2: 1700–1773, Lwów 1902, s. 745–765.

⁹¹ RGADA, 1603/11/334–599, 616–1096, 1107–1121.

sujące akta związane ze zniesieniem eparchii unickiej w Supraślu po przyłączeniu Białostoczczyzny do Cesarstwa Rosyjskiego na mocy traktatu tylżyckiego⁹². Akta części ponemieckiej dotyczą z kolei m.in. placówek dominikanów i bernardynów.

Dział XII, zatytułowany „Różne dokumenty”, jest uporządkowany chronologicznie i opisany w inwentarzu sporządzonym przez archiwistów radzieckich poprzez kopiowanie polskich tytułów poszczególnych fascykułów. Pierwsza część działu (do sygnatury 32) zawiera akta sprzed 1773 r. Kolejne jednostki dotyczą natomiast kasaty: znajdują się wśród nich rejestry sprzętów kościoła św. Michała w Nieświeżu z lat 1774–1778⁹³ oraz kościołów i placówek w Słucku⁹⁴, Bobrujsku⁹⁵ i Jurewczach z lat 1778–1781⁹⁶, które na tle wcześniejszych lustracji świadczą o uszczupleniu ruchomości pojezuickich. Dodatkowo należy zasygnalizować inwentarz szkół KEN w Postawach, kościoła pińskiego i plan kolegium mińskiego⁹⁷. Kolejne sygnatury dotyczą okresu porozbiorowego. Na końcu zespołu znajdują się trzy obszerniejsze rejestry dokumentów dotyczących dóbr jezuickich⁹⁸.

Dostęp do działu XIII, również zatytułowanego „Różne dokumenty”, utrudnia struktura inwentarza, który podaje jedynie daty dokumentów bez uwzględnienia ich tytułów.

Działy XIV i XV składają się z luźnych dokumentów przekazanych ministerstwu finansów przez komisje kijowską i grodzieńską do sprzedaży dóbr skarbowych. Obydwa działy zawierają pojedyncze wypisy z ksiąg urzędowych z lat 1774–1793, przysługujące różnym szlachcom. Zarówno dział XIV, jak i XV zostały opisane w szczegółowym inwentarzu w języku rosyjskim.

Na koniec dział XVI zawiera przede wszystkim luźne akta ułożone chronologicznie, pochodzące przeważnie z okresu sprzed kasaty. Wyjątek stanowi ostatnia sygnatura – księga zatytułowana *Liber seu catalogus instrumentorum iuris haereditarii et immobilis novitiat[us] Vilnensis* z 1749 r. i licząca 611 stron⁹⁹. Owa jednostka archiwalna jest cennym uzupełnieniem inwentarza pokasacyjnego przechowywanego w dziale I.

⁹² RGADA, 1603/11/600–615.

⁹³ RGADA, 1603/12/34.

⁹⁴ RGADA, 1603/12/35.

⁹⁵ RGADA, 1603/12/36.

⁹⁶ RGADA, 1603/12/37.

⁹⁷ RGADA, 1603/12/38.

⁹⁸ Pierwszy dotyczył różnych placówek z terenów Małopolski i Ukrainy (Krasnystaw, Bar, Owruć, Winnica, Faustów), drugi – kolegium w Poszawszu na Żmudzi, a trzeci – kolegium nowogródzkiego. RGADA, 1603/12/112–114.

⁹⁹ RGADA, 1604/12/574.

Podsumowanie

Na strukturze zespołu nr 1603 odcisnęły piętno burzliwe dzieje archiwum KEN. Szczególnie istotne znaczenie miał podział pierwotnego zespołu przez władze państw zaborczych, a w dalszej kolejności zmiany w prawodawstwie regulującym kwestię edukacji szlachty polskiej na ziemiach zaboru rosyjskiego, takie jak powołanie do życia wileńskiego okręgu naukowego, a następnie jego likwidacja. Po powstaniu listopadowym można zauważyć tendencję centralizacyjną, objawiającą się m.in. w przewiezieniu archiwaliów z Wilna do Petersburga. Jednak przepływ dokumentacji dokonywał się również w przeciwnym kierunku, z centrum ku peryferiom poprzez przekazywanie poszczególnych inwentarzy lokalnym agencjom rządu. Większość strat zespół archiwalny poniósł jednak w okresie radzieckim w wyniku transportu z Leningradu do Moskwy.

Materiały obecnie przechowywane w Moskwie dotyczą głównie terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz ukraińskich terytoriów Korony. Znajdują się też tam szczątkowe archiwalia pochodzące z ziem innych zaborów, szczególnie gdy zostały one przyłączone do imperium rosyjskiego dopiero po trzecim rozbiore. W przypadku terytoriów ukraińskich dokumentacja jest mniej kompletna, co wynika z wydzielenia akt służących wołyńskiemu wydziałowi szkolnemu na początku XIX w. Dalsze poszukiwania na terenie Ukrainy są w tym zakresie jak najbardziej wskazane.

Jeśli chodzi o dzieje Towarzystwa Jezusowego na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, zespół nr 1603 ma fundamentalne znaczenie nie tylko ze względu na ilość, ale również na jakość i typologię zawartych w nim materiałów. W porównaniu ze źródłami pochodzącymi z Archiwum Rzymskiego Towarzystwa Jezusowego opisane w niniejszym artykule archiwalia umożliwiają rozszerzenie dotychczasowego kwestionariusza pytań badawczych oraz przesunięcie akcentu z zagadnień kulturowych i religijnych na społeczno-gospodarcze. Znajdujemy bowiem tu rzadkie rodzaje dokumentów, takie jak *libri resignationum* czy inwentarze kościelne sporządzone przez samych jezuitów. Dział I zawiera ponadto największy zbiór inwentarzy pokasacyjnych placówek jezuickich na ziemiach państwa polsko-litewskiego. Ze względu na straty wojenne, jakie poniosła Warszawa, o podobnym zbiorze na terenie Polski można jedynie pomarzyć. Opisane tu materiały mają też fundamentalne znaczenie w przypadku odtworzenia losów poszczególnych placówek. Jest to m.in. przykład kolegium łuckiego, którego monografia powinna oprzeć się na zasobach RGADA. Dla badaczy KEN z kolei zespół nr 1603 jest również nieoceniony, ponieważ zawiera zarówno korespondencję, jak i dokumentację finansową i prawną, o wiele obszerniejszą niż w przypadku polskich zbiorów archiwal-

nych. Znaczenie zasobów RGADA zostało ostatnio słusznie zauważone przez historyków KEN, a wnioski sformułowane na podstawie jego zawartości zaczynają być wprowadzane w obieg naukowy.

Summary

The Educational Fund Commission of the Russian State Archive Old Records as a Source for Research on the Society of Jesus and the Church Exam Commission: Reconnaissance

The article provides an overview of the history and content of the archival fund number 1603 (Educational Fund Commission), belonging to the Russian State Archive of Old Records in Moscow. This fund comprises almost 14,000 archival units issued between 1401 and 1846, divided into sixteen sections. Scholars have only recently acknowledged its value. The fund mainly consists of the records of the National Education Commission, an institution created after the suppression of the Society of Jesus to supervise the former Jesuit schools in Poland-Lithuania. According to its competencies, the Commission acquired the archives of former Jesuit houses. The author outlines the history of the Commission's archive and its subsequent dismemberment by the three partitioning powers (Austria, Prussia and Russia) after 1795. The records preserved in Moscow mainly concern the eastern territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Thanks to their local perspective, they provide insight into the cultural, social and economic life of Jesuits, thus supplementing the sources traditionally used by Jesuit historians, who mainly rely on the records from the Rome Archive of the Society of Jesus. In particular, the fund shows the interplay between the Jesuit Fathers and the surrounding social milieu. It also provides valuable information about Jesuit buildings and heritage that has not survived up to the present day. Based on his direct knowledge of the archival fund, the author highlights some of the most interesting units, providing valuable clues to future researchers.

Keywords: Society of Jesus; National Education Commission; Polish-Lithuanian Commonwealth; Russian archives; 18th century

Bibliografia

Źródła

Źródła rękopiśmienne

Rosyjskie Archiwum Państwowe Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов – RGADA)

Opis 1: nr 70, 75–94, 102–108, 112–118, 120–123, 132–133, 140–140a, 142, 151–154, 157g, 157d, 158–159, 164–166, 169–172, 172a, 172b, 173, 174, 174a, 175–176, 182, 188, 188a, 189–191, 191a, 191b, 192, 192a, 193–194, 206–211, 213–215, 223, 230–244, 256–257, 275–277, 280–284, 287–296, 299–315, 321, 324–326, 328.

Opis 3: nr 1328–1353, 1356–1362, 1365, 1369–1371, 1386.

Opis 5: nr 1333-1334, 1390, 3330–3331, 3976–3994.

Opis 7: nr 37–38.

Opis 9: nr 1–17, 20–23, 25–26.

Opis 11: nr 332, 334–1096, 1107–1121.

Opis 12: nr 34–38, 112–114, 574.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka, VUB)

F2-DC6

Źródła drukowane

Drėma V., *LDK miestai ir miesteliai: iš Vlado Drėmos archyvu*, sud. A. Léverienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė, Vilnius 2006.

Drėma V., *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos archyvu*, sud. A. Léverienė, A. Mickevičius, R. Mosiejienė, Vilnius 2009.

Protokóły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, red. T. Wierzbowski, t. 27, Warszawa 1910.

Protokóły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, red. T. Wierzbowski, t. 28, Warszawa 1913.

Protokóły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1781–1785, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, red. T. Wierzbowski, t. 29, Warszawa 1915.

Protokóły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785, red. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973.

Protokóły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794, red. T. Mizia, Wrocław 1969.

Rejestr popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r., oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.

Opracowania

Bartnicka K., Dormus K., *Commission of National Education and its transformation in the years 1773–1794*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 55 (2018), s. 9–60.

Beauvois D., *Lumières et société en Europe de l'Est: l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe (1803–1832)*, t. 1–2, Lille 1977.

Dukwicz D., „l'humanité [...] m'oblige à contribuer aux progrès de l'instruction en Pologne”, *czyli o kulisach ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej*, *Przegląd Historyczny* 109 (2018), nr 1, s. 73–93.

Goźdz-Roszkowski K., *Sytuacja prawna „dyplomatycznych” posiadaczy dóbr ziemskich pojezuickich w Polsce u schyłku XVIII wieku*, Łódź 1987.

Goźdz-Roszkowski K., *Z badań nad czynszem z dóbr ziemskich pojezuickich w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica* 38 (1988), s. 99–129.

Grabski W.M., *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, [w:] *Na przełomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 57–72.

Jankowska J., *Akta Komisji Edukacji Narodowej (1738) 1773–1795*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 155–162.

- Kamińska J., *The Vilnius University in the days of the Commission of National Education (1773–1794)*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 55 (2018), s. 109–124.
- Kamolowa D., *Romer (Römer) Michał Józef (1778–1853)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988–1989, s. 652–653.
- Kraszewski J.I., *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1799. Studya do historii ducha i obyczajaju*, t. 1: 1772–1787, red. S. Askenazy, Warszawa 1902.
- Kula E., *Ad maiorem Dei gloriam. Eksjezuici w służbie Komisji Edukacji Narodowej w szkole w Kamieńcu Podolskim*, *Pedagogika* 27 (2018), nr 1, s. 325–338.
- Mamczak-Gadkowska I., *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006.
- Mariani A., *Le fonti per lo studio della storia dei Gesuiti presso l'Archivio Statale Russo degli Atti Antichi di Mosca*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 83 (2014), nr 166, s. 343–398.
- Mariani A., *State-sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus: Notes on a Source for Jesuit History from the Polish–Lithuanian Commonwealth*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 87 (2018), nr 174, s. 289–373.
- Matelski D., *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, *Przegląd Wschodni* 8 (2002), nr 2, s. 341–409.
- Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1973.
- Wierzbowski T., *Komisya Edukacyi Narodowej 1773–1794. Monografia historyczna*, Warszawa 1911.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 3: *Prace misyjne nad ludem 1648–1773*, cz. 2: 1700–1773, Lwów 1902.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4: *Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce*, cz. 1, Kraków 1905.
- Российский государственный архив древних актов: Путеводитель*, red. J. Eskin (Эскин), t. 4, Moskva 1999.

Wojciech Świeboda

ORCID: 0000-0002-5265-5784

Biblioteka Jagiellońska

Średniowieczne rękopisy z księgozbiorów burs Uniwersytetu Krakowskiego

Średniowieczna biblioteka uniwersytecka

Biblioteka uniwersytecka w Krakowie prawdopodobnie zaczęła funkcjonować wraz z inauguracją pierwszego roku akademickiego. Nie jest znany wprawdzie żaden dokument fundacyjny, w którym znajdowałaby się informacja o ustanowieniu *librarii* lub powołaniu bibliotekarzy, niemniej trudno wyobrazić sobie działanie tak dużego ośrodka naukowego bez podręczników stanowiących podstawę nauczania. Załączek księgozbioru uniwersyteckiego początkowo tworzyły prywatne rękopisy kadry nauczającej, które były udostępniane na potrzeby społeczności uniwersyteckiej. Z czasem ich właściciele ofiarowywali lub zapisywali w testamentach swoje księgi dla przyszłych pokoleń studiujących¹. Wiadomo, że najpóźniej od 1403 r. spośród grona wykładowców wybierano opiekuna książek nazywanego w tamtym czasie *pater librorum*. Już wtedy władze uniwersyteckie prowadziły przemyślaną politykę pozyskiwania podręczników akademickich, przeznaczając część dochodów na zakup egzemplarzy do biblioteki lub na opłacenie skryby przepisującego niezbędne dzieła². Z 1429 r. znane są najstarsze statuty Kolegium Króla Władysława (późniejsze Collegium Maius), w których zostały ustalone zasady ko-

---

¹ J. Zathey, *Biblioteka Jagiellońska w latach 1364–1492*, [w:] *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1: 1364–1775, red. I. Zarębski, Kraków 1966, s. 4–5; W. Świeboda, „Ego librarista”. *Działalność Jana ze Skawiny jako bibliotekarza na Wydziale Prawa Uniwersytetu Krakowskiego*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 113 (2020), s. 409.

² W. Świeboda, „Ego librarista”, s. 409.

rzystania z kodeksów, wybierania kustoszy opiekujących się księgozbiorami oraz określony zakres ich obowiązków³.

Przez kilka stuleci nie było jednej centralnej biblioteki uniwersyteckiej, a zasób rękopiśmienny i książkowy, może poza pierwszymi latami, kiedy nie był on jeszcze zbyt liczny, rozproszony był po różnych budynkach należących do uczelni. W samym Kolegium Króla Władysława przy ulicy św. Anny (dawniej Żydowskiej) co najmniej od lat 20. XV w. funkcjonowały dwa lektoria – na parterze i na piętrze – jedno dla studentów siedmiu sztuk wyzwolonych i medycyny, drugie dla teologów. Każdym z nich opiekował się osobny bibliotekarz (kustosz) wybierany na rok spośród grona profesorów⁴. Własny księgozbiór miało też Collegium Iuridicum przy ulicy Grodzkiej, gdzie kształcili się studenci Wydziału Prawa⁵. Rękopisy, a później także druki, znajdowały się również w poszczególnych bursach. Proces scalania bibliotek rozpoczął się po 1777 r. i potrwał aż do początków XIX w.⁶

W opracowaniach poświęconych średniowiecznej bibliotece uniwersyteckiej zagadnienie dotyczące księgozbiorów burs poruszane było wyłącznie marginalnie. Na ogół ograniczano się do krótkiej wzmianki o tym, że istniały one niezależnie od głównych bibliotek wydziałowych⁷. Bardziej precyzyjnych informacji dostarczyła monografia Henryka Barycza poświęcona dziejom Uniwersytetu Krakowskiego w dobie Renesansu. Badacz ten na podstawie zachowanych inwentarzy i rejestrów zrekonstruował zasób kilku burs i sformułował wnioski o słabości funkcjonowania tychże bibliotek⁸. W późniejszym czasie Anna Lewicka-Kamińska powtórzyła ustalenia Barycza⁹, natomiast Jerzy Zathej w tej samej monografii poświęconej historii Biblioteki Jagiellońskiej, pisząc o losach biblioteki uniwersyteckiej w okresie średniowiecznym, sporządził wykaz zachowanych rękopisów poszczególnych burs, omówił ich specyfikę, statuty ich dotyczące, a także zwrócił uwagę na dzieła, które powstały w budyn-

³ *Statuta antiqua Collegii Majoris*, wyd. J. Szujski, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, Seria I, t. 1, Kraków 1878, s. 11–12; J. Zathej, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 24–25.

⁴ J. Zathej, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 23–24; P.W. Knoll, „A Pearl of Powerful Learning”. *The University of Cracow in the Fifteenth Century*, Leiden–Boston 2016, s. 599.

⁵ W. Świeboda, *Na tropie średniowiecznych rękopisów Wydziału Prawa Uniwersytetu Krakowskiego*, [w:] *Felix indiget amicis. Studia z dziejów kultury duchowej i intelektualnej średniowiecza ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, Kraków 2016, s. 281–288.

⁶ J.S. Bandtkie, *Historja biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Kraków 1821, s. 130–132; W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblijoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881, s. XXIV, XXVIII.

⁷ W. Wisłocki, *Katalog rękopisów*, s. XXII; P.W. Knoll, „A Pearl”, s. 603.

⁸ H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce Humanizmu*, Kraków 1935, s. 730–732.

⁹ A. Lewicka-Kamińska, *Biblioteka Jagiellońska w latach 1492–1655*, [w:] *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1, s. 268–270.

kach uniwersyteckich¹⁰. Ponieważ jednak publikacje te miały charakter syntetyzujący, zabrakło w nich pogłębionej analizy zawartości księgozbiorów oraz postawienia wniosków, które można wyciągnąć na podstawie uważnych badań nad zachowanymi obiektami i wpisami w nich zawartymi.

Celem niniejszych studiów jest usystematyzowanie ustaleń J. Zatheya odnośnie do egzemplarzy należących do księgozbiorów średniowiecznych burs oraz odnalezienie kolejnych rękopisów i druków, które nie zostały uwzględnione przez krakowskiego badacza. Kwerendą objęte zostały obiekty znajdujące się obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej. W jej rezultacie udało się wskazać po kilka egzemplarzy z poszczególnych bibliotek, które przed rokiem 1520 przynajmniej przez pewien czas znajdowały się w budynkach burs. Możliwe, że w innych bibliotekach i archiwach również uda się odnaleźć dzieła, które należały niegdyś do księgozbiorów burs uniwersyteckich, ponieważ wiele z nich jeszcze w XV i XVI stuleciu zostało wyniesionych lub sprzedanych. Z związku z faktem, że wiele rękopisów i zdecydowana większość starych druków nie jest opatrzona żadnymi notami pozwalającymi na ustalenie ich proveniencji uniwersyteckiej, wyniki niniejszych badań pozostają jedynie cząstkowe. Nie udało się odnaleźć żadnych ksiąg z Bursy Grochowej, która funkcjonowała stosunkowo krótko. Także poszukiwania rękopisów z Bursy Filozofów nie przyniosły satysfakcjonujących rezultatów z powodu podobieństwa nazwy tejże bursy do Wydziału Siedmiu Sztuk Wyzwolonych. Zapiski typu *Collegium Artistarum* mogą odnosić się zarówno do biblioteki filozofów znajdującej się w Collegium Maius, jak i do bursy. Prace nad ustaleniem, do którego konkretnie księgozbioru należał dany obiekt, wymagają bardzo precyzyjnych i kompleksowych badań. Problem ten nie występuje natomiast w odniesieniu do późniejszych wieków, kiedy na określenie bursy częściej stosowano łacińską nazwę *contubernium*. Pojawiające się noty *Liber Contubernii Philosophorum* jednoznacznie wskazują na Bursę Filozofów¹¹. Na podstawie szczątkowych wyników nie można podjąć próby oszacowania wielkości zbiorów. Można jednak pokusić się o odpowiedzi na następujące pytania: Jak kształtował się zasób rękopiśmienny burs? Jaki status miały ich księgozbiory na uczelni? Czy dzieła znajdujące się w nich miały służyć wyłącznie jako pomoc naukowa? Czy trafiały się teksty unikatowe? A ponieważ zachowane kodeksy mówią też wiele o życiu naukowym w bursach: Jakie aktywności podejmowali ich mieszkańcy i jakie były ich zasługi dla utrwalenia dorobku naukowego krakowskich uczonych?

---

¹⁰ J. Zathey, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 32–38.

¹¹ Przykładowo taką zapiskę znajdujemy w druku Med. 651, t. 1–3.

Bursy w średniowiecznym systemie administracyjnym Uniwersytetu Krakowskiego

W czasach funkcjonowania uniwersytetu kazimierzowskiego w XIV w. system zapewnienia miejsc noclegowych studentom został zaczerpnięty ze wzorców bolońskich. Polegał on na opłacaniu prywatnych kwater scholarom z funduszy uniwersyteckich. Ponowna fundacja w 1400 r. opierała się na wzorcach praskich, a te z kolei na paryskich. W kwestiach organizacyjnych główną rolę odgrywał w nich system kolegiów i burs, a więc zakwaterowania zarówno profesorów, jak i uczniów w budynkach należących do uniwersytetu. Miały one własne uposażenie uzupełniane przez opłaty pobierane od studentów¹². Ponieważ jednak w pierwszych latach funkcjonowania uczelnia nie była w stanie zapewnić lokum wszystkim swoim członkom, z konieczności utrzymał się system mieszany czyli kolegiarno-hospicyjny¹³. Średniowieczna bursa (*bursa*), nazywana także po łacinie *domus*, *collegium* lub *contubernium*, w pierwszej kolejności była domem mieszkalnym dla studentów, powstałym w wyniku fundacji, posiadającym własne statuty i uposażenie oraz podlegającym bezpośrednio pod zarząd władz uniwersyteckich. Po drugie było to miejsce, gdzie studenci mogli się dokształcać pod okiem profesorów i magistrów sprawujących funkcję seniorów burs¹⁴. Wreszcie, jak pokazują wyniki niniejszych badań, stanowiła ona przestrzeń naukową, gdzie odbywały się wykłady, egzaminy i promocje. Bursy początkowo służyły studiującym, którym nie udało się otrzymać miejsca w kolegiach¹⁵ i którzy nie byli w stanie opłacić prywatnych kwater czy hospicjów, ale wraz z tworzeniem kolejnych burs stały się podstawowym miejscem przebywania scholarzy¹⁶. W 1491 r. studentom wręcz zabroniono zamieszkiwania poza bursami i kolegiami ze względu na liczne ekscesy i skandale wywoływane przez niezdyscyplinowanych uczniów¹⁷. Za mieszkanie w bursach należało uiszczać cotygodniowe opłaty, choć starano się, by nie były one zbyt wysokie. Opiekunami, a zarazem zarządcami poszczególnych budynków byli

¹² J. Ptaśnik, *Życie zakonów krakowskich*, Warszawa 1957, s. 17–18; M. Baster, *Bursa Starnigiel-ska. Z dziejów kolegiów Uniwersytetu Krakowskiego w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2015, s. 45–46.

¹³ K. Boroda, *Hospicja studenckie w kamienicach mieszczkańskich późnośredniowiecznego Krakowa*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 164.

¹⁴ J. Wyrozumski, *Z najstarszych dziejów Uniwersytetu Krakowskiego*. Szkice, Kraków 1996, s. 64–65.

¹⁵ O różnicach między kolegiami a bursami w odniesieniu do Uniwersytetu Krakowskiego szczegółowo pisze M. Baster, *Bursa Starnigiel-ska*, s. 37–45.

¹⁶ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Średnie wieki i Odrodzenie*, t. 2, Kraków 1900, s. 342.

¹⁷ Ibidem, s. 354–355; J. Ptaśnik, *Życie zakonów*, s. 21; K. Boroda, *Hospicja studenckie*, s. 169.

seniorzy, wybierani przez władze uczelni spośród profesorów lub, jak przykładowo w Bursie Węgierskiej, przez samych mieszkańców bursy. Sprawowali oni nadzór nad mieszkańcami, przyjmowali nowych studentów, przydzielali im izby i wyznaczali miejsce przy stole, pilnowali porządku i przestrzegania zasad, posiadali uprawnienia sędziowskie, a równocześnie mieli dbać o właściwe warunki do nauki, w tym umożliwić studentom przygotowanie się do egzaminów. Ważną rolę odgrywał także prowizor, który był odpowiedzialny za fundusze, wyposażenie i zaopatrzenie podlegających mu budynków oraz sprawował kontrolę nad pracami seniora¹⁸. W bursach poza studentami i seniorem mógł przebywać także personel pomocniczy. Przykładowo w Bursie Jerozolimskiej pracowali kucharka, szafarz, tercjan oraz serwitorzy w liczbie nawet kilkudziesięciu, a w Bursie Ubogich – kucharka i tercjan¹⁹. Szacuje się, że u schyłku XV w. bursy zapewniały lokum ok. 300 studentom²⁰.

W XV w. powstało łącznie osiem burs, choć niektóre funkcjonowały zaledwie przez kilka lat. Według XVII-wiecznej tradycji najstarszą z nich miała być Bursa Filozofów przy ulicy Gołębiej (dawniej Garncarskiej) ufundowana podobno przez króla Władysława Jagiełłę, choć nie ma na to żadnych dowodów. Przypuszcza się, że mogła zostać powołana do życia już w pierwszym roku funkcjonowania uczelni, by zapewnić mieszkanie przybyłym z Pragi profesorom siedmiu sztuk wyzwolonych. Jako lokum mieszkalne dla studiujących zaczęła służyć dopiero w późniejszym czasie. Najstarsza potwierdzona informacja źródłowa o jej istnieniu pochodzi dopiero z 1447 r. Korzystali z niej studenci Wydziału Sztuk Wyzwolonych aż do początku XIX w.²¹

Z kolei jedną z największych była Bursa Ubogich u zbiegu ulic Wiślniej i Gołębiej, ufundowana przez profesora teologii Jana Isnera dla niezamożnych studentów, a przede wszystkim dla Litwinów i Rusinów studiujących siedem sztuk wyzwolonych i teologię²². We frontowej części budynku mieszkali z kolei studenci bogatsi, którzy mieli płacić czynsz na utrzymanie kolegów z tylnej części domu. Na początku lat 60. Jan Długosz dokupił sąsiadujący dom i po-

¹⁸ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 357–359; J. Ptaśnik, *Życie zakonów*, s. 30–34; J. Wyrozumski, *Z najstarszych dziejów*, s. 69; H. Rajfura, *Bursy Węgierska i Niemiecka przy Uniwersytecie Krakowskim jako ognisko kultury humanistycznej na przełomie XV i XVI w.*, TeKa Historyka. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego 50 (2015), s. 57–58.

¹⁹ A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów i burs Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 2000, s. 347, 387.

²⁰ K. Boroda, *Hospicja studenckie*, s. 164.

²¹ A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 37, 326–340.

²² *Codex diplomaticus Universitatis studii generalis Cracoviensis*, p. 1, Cracoviae 1870, nr 41, s. 75–76 (dalej CDUC).

łączył z bursą. Pod koniec XVIII w. budynek zamieniono w koszary dla armii austriackiej²³.

Z kolei Bursa Divitum (Zamożnych, Majętnych, Bogatych) ufundowana została być może w niedługi czas po Bursie Ubogich, a na pewno przed 1428 r., niewykluczone, że przez samego króla. Znajdowała się przy ulicy Gołębiej i przeznaczona była dla studentów bogatych. Po pożarze w 1462 r. budynek pozostawał uszkodzony w stanie nienadającym się do użytkowania. W 1476 r. po jego odbudowie przemianowano go na Collegium Minus, które odtąd miało służyć profesorom i studentom Wydziału siedmiu sztuk wyzwolonych²⁴.

Bursę Grochową dla ubogich studentów prawa ufundowali w latach 1441–1442 członkowie kapituły katedralnej krakowskiej, którzy chcieli wspomóc kształcenie przyszłych znawców prawa kanonicznego. Nazwa wzięła się od czynszu, jaki altarysta ołtarza w kaplicy św. Marii Magdaleny miał przekazywać na zakup nasion strączkowych (w tym grochu) dla mieszkańców bursy. W 1454 r. dom popadł w ruinę i groził zawaleniem, w związku z czym został wyłączony z użytkowania. Rok później spłonął w wyniku pożaru²⁵.

O studentów prawa w późniejszym czasie zatroszczył się Jan Długosz, który wykupił plac naprzeciwko Collegium Iuridicum w latach 1470–1471. Nowo wybudowany murowany budynek oddano do użytku prawdopodobnie w 1479 r. Bursa Longini, czyli Długosza, była wielokrotnie remontowana i służyła studentom aż do początków XIX w.²⁶

Bursa Węgierska została ustanowiona w 1464 r. w pozyskanej przez Uniwersytet Krakowski kamienicy przy ulicy Brackiej. Jej poprzednimi właścicielami byli bracia Jan i Spytek z Melsztyna, którzy, być może za namową Jana Długosza, zdecydowali się sprzedać swoją nieruchomość po cenie niższej niż rynkowa (Jan swoją część ofiarował jako jałmużnę)²⁷. Pierwotnie był to dom przeznaczony jako sala wykładowa i miejsce dysput. Od 1470 r. zaczęli zamieszkiwać w nim studenci pochodzący z Królestwa Węgier, stąd nazwa

²³ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 343; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 36–37, 384–395.

²⁴ CDUC, t. 2, nr 112, s. 18; t. 3, nr 250, s. 46; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 348; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 42.

²⁵ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 346; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 43, 320–323.

²⁶ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 446–347; M. Rożek, *Fundacje artystyczne Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz w pięćsetną rocznicę śmierci. Materiały z sesji (Sandomierz 24–25 maja 1980)*, red. F. Kiryk, Olsztyn 1983, s. 89; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 40–42, 282–302.

²⁷ CDUC, p. 2, Cracoviae 1873, nr 208, s. 234–235.

bursy²⁸. W latach 80. przez pewien czas stacjonowali tam studenci niemieccy, a w XVI w. także przedstawiciele innych narodowości. W 1535 r. z powodu prób przejęcia domu na własność przez scholarów węgierskich zdecydowano się usunąć ich z budynku, a po jakimś czasie bursę całkowicie zamknięto. Od połowy XVI w. Uniwersytet Krakowski dzierżawił budynek różnym osobom, a w 1776 r. władze uniwersyteckie zdecydowały się ostatecznie kamienicę sprzedać²⁹.

Drugą największą bursę ufundował biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki w 1454 r. dla studentów wszystkich kierunków i narodowości, bez względu na różnice stanowe i majątkowe. Ponieważ została ulokowana u wylotu ulicy Gołębiej na placu zwanym Jeruzalem (od nazwy dawnego nieistniejącego już domu), otrzymała nazwę Bursy Jeruzolimskiej³⁰. Natomiast według starej tradycji miała to być rekompensata biskupa za niedotrzymanie zobowiązania odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej³¹. Bursa została otwarta w 1457 r. dzięki dokończeniu fundacji przez Jana Długosza będącego egzekutorem testamentu biskupa Oleśnickiego. Na początku liczyła 50 izb. Budynek już w 1462 r. ucierpiał z powodu pożaru, ale odbudowany służył aż do 1841 r., kiedy doszczętnie spłonął i został przeznaczony do rozbiórki³². Obecnie na jej miejscu znajduje się Collegium Novum, które stanowi siedzibę najwyższych władz uniwersyteckich.

Ostatnim średniowiecznym domem dla studentów była Bursa Niemiecka, nazywana inaczej Bursą Nową. Jeszcze w 1483 r. studentów z krajów niemieckich umieszczono w wynajmowanym domu przy ulicy Brackiej. Budowę właściwej bursy powierzono profesorowi Janowi z Głogowa na placu, który mógł się znajdować albo przy ulicy św. Anny albo na rogu ulic Gołębiej i Jagiellońskiej. W latach 20. XVI w. budynek spłonął, a zbudowany w 1534 r. nowy gmach, nazwany odtąd wyłącznie Bursa Nowa, miał służyć już nie tylko studentom nacji niemieckiej³³.

---

²⁸ W. Komorowski, M. Łukacz, *Bursa Węgierska w Krakowie w okresie średniowiecza i Renesansu*, TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury 19 (1985), s. 181; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 412–413; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 350–352.

²⁹ W. Komorowski, M. Łukacz, *Bursa Węgierska*, s. 182; A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 40, 428–429.

³⁰ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 344.

³¹ Jeszcze w połowie XX w. powyższą legendę przyjmowano jako główny powód fundacji – zob. J. Ptaśnik, *Życie żaków*, s. 22.

³² A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 38–39, 344–358; M. Rożek, *Fundacje artystyczne*, s. 88.

³³ S. Sławiński, *Bursa Niemiecka i Bursa Nowa – dzieje dwóch burs w przeciwległych blokach zabudowy przy ul. Gołębiej w Krakowie*, *Opuscula Musealia* 22 (2014), s. 19–21; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 2, s. 352–354; J. Ptaśnik, *Życie żaków*, s. 25–26.

Biblioteki burs uniwersyteckich

Nie znamy żadnego pełnego inwentarza ksiąg uniwersyteckich aż do XVIII w. Wiemy jednak, że od 1429 r. istniał nakaz sporządzania corocznych sprawozdań ze stanu bibliotecznego przez kustoszy. Miały one jednak krótką przydatność i nie dochowały się do naszych czasów. Przetrwowało zaledwie kilka fragmentów rejestrów wypożyczeń³⁴. W statutach Bursy Jeruzalem z 1495 r. znalazł się punkt nakazujący sporządzenie spisu książek, który miał służyć jako zabezpieczenie przed ich przywłaszczeniem przez osoby postronne³⁵. Podobne zalecenie w odniesieniu do Bursy Długosza wydano w 1579 r.³⁶ W drugiej połowie XVII w. rozpoczęto porządkowanie i znakowanie książek znajdujących się w bibliotekach Collegium Maius, dzięki czemu dzisiaj wiadomo, że obiekty posiadające stosowne wpisy musiały w tamtym czasie znajdować się w tym właśnie budynku uniwersyteckim. W XVIII w. udało się stworzyć dwa katalogi dzieł: jeden biblioteki Kolegium Większego, drugi – książek Kolegium Prawniczego, ale były one niepełne i nieprecyzyjne³⁷.

W celu ustalenia proveniencji bibliotecznego obiektów rękopiśmiennych i starych druków zmuszeni jesteśmy posilkować się notami własnościowymi i zapiskami donacyjnymi umieszczanymi na wyklejkach lub na kartach ochronnych. Noty zazwyczaj zawierały informację o darczyńcy i o bibliotece, do której dany kodeks miał trafić, a niekiedy także o ogólnej zawartości rękopisu i o dacie dotacji. Sporadycznie znajdujemy wpisy opiekunów książek w postaci krótkiej informacji proveniencyjnej w stylu *Collegii Pauperum liber* (zob. tabela 1). Niekiedy nazwa bursy jest przekreślona lub oprócz niej pojawiają się późniejsze zapiski świadczące o przynależności do innego księgozbioru, np. *Collegium Iuridicum*. Jest to dowód wskazujący na to, że dzieła nierzadko zmieniały swoje miejsca, chociaż nie był to zwyczaj usankcjonowany prawnie.

Drugim źródłem informacji są kolofony, w których skrybowie niekiedy zamieszczali wzmianki o miejscu przepisania dzieła. W tym przypadku należy zachować jednak szczególną ostrożność, ponieważ tego typu zapiski odnoszą

³⁴ J. Zathey, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 38–41; L. Nowak, *Zapiski Macieja z Łabiszyna w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 1390. Edycja wybranych fragmentów*, *Acta Mediaevalia* 20 (2007), s. 325–336; eadem, *Zapiski Macieja z Łabiszyna w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 1456. Edycja wybranych fragmentów*, *Acta Mediaevalia* 22 (2009), s. 490–499; W. Świeboda, *Na tropie*, s. 289.

³⁵ *Ustawy bursy krakowskiej Jeruzalem (1453–1841)*, wyd. A. Karbowski, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 6, Kraków 1890, s. 119.

³⁶ *Acta Rectoralia Almae Universitatis studii Cracoviensis*, t. 2: 1536–1580, ed. S. Estreicher, Cracoviae 1909, nr 613, s. 320.

³⁷ Kraków, Biblioteka Jagiellońska (dalej BJ), rkps 272; rkps 919. Zob. W. Wisłocki, *Katalog rękopisów*, s. 99, 259–260. Zob. W. Świeboda, *Na tropie*, s. 289–290.

się jedynie do konkretnego tekstu, a nie do całego rękopisu. Losy kart z przepisany dziełem mogły być zupełnie niezwiązane z miejscem ich powstania, czego mamy liczne przykłady w rękopisach uniwersyteckich. Dzięki kolofonom możemy się natomiast całkiem sporo dowiedzieć o uprawianej w bursach działalności naukowej.

Trzecim źródłem umożliwiającym określenie przynależności rękopisów są testamenty i akty fundacyjne, w których określano, do jakich miejsc miały trafić kodeksy należące do darczyńcy lub do fundatora. Znanе są trzy takie dokumenty zawierające donacje ksiązek na rzecz burs. Jan Isner, doktor teologii, w swoim testamencie z 1410 r. wyraźnie wskazał, że jego wolą jest, by część jego księgozbioru trafiła do Kolegium króla Władysława oraz do ufundowanej przez niego Bursy Ubogich³⁸. Wprawdzie uczony nie wymienił, które konkretnie dzieła zamierzał podarować studentom, niemniej zachowane po nim rękopisy nierzadko zawierają jego notę własnościową oraz adnotację o przekazaniu obiektu do bursy (zob. tabela 1). Drugi testament został sporządzony przez Jana Dąbrówkę między 1444 a 1446 r.³⁹ W znajdującym się w nim spisie dzieł pojawia się pięć pozycji przeznaczonych dla Bursy Ubogich. Trzeci dokument to akt fundacyjny Bursy Jerozolimskiej wystawiony w 1454 r. przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. Znajduje się w nim zapiska o utworzeniu biblioteki, w skład której miały wchodzić wszystkie należące do fundatora dzieła z dziedziny teologii, prawa kanonicznego i cywilnego, medycyny i sztuk wyzwolonych⁴⁰.

Ostatnim źródłem pozwalającym na zidentyfikowanie ksiąg znajdujących się w bibliotekach są statuty burs i inwentarze budynków uniwersyteckich. W znanych przekazach znajdujemy pojedyncze zapiski, w których wymienione zostały różne dzieła zagubione bądź znajdujące się na stanie burs. Pod rokiem 1494 wspomniane zostały dwa dzieła z zasobu bibliotecznego Bur-

---

³⁸ „Item libros suos in theologia et artibus lagavit et testatus est ad Collegium Cracoviense praefati domini regis Wladislai et ad Domum pauperum, scilicet quae de manu sua scripsit; si autem desierint esse, tunc libros praedictos habeant canonici regulares ecclesiae Corporis Christi sitae in civitate Kazimiriensi extra muros eiusdem civitatis Cracoviensis [...]”. CDUC, p. 1, nr 45, s. 84.

³⁹ W. Szelińska, *Dwa testamenty Jana Dąbrówki. Z dziejów życia umysłowego Uniwersytetu Krakowskiego w połowie XV wieku*, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Seria A 5 (1962), z. 5, s. 6–9.

⁴⁰ „Item omnes libros nostros in theologia, iure canonico et civili, in philosophia, in medicina, in artibus, in nostra libraria Cracoviae et ubicunque alias repositos, legamus pro dicto Collegio seu Bursa ad librariam eiusdem pro usu scholarium in catenis ferreis ad thecas reponendos”. CDUC, p. 2, nr 175, s. 157.

sy Jerozolimskiej⁴¹. Mowa jest o znajdujących się w księgozbiorze podartych księgach św. Tomasza, choć nie wiadomo, o jaki konkretnie tytuł chodzi, oraz dziele *Summa Antonini*, czyli *Sumie teologicznej* Antonina Florentczyka, której obecnie brak w Bibliotece Jagiellońskiej w postaci rękopiśmiennej. Zachowało się natomiast kilkanaście inkunabułów o różnej proweniencji, z których żaden nie wskazuje na Bursę Jerozolimską⁴². Wiemy również, że biblioteka Bursy Węgierskiej w chwili jej zamknięcia w 1544 r. liczyła zaledwie pięć obiektów, które zostały wymienione w inwentarzu. Były to: Biblia, Księga statutów, *Dialectica* Piotra Hiszpana oraz dwa dzieła Arystotelesa: *De anima* oraz *Analityki pierwsze*⁴³. Spośród nich zidentyfikować można jedynie Księgę statutów (BJ, rkps 2751).

Księgozbiory burs uniwersyteckich

Księgozbiorami burs opiekował się nie kustosz, jak to miało miejsce w kolegiach, ale bezpośrednio senior⁴⁴. Na podstawie zachowanych statutów Bursy Długosza z 1485 r. wiemy, że do jego obowiązków, podobnie jak bibliotekarzy kolegiów, należało prowadzenie zeszytu wypożyczeń⁴⁵. Zapewne przepis ten obowiązywał także w innych bursach, choć z licznych zapisek XVI-wiecznych wynika, że poziom nadzoru nad księgozbiorami pozostawiał wiele do życzenia. Wiele książek niszczało, ginęło lub było sprzedawanych⁴⁶. Procedurze temu starano się zaradzić w różny sposób. W celu uchronienia biblioteki od dalszych ubytków książek w statutach Bursy Jeruzalem ustalono, aby prowizor z końcem każdego roku przeprowadzał szkontrum zgodnie z inwentarzem. Senior z kolei miał ściągać nieoddane książki i dokonywać sprawozdania z aktualnego stanu zasobu⁴⁷.

⁴¹ *Ustawy bursy krakowskiej Jeruzalem*, s. 141.

⁴² Zob. *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*, opr. A. Lewicka-Kamińska, Kraków 1962, s. 127.

⁴³ *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichnis der Ungarischen Studentenburse zu Krakau (1493–1558)*, Hrsg. K. Schrauf, Wien 1894, s. 39. We wcześniejszej mojej publikacji (W. Świeboda, *Na tropie*, s. 282) wkraśl się błąd polegający na podaniu powyższej informacji jako odnoszącej się do Bursy Długosza, a nie do Węgierskiej.

⁴⁴ H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego*, s. 730.

⁴⁵ *Statuta Bursae Longini seu Canonistarum ex a. 1485 (Contubernium Iuristarum)*, ed. P. Burzyński, *Czasopismo Poświęcone Prawu i Umiejętnościom Politycznym* 2 (1864), z. 5, s. LXXVIII–LXXIX.

⁴⁶ A. Lewicka-Kamińska, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 268–269.

⁴⁷ *Ustawy bursy*, s. 119.

Niektóre bursy miały osobne sale biblioteczne. Taką informacją dysponujemy w odniesieniu do Burs Jeruzolimskiej⁴⁸ i Ubogich⁴⁹. W statutach pierwszej z nich z 1495 r. mowa jest o wprowadzeniu specjalnej opłaty pobieranej od osób obcych za wstęp do budynku bursy. Miała ona być przeznaczona na utrzymanie biblioteki⁵⁰. O istnieniu biblioteki Bursy Jeruzolimskiej jeszcze po III rozbiore wspominał Jerzy Samuel Bandtkie⁵¹. W mniejszych bursach książki być może przechowywane były w izbie wspólnej (*stuba communis*) lub w pokoju seniora. W Bursie Długosza rękopisy i druki przez pewien czas nie miały swojego określonego miejsca przechowywania. Dopiero statut z 1485 r. nakazywał seniorowi zamykanie na klucz pomieszczenia z książkami⁵².

Trudno oszacować, jak liczne były księgozbiory burs. Można jedynie spekulować, że bardziej zasobne były biblioteki dwóch największych, czyli Burs Ubogich i Jeruzolimskiej, które mogły liczyć na szczodrych fundatorów. Głównym źródłem pozyskiwania rękopisów przez bursy były właśnie donacje i zapisy. W bibliotece Bursy Ubogich (tabela 1) znajdują się dwa obiekty z księgozbioru Jana Isnera, który ten zapisał bibliotece w swoim testamencie⁵³. Pierwszy z nich to Komentarz do pierwszej księgi *Sentencji* Piotra Lombarda autorstwa św. Bonawentury i kilkoma pomniejszymi tekstami (BJ 1252)⁵⁴. Drugi to rękopis BJ 2324 zawierający różne traktaty teologiczne, w tym *Stimulus amoris*⁵⁵. Jego losy prezentują się interesująco. Wydawać by się mogło, że powinien on trafić do bursy najpóźniej z chwilą śmierci dobrodzieja w 1411 r., jednak wśród późniejszych właścicieli wymienieni zostali Piotr Gaszowiec († 1479), Krystyn z Ołomuńca († po 1494) i Maciej z Szydłowa († 1519). Dopiero ten ostatni podarował kodeks na rzecz bursy w 1518 r.

Drugim hojnym darczyńcą był Jan z Dąbrówki, doktor teologii († 1472). W zachowanym spisie dzieł mających trafić do różnych osób i bibliotek znalazło się pięć pozycji przeznaczonych dla Bursy Pauperum:

⁴⁸ A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 356.

⁴⁹ Nie jest prawdą, że w Bursie Ubogich książki przechowywane były w kaplicy (A. Lewicka-Kamińska, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 270). Pewne egzemplarze mogły się tam znajdować, niemniej badania archeologiczne potwierdziły istnienie osobnego lektorium. A. Włodarek, *Architektura średniowiecznych kolegiów*, s. 392.

⁵⁰ *Ustawy bursy*, s. 119.

⁵¹ J.S. Bandtkie, *Historia biblioteki*, s. 131.

⁵² *Statuta Bursae Longini*, s. LXXVIII.

⁵³ Zob. przypis nr 38.

⁵⁴ *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, vol. 7, comp. M. Kowalczyk et al., Cracoviae 2000, s. 264–271 (autorki opisu: Z. Siemiątkowska, L. Nowak).

⁵⁵ W. Wisłocki, *Katalog rękopisów*, s. 554.

7. *Egidius De Regimine principium universitati loco [...] in burse pauperum [...] in libraria collegii artistarum [...]*
 16. *Hugwicio burse pauperum [...]*
 20. *Ganifredus burse pauperum [...]*
 25. *Albertus Magnus burse pauperum*
 26. *Nova logica burse pauperum*⁵⁶.

Spośród powyższych tytułów tylko jeden da się jednoznacznie utożsamić z zachowanym w Bibliotece Jagiellońskiej rękopisem, który należał do Jana z Dąbrówki. Chodzi o kodeks BJ 454 zawierający *Liber derivationum* Hugucia z Pizy⁵⁷. W kodeksie pojawia się także numer nadany w trakcie prac rejestrowych rozpoczętych w bibliotekach Collegium Maius w 1775 r., co oznacza, że obiekt ten nie znajdował się już wówczas w budynku bursy⁵⁸. Informacja o pozostałych czterech obiektach jest cennym źródłem wiedzy o księgozbiórze wspomnianej bursy. Traktat Idziego Rzymianina *De regimine principum* był w tamtym czasie popularnym dziełem filozoficzno-moralno-obyczajowym, wykorzystywanym do nauczania filozofii. Pozycję o numerze 20 można identyfikować z utworem *Poetria Nova* autorstwa Galfreda de Vino Salvo. Jakkolwiek w Bibliotece Jagiellońskiej zachowały się trzy pełne jego przekazy (BJ rkps 1934, 1954, 2141), to jednak żaden z rękopisów nie mógł znajdować się w posiadaniu Jana Dąbrówki. Nie wiadomo natomiast, jakie dzieło Alberta Wielkiego kryło się pod pozycją numer 25, niemniej w zachowanym księgozbiórze uczonego nie znajdujemy pism francuskiego dominikanina. Z kolei treść *Nowej Logiki* stanowiła przedmiot wykładów krakowskiego profesora, choć nie zachował się egzemplarz do niego należący⁵⁹.

Wspomniany Maciej z Szydłowa poza rękopisem Jana Isnera zamierzał podarować studentom filozofii *Sentencje* Piotra Lombarda⁶⁰. Jego dwuznacznie brzmiący zapis nie pozwala jednak na rozstrzygnięcie, czy dzieło to ostatecznie trafiło do Bursy Ubogich czy do Collegium Minus (zob. tabela 1). Faktem jest, że w połowie XVII w. kodeks znajdował się w bibliotece przy ulicy św. Anny,

⁵⁶ BJ, rkps 670, k. IIr; zob. *Catalogus*, vol. 5, comp. M. Kowalczyk et al., Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae 1993, s. 8 (autor opisu: M. Zwiercan); por. W. Szelińska, *Dwa testamenty*, s. 9–10.

⁵⁷ *Catalogus*, vol. 3, comp. M. Kowalczyk et al., Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae–Gedani–Lodziae 1984, s. 13–14 (autor opisu: M. Zwiercan); por. W. Szelińska, *Dwa testamenty*, s. 33.

⁵⁸ Chodzi o tak zwany numer Fasseau. Zob. A. Birkenmajer, *Belgijski bibliofil Arseni Fasseau i jego związki z Polską (1760–1777)*, [w:] *Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza*, red. B. Horodyski et al., Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 230–234.

⁵⁹ W. Szelińska, *Dwa testamenty*, s. 11–17.

⁶⁰ BJ, rkps 1513. Zob. *Catalogus*, vol. 11, comp. A. Kozłowska et al., Cracoviae 2016, s. 101–106 (autorzy opisu: K. Wójcik, L. Nowak).

ponieważ został oznaczony wpisem bibliotekarza Andrzeja Kucharskiego. Przez pewien czas w bibliotece ubogich studentów znajdował się kodeks Marcina z Holeszowa zawierający kwestie prawnicze, mowy i kazania⁶¹ (BJ 2513). Zapiska została jednak przekreślona, a inna nota wskazuje, że w 1515 r. Jan ze Skawiny, doktor prawa kanonicznego i bibliotekarz Collegium Iuridicum, przekazał go do biblioteki prawniczej⁶². Z kolei z noty donacyjnej na rzecz Bursy Pauperum w rękopisie z dziełami astronomicznymi (BJ 550) należącym do pewnego Jakuba, którego przydomek niestety pozostaje nieczytelny, dowiadujemy się, że wspólnota otrzymała poza kodeksem także astrolabium⁶³.

Tabela 1. Zachowane rękopisy i druki z biblioteki Bursy Ubogich do pocz. XVI w.

Sygnatura	Ogólna zawartość	Data pozyskania	Nota na wyklejce lub na kartach ochronnych	Uwagi
BJ 454	Hugutio de Pisa, <i>Liber derivationum</i>	po 1444 r.	<i>Hugwicii Vocabularium magistri Iohannis de Dambrowka professoris</i>	zapisany w testamencie przez Jana z Dąbrówki
BJ 550	Tablice i dzieła astronomiczne	po 1441 r.	<i>Pro Bursa Pauperum cum astrolabio [...] Iacobi dicti [...] oczka</i>	
BJ 749	Albertus Rickmersdorf de Saxonia; Ioannes Buridanus; Nicoalus Oresme	nieznana	<i>Pro Bursa Pauperum in Krakow</i>	
BJ 1252	Bonaventura, <i>Commentum in librum I Sententiarum</i>	po 1410 r.	<i>Iste liber super primum Sententiarum Boneventure, qui est magistri Iohannis Ysneri, ad Bursam <Pauperum></i>	zapisany w testamencie przez Jana Isnera
BJ 1513	Patrus Lombardus, <i>Sententiarum libri I–IV cum principio et commento</i>	1518	<i>Detur pro Bursa Pauperum aut Collegio Minori 1518. M. de S. manu propria</i>	ofiarowany przez Macieja z Szydłowa

⁶¹ BJ 2513. Zob. W. Wiśłocki, *Katalog rękopisów*, s. 599.

⁶² W. Świeboda, *Na tropie*, s. 306.

⁶³ *Catalogus*, vol. 3, s. 327–332 (autor opisu: B. Sobczyk).

Sygnatura	Ogólna zawartość	Data pozyskania	Nota na wykleyce lub na kartach ochronnych	Uwagi
BJ 2002	Komentarze do dzieł Arystotelesa	po 1473 r.	<i>Collegii Pauperum liber</i>	
BJ 2324	Różne dzieła teologiczne	po 1409 r., następnie 1518 r.	<i>Burse Pauperum detur cum alio libro, quem habet Tulyszkow, 1518</i>	zapisany w testamencie przez Jana Isnera, później przekazany przez Macieja z Szydłowa
BJ 2513	Kwestie prawnicze, teologiczne, mowy i kazania	po 1440 r., w bursie najpóźniej do 1515 r.	<i>Liber Collegii Pauperum</i> [skreślone]	w 1515 r. Jan ze Skawiny przekazał kodeks do Collegium Iuridicum
BJ 3247	Novum Testamentum	po 1417 r.	<i>Liber domus Pauperum; Liber Collegii Pauperum</i>	
Inc. 830	Bonifacius VIII, <i>Liber Sextus Decretalium</i>	1494	<i>1494 [...] per venerabilem olim magistrum Martinum de Osznycza [...] pro Bursa Pauperum usum libri eiusdem relinquendo</i>	zapisany w testamencie przez Marcina Pausemusa z Ośnicy
Inc. 2049	Thomas de Aquino, <i>Super libros Physicorum Aristotelis</i>	1517	<i>Liber presens est Gregorii Orlyn emptus ab eodem 1517 donatus Burse Pauperum</i>	

Źródło: opracowanie własne.

Jeden inkunabuł zapisał w testamencie Marcin Pausemus z Ośnicy⁶⁴, a inny został zakupiony od niejakiego Grzegorza Orlyn przez nieznanego profesora i ofiarowany na rzecz biblioteki. Bursa Ubogich otrzymywała dary także w kolejnych wiekach. Najpóźniejszy zapis poświadczający pozyskanie książki przez tamtejszą bibliotekę pochodzi z 1756 r.⁶⁵

Ze źródeł wynika, że także biblioteka Bursy Jerozolimskiej w XV w. musiała posiadać całkiem bogaty zasób (tabela 2). Zgodnie z aktem erekcyjnym biskupa

⁶⁴ BJ, Inc. 830. Zob. *Inkunabuły*, nr 619, s. 35.

⁶⁵ BJ, Cim. 1433. Jest to *Commentariolum artis Dialecticae*, Lipsk 1563.

Zbigniewa Oleśnickiego wszystkie dzieła do niego należące miały trafić po jego śmierci właśnie do tejże księżnicy. Jednak nie udało się zidentyfikować choćby jednego egzemplarza z tego zapisu. W Bibliotece Jagiellońskiej znajdują się dwa potwierdzone rękopisy do niego należące, ale jeden został podarowany Collegium Artystów (BJ 417), drugi zaś nie ma żadnych adnotacji (BJ 2005). Maria Koczerska jako potencjalną przyczynę wskazuje na pożar z 1462 r., który miał strawić budynek uniwersytecki i większość zbiorów tam się znajdujących⁶⁶.

Tabela 2. Zachowane rękopisy z biblioteki Bursy Jerozolimskiej do pocz. XVI w.

Sygnatura	Ogólna zawartość	Data pozyskania	Nota na wykłejce lub na kartach ochronnych	Uwagi
BJ 649	<i>Quaestiones disputates</i> ; Albertus Rickmersdorf de Saxonia, <i>Quaestiones super libris De coelo et mundo</i> , et al.	w bursie najpóźniej do 1492 r.	<i>Iste liber Questionum datus pro Bursa Ierosolimitana</i>	przekazana do Collegium Maius przez Macieja z Kobyлина w 1492 r.
BJ 1286	Cirillus Alexandrinus, <i>Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate</i> ; Gregorius Nysseus, <i>De vita Moysi</i>	1471	<i>Hunc librum [...] dominus Iacobus de Senno, episcopus Wladislaviensis Burse Iherusalem in Cracovia donavit AD 1471</i>	ofiarowany przez Jakuba ze Sienna, nota Jana Długosza
BJ 1335	Petrus de Tarantasia, <i>Postillae super Epistulas Pauli ap.</i>	1474	<i>Hunc librum [...] dominus Iacobus, episcopus Wladislaviensis [...] donavit pro Collegio domus Ierusalem in Cracovia AD 1474, die sexta Ianuarii</i>	ofiarowany przez Jakuba ze Sienna, nota Jana Długosza
BJ 1404	Dzieła Ojców Kościoła	1470	<i>Liber hic reverendi patris domini Iacobi de Senno, episcopi Wladislaviensis donatus pro Collegio domus et Burse Iherusalem in Cracovia AD 1470</i>	ofiarowany przez Jakuba ze Sienna, nota Jana Długosza

Źródło: opracowanie własne.

⁶⁶ M. Koczerska, *Piętnastowieczne biografie Zbigniewa Oleśnickiego*, Studia Źródłoznawcze 24 (1979), s. 66.

Trzy kodeksy Bursy Jeruzalem pochodzą z darów Jakuba z Sienna, biskupa włocławskiego. Z not wpisanych przez Jana Długosza wynika, że rękopisy trafiły do biblioteki uniwersyteckiej kolejno w latach 1470⁶⁷, 1471⁶⁸ i 1474⁶⁹. Niewykluczone, że biskup zdecydował się na ten gest hojności za namową krakowskiego kanonika. Nie jest znany natomiast sposób pozyskania czwartego z obiektów o sygnaturze BJ 649 zawierającego różne dzieła filozoficzne⁷⁰. Wiadomo, że jego późniejszym właścicielem był Maciej z Kobyлина, profesor teologii († 1492), który w 1492 r. ofiarował go na rzecz biblioteki artystów w Collegium Maius. Informująca o tym nota została napisana na poprzedniej zapisce proveniencyjnej na wyrazach *Bursa Ierosolomitana*⁷¹.

Na darczyńców mogła liczyć także Bursa Długosza (tabela 3), głównie dzięki staraniom jej fundatora. W 1476 r. Długosz namówił Jana z Pniowa, archidiacona krakowskiego, by ten podarował studentom prawa *Dekretaty* Grzegorza IX z komentarzem Bernarda de Bottone z Parmy⁷². Z kolei w 1478 r. udało mu się uzyskać dla biblioteki bursy od Baltazara z Pawłowa, kanonika wrocławskiego, zbiór kazań i traktatów teologicznych⁷³. Ponieważ studentami prawa kanonicznego w Krakowie zostawali duchowni, kodeks prawdopodobnie był wykorzystywany jako pomoc w pracy duszpasterskiej, a w mniejszym stopniu naukowej. Trzeci odnaleziony rękopis z księgozbioru tejże bursy z ponad 30 traktatami prawniczymi⁷⁴ został przywieziony do Krakowa z Pragi, ale nie jest znany ani żaden z jego właścicieli, ani data jego dołączenia do zbiorów uniwersyteckich. Pismo noty proveniencyjnej nosi cechy z końca XV lub początków XVI w.

⁶⁷ BJ, rkps 1404. Zob. *Catalogus*, vol. 9, comp. M. Kowalczyk et al., Cracoviae 2008, s. 400–406 (autorzy opisu: G. Wodzinowska-Taklińska, W. Zega).

⁶⁸ BJ, rkps 1286. Zob. *Catalogus*, vol. 8, comp. M. Kowalczyk et al., Cracoviae 2004, s. 91–94 (autorzy opisu: C. Pirożyńska, M. Zwiercan).

⁶⁹ BJ, rkps 1335. Zob. *Catalogus*, vol. 8, s. 296–299 (autorzy opisu: Z. Kowalska, M. Zwiercan).

⁷⁰ *Catalogus*, vol. 4, comp. M. Kowalczyk et al., Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae–Gedani–Lodziae 1988, s. 398–406 (autor opisu: M. Zwiercan).

⁷¹ BJ, rkps 649, k. Ir.

⁷² BJ, rkps 379. Zob. *Catalogus*, vol. 2, comp. M. Kowalczyk et al., Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae–Gedani–Lodziae 1982, s. 138–140 (autorka opisu: M. Kowalczyk).

⁷³ BJ, rkps 1623. Zob. W. Wiślocki, *Katalog rękopisów*, s. 393.

⁷⁴ BJ, rkps 403. Zob. *Catalogus*, vol. 2, s. 187–196 (autor opisu: M. Zwiercan).

Tabela 3. Zachowane rękopisy z biblioteki Bursy Długosza do pocz. XVI w.

Sygnatura	Ogólna zawartość	Data pozyskania	Nota na wyklejce lub na kartach ochronnych	Uwagi
BJ 379	Gregorius IX, <i>Decretales</i> ; Innocentius IV, <i>Constitutiones</i>	1476	<i>Liber venerabilis domini Iohannis Pnyowsky decretorum doctoris [...] legatus testamentaliter per eum et suos executores domui Longini alias Burse Pauperum canonistarum in Cracovia [...] AD 1476</i>	zapisany w testamencie przez Jana z Pniowa
BJ 403	Zbiór krótkich dzieł prawniczych	nieznana	<i>Pro domo Canonistarum Repetitiones Calderini in iure canonico</i>	
BJ 1623	Kazania i traktaty teologiczne	1478	<i>Liber venerabilis magistri Balthasaris de Pawla, canonici Wratislaviensis, legatus per eum Burse Longini pauperum canonistarum AD 1478</i>	przekazany przez Baltazara z Pawłowa

Źródło: opracowanie własne.

Warto wspomnieć jeszcze o jedynym zachowanym obiekcie rękopiśmieniowym z Bursy Węgierskiej, to jest o rejestrze tejże bursy prowadzonym od 1493 do 1558 r.⁷⁵ Ze względu na jego charakter aktowy nie mógł on stanowić części księgozbioru podręcznego, ale musiał pozostawać w rękach każdorazowego seniora. Mimo iż był to ważny dokument administracyjny, w pewnym momencie został wyniesiony z kamienicy lub sprzedany i trafił do rąk osoby prywatnej. Dopiero w 1613 r. profesor Jan Brożek odkupił rękopis za 2 grosze, odzyskując go na rzecz uniwersytetu⁷⁶. W samym rejestrze pod datą 1533 w jednej z zapisek marginalnych skryba odnotował, że za senioratu Antoniego Zeeri zaginęły trzy książki: *Cronica Hungarica*, *Epistolae Ciceronis* oraz *Breviarium*⁷⁷. Jeżeli pierwsza w wymienionych pozycji to *Kronika węgierko-polska* spisana w XIII w., byłaby to prawdziwie niepowetowana strata dla uniwersytetu ze

⁷⁵ BJ, rkps 2751. Zob. W. Wiślocki, *Katalog rękopisów*, s. 645.

⁷⁶ BJ, rkps 2751, k. 1r.

⁷⁷ *Registrum Bursae Hungarorum*, s. 28.

względu na znaczenie historyczne tego dzieła⁷⁸. Zjawisko zagubienia, zniszczenia lub przywłaszczenia przez uczonych ksiąg z burs było powszechne. Te egzemplarze, które obecnie znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej, szczęśliwie zostały odzyskane, niemniej część zbiorów została rozproszona. Świadczy to niezbyt chlubnie o osobach odpowiedzialnych za opiekę nad księgozbiorem.

Działalność naukowa mieszkańców burs

Dzięki kolofonom pozostawionym przez skrybów na końcu przepisywanych dzieł w niektórych przypadkach jesteśmy w stanie ustalić, jakie teksty zostały skopiowane przez mieszkańców burs lub jakie inne aktywności były przez nich podejmowane. Te drobne dopiski w wielu przypadkach są jedynymi świadectwami pozwalającymi na poznanie naukowego oblicza życia w bursach. W rękopisach udało się odnaleźć dziesięć kolofonów wskazujących jako miejsce powstania kopii dzieła Bursę Ubogich (tabela 4), pięć – Bursę Zamożnych (tabela 5), dwa – Bursę Jerozolimską i jeden – Bursę Niemiecką (tabela 6). Z kolei rękopis BJ 2188, w którym kopista pozostawił zapiskę: „Et est finita [...] AD 1438 in domo Burse Canonistarum, pronuntiata per reverendum magistrum Simonem de Browburk, de Regno oriundum Francie”⁷⁹, nie jest proveniencji polskiej. Wymieniona Bursa Kanonistów to budynek Uniwersytetu Paryskiego, nie zaś krakowska Bursa Grochowa, która w 1438 r. jeszcze nie istniała.

Tabela 4. Dzieła napisane w Bursie Ubogich

Sygnatura	Dzieło	Kopista	Kolofon
BJ 433	P. Vergilius Maro, <i>Georgicon libri IV</i>	Andrzej z Gąbina	k. 192v: <i>Finis Georgicorum Publii Virgillii Maronis per Andream de Gambyn feria 4 post Mauricii A.D. 1472 in Bursa Pauperum Cracovie</i>
BJ 632	Aegidius de Roma, <i>De regimine principum</i>	Jerzy z Myślenic	k. 215r: <i>A.D. 1460 liber Egidii in Collegio Pauperum ingrossatus per Georgium de Mislicze post magistrum Mathiam de Sluzowecz</i>

⁷⁸ Więcej na ten temat zob. R. Grzesik, *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999. Wydanie krytyczne: M. Homza, *Uhorsko-polská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava 2009.

⁷⁹ BJ 2188, k.368r. Zob. W. Wisłocki, *Katalog rękopisów*, s. 525.

Sygnatura	Dzieło	Kopista	Kolofon
BJ 1865	Prophiatius Iudaeus, <i>Compositio novi quadrantis</i>	nieznany	k. 175r: <i>Et tantum de ista compositione novi quadrantis, laus Deo, A.D. 1460 in Bursa Pauperum tempore Quadragesimali</i>
BJ 1901	Benedictus Hesse de Cracovia, <i>Quaestiones disputatae super De anima Aristotelis</i>	Stanisław z Wilna	k. 132v: <i>Expliciunt Disputata De anima compilata per [...] Benedictum Hesse de Cracovia. Et sunt finita per Stanislaum de Wylna die dominico infra vigiliam s. Margarethe etc. Sub A.D. 1444 in Collegio Burse Pauperum</i>
BJ 1927	Prosdocinus de Beldomandi, <i>Compositio astrolabii</i>	Jan z Olkusza	s. 160: <i>Et sic est finis Compositioonis astrolabii, per Iohannem baccalarium arcium de Elkus in Bursa Pauperum A.D. 1444</i>
BJ 1978	<i>Quaestiones super Posteriorum Aristotelis</i>	Jan z Gródka	k. 113v: <i>Et hec puncta sunt reportata de A.D. 1449, pronuncciata per quendam baccalaureum in Bursa Pauperum civitate Cracovia [...] per quendam Johannem de Grodeg, terre Rusie, filii Johannis Migdal</i>
BJ 1982	Benedictus Hesse de Cracovia, <i>Puncta Physicorum Aristotelis</i>	Kasper ze Wschowej	k. 305v: <i>Expliciunt Puncta Phisicorum, reportata in Bursa Pauperum per Casparem de Frewenstad, protunc studentem Alme Universitatis Cracoviensis, A.D. 1448</i>
BJ 2097	Ioannes de Thost, <i>Quaestiones super octo libros Physicorum Aristotelis</i>	Jan z Tomaszowic	k. 361r: <i>Expliciunt Puncta Physicorum, pronuncciata per baccalarium reverendum de Thosth, reportata per Iohannem de Thoma-szowiicze, filium Alberti, in Collegio Paupe-rom feria 5 post Iudica anno 1451</i>
BJ 2676	Helvicus Magdeburgensis, <i>Lombardus Metricus</i>	nieznany	k. 28v: <i>Finis feria quinta ante Stanislai 1517 Cracovie hora 12 in Bursa Pauperum</i>
BJ 2696	Nicolaus de Lublin, <i>Florilegium ex Tripartitum Conradi de Halberstadt</i>	Grot z Ostrowa	k. 436r: <i>A.D. 1451 in Collegio seu Bursa Pauperum, die crastina seu sextus feria post festum s. Johannis Baptiste nati etc.</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5. Dzieła napisane w Bursie Zamożnych

Sygnatura	Dzieło	Kopista	Kolofon
BJ 482	Ioannes Saresberiensis, <i>Policraticus</i>	Jakub Krokier ze Strzelina	k. 162v: <i>Et sic est finitus liber Policraticon Iohannis Salczburgensis, Cracovie in Bursa Divitum in camera honorabilis Bernhardi de Nissa senioris tunc temporis eiusdem Burse existentis, per me Iacobus Crocker de Strelin, famulum eiusdem magistri, A.D. 1464, feria sexta proxima ante Martini alias in die s. Theodori</i>
BJ 614	Tablice astronomiczne wg południka krakowskiego	Paweł z Szachvar [?]	k. 73v: <i>Expliciunt Tabule resolute una cum Canonibus per Paulum de Wyvaras, studentem Cracoviensem, in octava Epiphanie Domini in Bursa Divitum A.D. 1461 [...] in defectu nove monete</i>
BJ 764	Ioannes de Dąbrówka, <i>Quaestiones super libris Sententiarum</i>	nieznany	s. 572: <i>Expliciunt Quaestiones Sententiarum pronunciata [!] per baccalarium Stanislaum in Bursa Divitum tempore quadregesimali A.D. 1462</i>
BJ 1859	Martinus Rex de Żurawica, <i>Algorismus minutiarum</i>	Wojciech z Opatowa	s. 111: <i>Explicit nova compilacio Algorismi minuciarum per me Albertum de Magna Oppatow A.D. 1447 in Bursa Divitum in vigilia Assumpcionis Marie, edita per magistrum Martinum Polonum</i>
BJ 2204	Ioannes de Dąbrówka, <i>Quaestiones super libris Sententiarum</i>	nieznany	k. 279v: <i>Expliciunt puncta Sententiarum edita per [...] Johannem de Dambrowka [...] pronunciata in Bursa Divitum per rev. baccalarium S. de. D. A.D. 1462 [...] Reportata autem sunt per quedam studentem minus bene diligentem</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 6. Dzieła napisane w Bursach Jeruzolimskiej i Niemieckiej

Sygnatura	Dzieło	Kopista	Kolofon
BJ 758	Aristoteles, <i>De anima cum expositione Theodorici de Oppolia</i>	Jan z Drezna	k. 52v: <i>Expliciunt dicta Theodrici super De anima per magistrum Iohannem de Dresden anno Christi 1461 in Collegio Ierusalem Alme Universitatis Cracoviensis feria 2 ante Marie Magdalene proxima</i>

Sygnatura	Dzieło	Kopista	Kolofon
BJ 2703	Albertus de Brudzewo, <i>Comentariolum super Theoricis novas Georgii Purbachii</i>	Michał z Rusocic	k. 169v: <i>Explicit Comentariolum super Theoricis novas Georgy Purbachy in Studio generali Cracouiensi per magistrum Albertum de Brudzewo subtiliter corrogatum, scriptumque per me Michaellem de Ruszoczycze in bursa Ierusalem, finitum in vigilia Circumcisionis Domini A.D. 1493, finis</i>
BJ 2088	Ioannes de Glogovia, <i>Quaestiones super octo libros Physicorum</i>	nieznany	k. 264r: <i>Finis A.D. 1488 in Bursa Allemanorum</i>

Źródło: opracowanie własne.

Dzieła i tablice przepisane przez studentów w dużej części znajdowały się na liście lektur wykładanych na poszczególnych wydziałach, choć, jak zobaczymy, nie jest to reguła. Stosunkowo sporo zachowało się tekstów astronomicznych. W Bursie Ubogich powstały kopie: traktatu o budowie astrolabium sporządzona przez Jana z Olkusza starszego w 1445 r.⁸⁰, traktatu o budowie kwadrantu sporządzona przez nieznanego skrybę w 1460 r.⁸¹, a w Bursie Zamożnych tablic astronomicznych według południka krakowskiego sporządzona przez węgierskiego studenta Pawła (być może z Szachvar) w 1461 r.⁸² W Bursie Ubogich Jerzy z Myślenic przepisał traktat Idziego Rzymianina *De regimine principium* w 1460 r.⁸³, z kolei inny student tejże bursy Andrzej z Gąbina w 1472 r. skopiował *Georgiki Wergiliusza*⁸⁴, który to utwór obecnie jest jedynym zachowanym egzemplarzem rękopiśmiennym tego dzieła w Bibliotece Jagiellońskiej. Kolejny tekst autora pochodzącego spoza Polski odpisał jeden z mieszkańców Bursy Pauperum w 1517 r. Chodzi o pismo teologiczne *Lombardus metricus* autorstwa Helwika z Magdeburga⁸⁵. Z kolei mieszkający w Bursie Zamożnych Ja-

⁸⁰ BJ, rkps 1927, k. 68r–79v. Zob. G. Rosińska, *Scientific Writings and Astronomical Tables in Cracow. A Census of Manuscripts Sources (XIVth–XVIIth Centuries)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, nr 1715, s. 336.

⁸¹ BJ, rkps 1865, k. 172r–175r. Zob. G. Rosińska, *Scientific Writings*, nr 368, s. 84.

⁸² BJ, rkps 614, k. 1r–28v, 37r–45v. Zob. *Catalogus*, vol. 4, s. 300–302 (autorka opisu: A. Kozłowska).

⁸³ BJ, rkps 632, k. 1r–215r. Zob. *Catalogus*, vol. 4, s. 356 (autorka opisu: Z. Włodek).

⁸⁴ BJ, rkps 433, k. 163r–192v. Zob. *Catalogus*, vol. 2, s. 313 (autorka opisu: C. Pirożyńska).

⁸⁵ BJ, rkps 2676, k. 1r–28v. Zob. *Repertorium edierter Texte des Mittelalters aus dem Bereich der Philosophie und angrenzender Gebiete*, Hrsg. R. Schönberger et al., Bd. 2, Berlin 2011, s. 1799–1800.

kub Krokier ze Strzelina w 1464 r. skopiował dla seniora tejże bursy Bernarda z Nysy traktat *Policraticus* Jana z Salisbury⁸⁶. Niewykluczone, że część z wymienionych wcześniej studentów prace pisarskie wykonywała właśnie na polecenie swoich mistrzów. Warto jeszcze odnotować, że w 1461 r. Jan z Drezna z Bursy Jerozolimskiej sporządził krótszą wersję komentarza do *De anima* Arystotelesa autorstwa XIV-wiecznego śląskiego uczonego Teodoryka z Opola⁸⁷. O samym autorze wiadomo niewiele, a spośród zachowanych jego dzieł znany jest jeszcze tylko dłuższy przekaz tego komentarza zachowany w Lipsku⁸⁸.

Szczególnie ważne dla poznania dziejów nauki polskiej były kopie traktatów napisanych przez profesorów wykładających na Uniwersytecie Krakowskim. W Bursie Zamożnych Wojciech z Opatowa przepisał traktat Marcina Króla z Żurawicy *Algorismus minutiarum*⁸⁹. Jego odpis z 1447 r. jest jednym z trzech najstarszych znanych przekazów pierwszego polskiego traktatu matematycznego⁹⁰. Anonimowemu skrybie z Bursy Niemieckiej zawdzięczamy jeden z dwóch zachowanych przekazów komentarza Jana z Głogowa do *Fizyki* Arystotelesa w formie kwestii⁹¹. Z kolei w 1493 r. student Bursy Jerozolimskiej Michał z Rusocic przepisał *Komentarzyk* Wojciecha z Brudzewa do dzieła Jerzego Peuerbacha *Theoricae novae planetarum*⁹². Dwa ostatnie utwory należą do kanonu najważniejszych osiągnięć astronomicznych w Polsce z końca XV stulecia, z których korzystał w późniejszym czasie Mikołaj Kopernik⁹³.

Niektóre pisma sporządzone przez scholarów zamieszkujących bursy stanowią przekaz wykładów oraz dysput naukowych, jakie zapewne odbywały się

⁸⁶ BJ, rkps 482, k. 2r–211v. Zob. *Catalogus*, vol. 3, s. 88 (autor opisu: M. Zwiercan).

⁸⁷ BJ, rkps 758, k. 1r–52v. Zob. *Catalogus*, vol. 5, s. 329–330 (autor opisu: M. Zwiercan); *Repertorium commentariorum medii aevi in Aristotelem Latinorum quae in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, comp. M. Markowski, S. Włodek, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 63.

⁸⁸ M. Markowski, *Filozoficzne poglądy Teodoryka z Opola*, *Studia Mediewistyczne* 28 (1992), s. 27–28.

⁸⁹ BJ, rkps 1859, k. 81v–111v. Zob. W. Wiślocki, *Katalog rękopisów*, s. 443.

⁹⁰ J. Dianni, *Pierwszy znany traktat rękopiśmienny w literaturze matematycznej w Polsce*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 12 (1967), z. 2, s. 270–271.

⁹¹ BJ, rkps 2088, k. 1r–264r. Zob. M. Zwiercan, *Les „Quaestiones in Physicam Aristotelis” de Jean de Głogów enfin retrouvées!*, *Mediaevalia Philosophica Polonorum* 11 (1963), s. 88; *Repertorium commentariorum*, s. 106–107.

⁹² BJ, rkps 2703, k. 154r–169v. Zob. G. Rosińska, *Scientific Writings*, nr 273, s. 64.

⁹³ S. Świeżawski, *Quelques aspects du contenu philosophique des „Quaestiones in Physicam Aristotelis” de Jean de Głogow*, [w:] *La filosofia della natura nel Medioevo. Atti del terzo congresso internazionale di filosofia medioevale*, Milano 1966, s. 700; M. Markowski, *Burydanizm w Polsce w okresie przedkopernikańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 239–240.

w budynkach uniwersyteckich. Wskazuje na to użyta w kolofonach formuła *pronunciata* (wygłoszona) oraz charakter tekstów np. *quaestiones* lub *puncta*, które jednoznacznie wiążą się z procesem studiowania dzieł. Dyskusyjny pozostaje problem, czy wykłady miały miejsce w samych bursach czy w kolegiach. Wiadomo, że seniorzy mogli organizować wolne wykłady oraz tzw. reasumpcje, czyli indywidualne lub wspólne powtarzanie lektur prowadzone przez opłaconego profesora. W XVI w., a może już wcześniej, Wydział Filozoficzny wprowadził zakaz odbywania wykładów poza budynkami kolegialnymi, choć zdarzały się też wyjątki od tej reguły⁹⁴. Studenci Bursy Ubogich pozostawili zapis kilku takich lektur. W 1444 r. Benedykt Hesse, profesor teologii, przygotował Komentarz do *De anima* Arystotelesa. Wykład ten znany jest z przekazu zanotowanego przez studenta z Bursy Ubogich Stanisława z Wilna⁹⁵. W 1448 r. Kasper ze Wschowej sporządził z kolei konkluzje komentarza Benedykta Hessego do *Fizyki* Arystotelesa⁹⁶. Być może były to umiejętnie zredagowane notatki z wykładów krakowskiego profesora. Rok później również w Bursie Pauperum nieznanemu bakałarz przedstawił swój Komentarz do *Analitik drugich*, który stanowił przedmiot wykładów na Wydziale Siedmiu Sztuk Wyzwolonych od 1409 r.⁹⁷ Dzieło to znamy z przekazu studenta Jana z Gródka. W 1451 r. Grot z Ostrowa zostawił wypis przysłów z dzieła *Tripartitum* Konrada z Halberstadt (Hallis), które zestawił Mikołaj z Lublina⁹⁸. Część z nich została przetłumaczona na język polski⁹⁹. W tym samym też roku Jan z Tomaszowic prowadził zapiski z wykładów Jana z Toszka na temat *Fizyki* Arystotelesa, które prowadzone były na podstawie komentarza Benedykta Hessego¹⁰⁰.

Studenci Bursy Zamożnych pozostawili dwa przekazy wykładu komentarza Jana Dąbrówki do *Sentencji* Piotra Lombarda, który wygłosił w 1462 r. bakałarz Stanisław, prawdopodobnie pochodzący także z Dąbrówki, krewny

⁹⁴ H. Rajfura, *Bursy Węgierska i Niemiecka*, s. 59.

⁹⁵ BJ, rkps. 1901, k. 1r–132v. Zob. *Repertorium commentariorum*, s. 77; M. Markowski, *Burydanizm*, s. 416.

⁹⁶ BJ, rkps. 1982, k. 140r–305v. Zob. *Repertorium commentariorum*, s. 85; M. Markowski, *Burydanizm*, s. 378; S. Wielgus, *Benedykta Hessego „Quaestiones super octo libros Physicorum Aristotelis” Wstęp do krytycznej edycji*, Lublin 1983, s. 17; H. Wojtczak, *Benedykt Hesse: przedstawiciel naukowego środowiska krakowskiego w pierwszej połowie XV wieku*, *Folia Philosophica* 30 (2012), s. 77.

⁹⁷ BJ, rkps. 1978, k. 78r–113v. Zob. *Repertorium commentariorum*, s. 84; M. Markowski, *Burydanizm*, s. 313.

⁹⁸ BJ, rkps. 2696, k. 342r–436r. Zob. J. Zathay, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 100.

⁹⁹ A. Brückner, *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*, cz. 3, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, Serya II, t. 7 (22), Kraków 1895, s. 318.

¹⁰⁰ BJ, rkps. 2097, k. 205r–361r. Zob. *Repertorium commentariorum*, s. 111; M. Markowski, *Burydanizm*, s. 378; S. Wielgus, *Benedykta Hessego*, s. 17–18.

doktora teologii¹⁰¹. Możliwe, że w Bursie Niemieckiej w latach 1486–1488 wykłady z *Fizyki* prowadził Jan z Głowowa¹⁰². Jest to tym bardziej prawdopodobne, ponieważ profesor ten był fundatorem budynku tejże bursy¹⁰³.

Dzięki badaniom Hanny Rajfury wiadomo także, że w bursach Węgierskiej i Niemieckiej od końca XV w., a zwłaszcza w XVI w. swoje wykłady pozakurso- we prowadzili zagraniczni humaniści: Konrad Celtis, Waclaw Koler, Jan Hadus i inni. Miejsca te były zatem przestrzenią rozwijania nauki w tych dziedzinach, które nie znalazły się w programie nauczania uniwersyteckiego¹⁰⁴.

Konkluzje

Liczba odnalezionych rękopisów i inkunabułów z bibliotek i księgozbiorów średniowiecznych burs uniwersyteckich w porównaniu z całym zachowanym zbiorem rękopisów i książek do początku XVI w. należącego do Uniwersytetu Krakowskiego prezentuje się niezwykle skromnie. Z Bursy Ubogich pochodzi 10 lub 11 obiektów, z Bursy Jerozolimskiej – 4, z Bursy Długosza – 3 i z Bursy Węgierskiej – 1, podczas gdy sam tylko zbiór rękopisów będących w tamtym czasie w posiadaniu uniwersytetu dochodzi do liczby 1700 jednostek. Trzeba przy tym zaznaczyć, że duża część kodeksów nie ma żadnych not pozwalających na jednoznaczne przyporządkowanie ich do konkretnej biblioteki. Wiele książek zostało przywłaszczonych przez prywatne osoby lub przekazanych do innych bibliotek. Złożyły się na to: słaba kontrola nad księgozbiorem, częste zmiany na stanowiskach seniorów, duża mobilność studentów zmieniających miejsca zamieszkania czy zwłaszcza zaniedbania seniorów. Niewielka liczba dochowanych rękopisów to także efekt pożarów, jaki dotknął budynki uniwersyteckie. Znamiennym faktem jest, że wszystkie znane kodeksy z bibliotek burs oznakowane są datami dopiero z lat 70. XV stulecia, a właściwie zupełnie brakuje obiektów, które już w pierwszych dziesięcioleciach znajdowałyby się na

¹⁰¹ Pierwszy przekaz – BJ, rkps. 764, s. 303–572. Zob. *Catalogus*, vol. 5, s. 243–345 (autor opisu: A. Póltawski); J.B. Korolec, A. Póltawski, Z. Włodek, *Commentaires sur les Sentences supplement au Repertoire de F. Stegmüller*, *Maedievalia Philosophica Polonorum* 1 (1958), nr 415, s. 29. Drugi przekaz – BJ, rkps 2204, k. 1r–279v. Zob. F. Stegmüller, *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, Würzburg 1947, nr 415, s. 200–201.

¹⁰² BJ, rkps 2088, k. 1r–264r. Zob. S. Bafia, *Fizyka w „Quaestiones super octo libros Physicorum Aristotelis” Jana z Głogowa*, Kraków 2013, s. 18–20 oraz przypis nr 91.

¹⁰³ W. Seńko, *Wstęp do studium nad Janem z Głogowa*, *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 1 (1961), s. 12.

¹⁰⁴ H. Rajfura, *Bursy Węgierska i Niemiecka*, s. 60–70.

stanie inwentarzowym tychże domów. Te obiekty, które udało się zidentyfikować jako własność społeczności burs, pozwalają jednak na wyciągnięcie kilku ciekawych wniosków.

Księgozbiory domów studenckich, mimo że znacznie mniej zasobne, spełniały taką samą funkcję jak biblioteki kolegiów. Były one udostępniane studentom różnych kierunków i narodowości pod określonymi warunkami. Wiadomo, że przynajmniej dwie bursy (Ubogich i Jerozolimska) posiadały własne sale biblioteczne, a najprawdopodobniej wszystkie z nich mogły poszczycić się zbiorami książkowymi dostępnymi dla studiujących. Nie da się zatem dłużej utrzymać poglądu, jakoby biblioteki burs były jedynie warsztatami uczniowskimi¹⁰⁵. Nie ma śladów poświadczających, aby seniorzy czy prowizorzy przeznaczali pieniądze na zakup książek. Raczej ograniczano się do pozyskiwania kodeksów drogą darów, zapisów lub po prostu przepisywano interesujące dzieła.

W bibliotekach burs poza tekstami stanowiącymi podręczniki do nauki poszczególnych przedmiotów znajdujemy także zbiory kazań, pisma Ojców Kościoła, jak też teksty teologiczne i prawnicze. Część z nich nie znajdowała się w kanonie obowiązkowych lektur. Studenci przepisywali dzieła swoich mistrzów, a czasami kopiowali dla nich zadane teksty. Znajdują się wśród nich prawdziwe „perły” stanowiące ważne świadectwo twórczości naukowej polskich uczonych. Dzięki kolofonom wiemy, że w bursach prowadzone były wykłady i dysputy. Należy zatem zakwestionować niesprawiedliwą opinię Henryka Barycza, że zasób burs „ograniczał się do ściśle prymitywnych, elementarnych pomocy naukowych”¹⁰⁶. Co więcej, wydaje się, że bursy stanowiły niemal równorzędne miejsca uprawiania nauki co kolegia. Bez cienia wątpliwości można postawić tezę, że studenci w nich mieszkający w znaczący sposób przyczynili się do utrwalenia dziedzictwa pisarskiego polskich uczonych. Ich zapiski stanowią ważne świadectwo ukazujące, jak przebiegał proces nauczania i uczenia się w murach najstarszej polskiej *Almae Matris*.

Summary

Medieval Manuscripts from the Book Collections in Kraków University Halls of Residence

The present paper introduces discovered manuscripts and antique prints belonging to the medieval book collection from Kraków University's halls of residence. As a result of a query in the Jagiellonian Library, 19 of these pieces were successfully found on the basis of prove-

---

¹⁰⁵ Taki wniosek postawiła swojego czasu A. Lewicka-Kamińska, *Biblioteka Jagiellońska*, s. 268.

¹⁰⁶ H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego*, s. 730.

nance notes, last wills and other records. The article discusses the process of their creation and the growth of the collection. It also explains why so few of these objects have been preserved up to the present time.

The central part of the publication comprises a list of works from the codices, along with an attempt to determine how useful these were for the university community. Apart from the presentation of titles which the collection contained, considerable attention is drawn to the texts written in halls of residence. Colophons frequently feature information about the place and date of their creation, on the scribes' names and academic degrees, or occasionally about a lecturer who submitted a particular work.

The research results confirm existing opinions on libraries in university halls of residence. Although they may seem modest in comparison to those of colleges, halls' book collections served the same purpose, acting as a teaching and study aid for professors and students, respectively. Their diversity and the uniqueness of the particular works they contained lead us to acknowledge their significance for Kraków University's literary culture. It is especially crucial to preserve Cracovian scholars' intellectual production and it was residents of the university's halls of residence who copied their lectures and writings.

Keywords: university halls of residence; book collections; Kraków University in the 15th century

Bibliografia

Źródła

Kraków, Biblioteka Jagiellońska, sygn.: 272; 379; 403; 417; 433; 454; 482; 550; 614; 632; 649; 670; 749; 758; 764; 919; 1252; 1286; 1335; 1404; 1513; 1623; 1859; 1865; 1901; 1927; 1934; 1954; 1978; 1982; 2002; 2005; 2088; 2097; 2141; 2188; 2204; 2324; 2513; 2676; 2696; 2703; 2751; 3247; Cim. 1433; Inc. 830; Inc. 2049; Med. 651, t. 1–3.

Acta Rectoralia Almae Universitatis studii Cracoviensis, t. 2: 1536–1580, ed. S. Estreicher, Cracoviae 1909.

Codex diplomaticus Universitatis studii generalis Cracoviensis, p. 1, Cracoviae 1870.

Codex diplomaticus Universitatis studii generalis Cracoviensis, p. 2, Cracoviae 1873.

Homza M., *Uhorsko-polská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava 2009.

Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner-Verzeichnis der Ungarischen Studentenbursa zu Krakau (1493–1558), Hrsg. K. Schrauf, Wien 1894.

Statuta antiqua Collegii Majoris, wyd. J. Szujski, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, Seria I, t. 1, Kraków 1878, s. 6–20.

Statuta Bursae Longini seu Canonistarum ex a. 1485 (Contubernium Iuristarum), ed. P. Burzyński, *Czasopismo Poświęcone Prawu i Umiejętnościom Politycznym* 2 (1864), z. 5, s. LXIX–XCV.

Ustawy bursy krakowskiej Jeruzalem (1453–1841), wyd. A. Karbowski, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 6, Kraków 1890, s. 86–163.

Opracowania

- Bafia S., *Fizyka w „Quaestiones super octo libros Physicorum Aristotelis” Jana z Głogowa*, Kraków 2013.
- Bandtkie J.S., *Historja biblioteku Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, Kraków 1821.
- Barycz H., *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce Humanizmu*, Kraków 1935.
- Baster M., *Bursa Starnigielska. Z dziejów kolegiów Uniwersytetu Krakowskiego w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2015.
- Birkenmajer A., *Belgijski bibliofil Arseni Fasseau i jego związki z Polską (1760–1777)*, [w:] *Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci Józefa Grycza*, red. B. Horodyski et al., Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 185–280.
- Boroda K., *Hospicja studenckie w kamienicach mieszczańskich późnośredniowiecznego Krakowa*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 163–173.
- Brückner A., *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*, cz. 3, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, Serya II, t. 7 (22), Kraków 1895, s. 268–319.
- Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, vol. 2–11, comp. M. Kowalczyk et al., Cracoviae et al. 1982–2016.
- Dianni J., *Pierwszy znany traktat rękopiśmienny w literaturze matematycznej w Polsce*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 12 (1967), z. 2, s. 269–289.
- Grzesik R., *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999.
- Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*, opr. A. Lewicka-Kamińska, Kraków 1962.
- Knoll P.W., „A Pearl of Powerful Learning”. *The University of Cracow in the Fifteenth Century*, Leiden–Boston 2016.
- Koczerska M., *Piętnastowieczne biografie Zbigniewa Oleśnickiego*, *Studia Źródłoznawcze* 24 (1979), s. 5–82.
- Komorowski W., Łukacz M., *Bursa Węgierska w Krakowie w okresie średniowiecza i Renesansu*, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 19 (1985), s. 175–183.
- Korolec J.B., Póltawski A., Włodek Z., *Commentaires sur les Sentences suplement au Repertoire de F. Stegmüller*, *Maedievalia Philosophica Polonorum* 1 (1958), nr 415, s. 28–31.
- Lewicka-Kamińska A., *Biblioteka Jagiellońska w latach 1492–1655*, [w:] *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1: 1364–1775, red. I. Zarębski, Kraków 1966, s. 131–271.
- Markowski M., *Burydanizm w Polsce w okresie przedkopernikańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Markowski M., *Filozoficzne poglądy Teodoryka z Opola*, *Studia Mediewistyczne* 28 (1992), s. 27–53.
- Morawski K., *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego. Średnie wieki i Odrodzenie*, t. 1–2, Kraków 1900.
- Nowak L., *Zapiski Macieja z Łabiszyna w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 1390. Edycja wybranych fragmentów*, *Acta Maedievalia* 20 (2007), s. 315–339.
- Nowak L., *Zapiski Macieja z Łabiszyna w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 1456. Edycja wybranych fragmentów*, *Acta Maedievalia* 22 (2009), s. 487–502.
- Ptaśnik J., *Życie żaków krakowskich*, Warszawa 1957.

- Rajfura H., *Bursy Węgierska i Niemiecka przy Uniwersytecie Krakowskim jako ognisko kultury humanistycznej na przełomie XV i XVI w.*, Teka Historyka. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego 50 (2015), s. 56–79.
- Repertorium commentariorum medii aevi in Aristotelem Latinorum quae in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, comp. M. Markowski, S. Włodek, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Repertorium edierter Texte des Mittelalters aus dem Bereich der Philosophie und angrenzender Gebiete*, Hrsg. R. Schönberger et al., Bd. 2, Berlin 2011.
- Rosińska G., *Scientific Writings and Astronomical Tables in Cracow. A Census of Manuscripts Sources (XIVth–XVIth Centuries)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Różek M., *Fundacje artystyczne Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz w pięćsetną rocznicę śmierci. Materiały z sesji (Sandomierz 24–25 maja 1980)*, red. F. Kiryk, Olsztyn 1983, s. 75–95.
- Seńko W., *Wstęp do studium nad Janem z Głogowa*, Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej 1 (1961), s. 9–59.
- Sławiński S., *Bursa Niemiecka i Bursa Nowa – dzieje dwóch burs w przeciwległych blokach zabudowy przy ul. Gołębiej w Krakowie*, *Opuscula Musealia* 22 (2014), s. 15–43.
- Stegmüller F., *Repertorium Commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, Würzburg 1947.
- Świeżawski S., *Quelques aspects du contenu philosophique des „Quaestiones in Physicam Aristotelis” de Jean de Głogow*, [w:] *La filosofia della natura nel Medioevo. Atti del terzo congresso internazionale di filosofia medioevale*, Milano 1966, s. 699–709.
- Szelińska W., *Dwa testamenty Jana Dąbrowski.*, *Z dziejów życia umysłowego Uniwersytetu Krakowskiego w połowie XV wieku*, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Seria A 5 (1962), z. 5, s. 3–40.
- Świeboda W., *„Ego librarista”. Działalność Jana ze Skawiny jako bibliotekarza na Wydziale Prawa Uniwersytetu Krakowskiego*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 113 (2020), s. 407–429.
- Świeboda W., *Na tropie średniowiecznych rękopisów Wydziału Prawa Uniwersytetu Krakowskiego*, [w:] *Felix indiget amicis. Studia z dziejów kultury duchowej i intelektualnej średniowiecza ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, Kraków 2016, s. 277–317.
- Wielgus S., *Benedykta Hessego „Quaestiones super octo libros Physicorum Aristotelis”. Wstęp do krytycznej edycji*, Lublin 1983.
- Wisłocki W., *Katalog rękopisów Biblijoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881.
- Włodarek A., *Architektura średniowiecznych kolegiów i burs Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 2000.
- Wojtczak H., *Benedykt Hesse: przedstawiciel naukowego środowiska krakowskiego w pierwszej połowie XV wieku*, *Folia Philosophica* 30 (2012), s. 69–88.
- Wyrozumski J., *Z najstarszych dziejów Uniwersytetu Krakowskiego. Szkice*, Kraków 1996.
- Zathey J., *Biblioteka Jagiellońska w latach 1364–1492*, [w:] *Historia Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1: 1364–1775, red. I. Zarębski, Kraków 1966, s. 3–130.
- Zwiercan M., *Les „Quaestiones in Physicam Aristotelis” de Jean de Głogów enfin retrouvées!*, *Mediaevalia Philosophica Polonorum* 11 (1963), s. 86–92.

Edward Skibiński

ORCID: 0000-0002-3763-6817

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Nad kroniką Galla

Kronika Galla Anonima nie może być uznana za dzieło zaniedbane. Zwłaszcza w ostatnich latach poświęcono jej wiele książek. Prace te nie zostały właściwie jeszcze przedyskutowane. Wynika to w dużej mierze z organizacji nauk humanistycznych, podlegających ciągłym przekształceniom w rytm mód, które napływają z Zachodu i wydają się mieć wartość orzeczeń teologów wspartych na władzy papieży. Te ostatnie oparte były na rozumowaniach, których technikę wspomagały odkrycia technik myślowych sięgające jeszcze *Analitik* Arystotelesa. Moda ma nad nimi tę przewagę, że musi się podobać.

Wskazując na konieczność przedyskutowania rozmaitych stanowisk wypracowanych w badaniach nad kroniką Galla Anonima, nie mogę pominąć luki, która w tych badaniach istnieje. Z grubsza rzecz ujmując, przeszliśmy przez kolejne nurty badawcze, których cechą szczególną była dominacja historyków. Nawet najnowsze wydanie kroniki opracował historyk Karol Maleczyński. Wśród filologów szczególnie wspomnieć należy Ryszarda Gansińca¹ i Mariana Plezię. Historycy ze swej strony skupili się na świecie przedstawionym kroniki, z tego punktu widzenia stawiano głównie nacisk na problem pochodzenia anonimowego kronikarza. Nowe rezultaty dało dopiero badanie warstwy językowej tekstu, ostatecznie doprowadzone do skutku pracami Mariana Plezi – zaczynając od jego monografii *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, poprzez studia nad rytmiką prozy kronikarskiej² – oraz dużo nowocześniej-

---

¹ R. Gansiniec, *Studia mediaevistica, 1. In Galli Chronicon animadversiones criticae*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie Dział 1, t. 2, z. 2, Lwów 1924.

² M. Plezia, *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Kraków 1947 oraz ważne studium idem, *Artyzm kroniki Galla – Anonima*, [w:] *Literatura, komparatystyka, folklor. Księga poświę-*

szymi dociekaniem Tomasza Jasińskiego³. Postawiony w tych badaniach problem relacji tekstu *Kroniki Polskiej* Anonima Galla i hipotetycznego drugiego tekstu tego autora, tzw. *Translacji św. Mikołaja*, oparty przede wszystkim na badaniach nad rytmiką obu tekstów, nie wyczerpuje jednak możliwości dalszej analizy, która musi być odniesiona do innych aspektów języka obu utworów. Zastosowanie kolejnych kryteriów pozwoli nieco lepiej uchwycić różnice i podobieństwa zachodzące w językowej konstrukcji obu tekstów. Problematyka ta wymaga więc dalszych studiów.

Badania nad rytmiką kroniki, o których tu mowa, mają jednak dłuższą tradycję. Zaczęły się od studiów Wilhelma Meyera wydanych w dwóch zbiorczych tomach w 1905 r.⁴, chociaż zainteresowania tego rodzaju rozpoczęła wcześniejsza znakomita monografia Eduarda Nordena z roku 1898⁵. Do naszej humanistyki wprowadził tę tematykę Tadeusz Zieliński w 1899 r. w pracy poświęconej prozie artystycznej⁶.

Kolejnym krokiem, który właściwie konstytuował badania nad łacińską prozą rytmiczną, była praca Karla Polheima *Die lateinische Reimprosa*⁷. Tym razem była to próba łączenia badań nad prozą rytmiczną i rymowaną – w tym zakresie autor przypisał ważną rolę kronice Galla. Polskie studium poświęcone już konkretnie kronice Galla opracował Feliks Pohorecki i opublikował w dwóch zeszytach *Roczników Historycznych*⁸. Niewątpliwie jednak najszerszym opracowaniem całej problematyki języka Galla pozostaje monografia Mariana Plezi. Ważny jest tu w tym aspekcie rozdział *Rozbiór literacki kroniki*. Nie jest to opracowanie obszerne – jednak pozostaje do dziś podstawowe. Natomiast najpełniejsze opracowanie warstwy dźwiękowej kroniki dał Tomasz Jasiński. Z tym badaczem wchodzimy potencjalnie już w okres nowych technik badawczych w humanistyce. Jak dotąd jednak nie widać następców.

---

cona Julianowi Krzyżanowskiemu, red. M. Bokszczanin, S. Frybes, E. Jankowski, Warszawa 1968, s. 23–39.

³ T. Jasiński, *Gall Anonim – poeta i mistrz prozy. Studia nad rytmiką prozy i poezji w okresie antycznym i średniowiecznym*, Kraków 2016; drobniejsze prace autora zob. idem, *Historia laetitiae mea. Prace wybrane z lat 1981–2020*, red. M. Dorna et al., Poznań 2021, s. 559–682.

⁴ W. Meyer, *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik*, Berlin 1905.

⁵ E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, t. 1–2, Leipzig 1898.

⁶ T. Zieliński, *Proza artystyczna i jej losy*, [w:] idem, *Z życia idei. Studia i szkice. Serja 1*, Zamość 1925, s. 207–285 (oryginał: *Художественная проза и ее судьба*, Вестник Европы 1898 ноябрь, s. 64–119).

⁷ K. Polheim, *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925.

⁸ F. Pohorecki, *Rytmika kroniki Galla – Anonima*, *Roczniki Historyczne* 5 (1929), z. 2, s. 105–169 oraz 6 (1930), z. 1, s. 12–75.

Badania tekstologiczne nad rękopisami kroniki nie rozwinęły się w taką samą dyskusję. Z natury rzeczy są to zwykle prace przygotowawcze do wydania tekstu i interesują publiczność naukową tylko z punktu widzenia konstytucji tekstu. Z chwilą, kiedy naukowa edycja zostanie zaakceptowana, dalsze badania zamierają. To ustalanie właściwego tekstu – jego rekonstrukcja na tyle, na ile jest to racjonalnie możliwe, jest zwykle domeną filologów. W przypadku Galla kluczowe znaczenie miała łacińska praca Ryszarda Gansińca z 1924 r. Jednak potrzeby badań historycznych i tu stały się motorem dalszego rozwoju. Powojenne wydanie Karola Maleczyńskiego i dyskusja wokół niego, z ważnymi głosami Mariana Plezia i przede wszystkim Zofii Kozłowskiej-Budkowej, przyniosło istotne ustalenia⁹.

Kolejny etap stanowią badania Wojciecha Drelicharza nad annalistyką małopolską – szczególnie ważne, bo prowadzone z nowej dotychczas perspektywy i rozpoznające zawartość Gallowych kodeksów od strony tradycji rocznikarskiej¹⁰. Następny krok uczynił Jarosław Wenta, publikując pracę *Rękopis z Eichstätt: Cod. st 697. Konteksty powstania ekscerptów z Kroniki Anonima, tzw. Galla*¹¹. Książka Wenty jest jednocześnie ważnym podsumowaniem dotychczasowych badań nad tradycją rękopiśmienną kroniki. Przedstawia też istotne dla dalszej dyskusji nad kroniką tematy badawcze, które wymagają rozwinięcia. Przypomnijmy, że toruński historyk już wcześniej wydał monografię poświęconą kronice¹². Teraz jednak pojawił się nowy świadek tekstu kroniki, tj. rękopis z Eichstätt, który przechował kilka fragmentów Galla. Jarosław Wenta w kilku pracach podjął się też ważnych analiz podstawowego rękopisu – Kodeksu Zamoyskich¹³.

---

⁹ Z. Budkowa, K. Maleczyński, M. Plezia, „Anonima tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich”, wyd., wstępem i komentarzem opatrzył K. Maleczyński, „Pomniki Dziejowe Polski (Monumenta Poloniae Historica)” seria II, tom 2, Kraków 1952 [recenzja], Przegląd Historyczny 44 (1953), z. 3, s. 405–426.

¹⁰ W. Drelicharz, *Annalistyka małopolska XIII–XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków 2023, rozdziały: I.2, I.3, I.7.

¹¹ J. Wenta, *Rękopis z Eichstätt: Cod. st 697. Konteksty powstania ekscerptów z Kroniki Anonima, tzw. Galla*, Toruń 2022.

¹² Idem, *Kronika tzw. Galla Anonima. Historyczne (monastyczne i genealogiczne) oraz geograficzne konteksty powstania*, Toruń 2011.

¹³ Por. najpierw rozdział *Tradycja rękopiśmienna w Kronikach tzw. Galla*, s. 136 i n. i pracę *Rękopis z Eichstätt* oraz J. Wenta, *O historii Aleksandra Wielkiego: co dalej w dyskusji o Kronice Anonima – tzw. Galla*, [w:] *Origines, fontes et narrationes. Pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Cewiński, M. Janik, M. Nita, Częstochowa 2018, s. 51–58.

Rozważania wypada zacząć od Kodeksu Zamojskich. Przedstawię tutaj wstępną analizę *Żywota Aleksandra Wielkiego* zawartego w tym kodeksie i zestawie niektóre fragmenty tego tekstu z kroniką Anonima Galla.

Rękopis ten znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, pochodzi z Biblioteki Ordynacji Zamojskich (wcześniej Biblioteki Akademii Zamojskiej), ma sygnaturę Cim 28. Na rękopis składają się:

fol. 1–20 r *Żywot Aleksandra Wielkiego* (tekst oparty zasadniczo na *Excerptum de vita Alexandri magni z Kroniki Frutolfa z Michelsbergu*),

fol. 20v–54v *Kronika Galla Anonima*,

fol. 54v tzw. *Spominki krakowskie*,

fol. 55r–64r żywot św. Stanisława zwany *Tradunt*,

fol. 64r–74v *Miracula Sancti Stanislai*,

fol. 74v–89v *Rocznik Traski*,

fol. 89v c.d. tzw. *Spominków krakowskich*,

fol. 90r nota z 1471 r.,

fol. 90r–96v *Kronika węgiersko-polska*,

fol. 96v–97r spominki o Łaskich,

fol. 97r *Wiersz o zamordowaniu Andrzeja Tęczyńskiego*.

Poszczególne pozycje były już przedmiotem zainteresowania badaczy. Najmniej badano *Żywot Aleksandra Wielkiego* z racji oczywistych. Badaniami zajmowali się historycy – dla historii Polski tekst ten wydaje się najmniej istotny. Inaczej rzecz ujmuje J. Wenta:

Problem badawczy: „Recepcja legendy o Aleksandrze Macedońskim w Polsce” wydaje się bardzo atrakcyjny z racji grupy zachowanych zabytków i informacji o nich, jak i złożony, z powodu konieczności dokonania ogromnej kwerendy źródłowej. Z jednej strony dysponujemy, nie rozpoczynając jeszcze kwerendy, wzmianką o liście Aleksandra w rękopisie Kapituły Katedralnej Krakowskiej, trudną do zdefiniowania redakcją żywotów w rękopisach Zamojskich i Eugeniańskim, iluminowanym rękopisem „Pantheonu” sandomierskiego, z drugiej zaś zdajemy sobie sprawę, że badania nad recepcją literackich form rycerskiej kultury w Polsce w zasadzie nie istnieją¹⁴.

Trudno się z autorem tych słów nie zgodzić. Wenta wskazał w swojej pracy ślady obecności legendy o Aleksandrze w Polsce średniowiecznej. Wskazał też, że jest to tylko wstępny przegląd przed podjęciem właściwych badań. Legenda Aleksandra w Polsce średniowiecznej znalazła jako jednego z pierwszych badaczy Aleksandra Brücknera¹⁵. Całość problematyki wstępnie przedstawił Roman

¹⁴ J. Wenta, *Rękopis z Eichstätt*, s. 67.

¹⁵ A. Brückner, *Z rękopisów petersburskich. III: Historia o Aleksandrze*, Prace Filologiczne 5 (1895), s. 355–368.

M. Zawadzki w artykule *Legenda o Aleksandrze Wielkim w rękopisach polskich XIII–XV wieku. Zarys problematyki*¹⁶. Jednak są to jedynie wstępne prezentacje tego zagadnienia. Zanim możliwy będzie całościowy, syntetyczny ogląd tej problematyki, potrzebne są badania szczegółowe – nużące i nieprzynoszące punktów.

Zastanówmy się najpierw nad samym faktem umieszczenia *Żywota Aleksandra Wielkiego* na początku kodeksu. Karta zaczyna się wezwaniem modlitewnym do Najświętszej Marii Panny – jak się można domyślać: *Assit principio sancta Maria meo* / „Niech będzie przy moim początku święta Maria” – jest to interesujące i trochę może niespodziane wobec faktu, że kodeks zaczyna się od *Żywota Aleksandra*. Wszystko, co wiemy o budowie tekstów wypowiedzi, wskazuje na dużą rolę fragmentów początkowych – które sugerują odbiorcy, jak ma rozumieć przedstawiony mu do namysłu komunikat. Zasadniczy tekst *Żywota* jest lekko przerobionym tekstem opowieści o Aleksandrze zawartym w *Kronice uniwersalnej* Frutolfa z Michelsbergu. Dysponujemy interesującą monografią tej kroniki w języku polskim pióra Wandy Gawłowskiej¹⁷. Recenzentką tej pracy była twórczyni badań źródłoznawczych Brygida Kürbis. Sam tekst został wydany w serii *Monumenta Germaniae Historica* (MGH)¹⁸, nową edycję przygotował Christian Lohmer. Jak dotąd jest to jednak tekst niewydany¹⁹.

Incipit *Żywota* brzmi: *Incipit prologus et liber de uita, statu, conversacione atque morte potentissimi regis Alexandri*. Część wstępna, określona jako *prologus*, daje ogólny obraz życia Aleksandra. Właściwy żywot przynosi część określana w wydaniu MGH jako *excerptum*²⁰. W Kodeksie Zamoyskich wprowadza ją *capitulum primum De origine Alexandri*. Nie potwierdza się zatem dotychczasowa opinia o braku prologu.

Część poświęcona Aleksandrowi Wielkiemu zamieszczona w rękopisie nie opiera się wyłącznie na Frutolfie, zawiera bowiem jeszcze wypisy z innych tekstów, które wstępne rozeznanie pozwoliło mi wyodrębnić. Znajdujemy tu zatem wyjątki z dzieła Justyna (19 v.) w części wyznaczonej tekstem Frutolfa, od *De morte Alexandri* do *De lapide*, i dalej ponownie z Justyna od *Quo mortuo*. Wykrycie tego nie jest trudne – tekst Justyna został zasygnalizowany rubrykowanym śródtytułem *Justinus*. Podobnie znajdujemy fragment z Juliusa Valeriu-

¹⁶ Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 21 (1971), s. 67–85.

¹⁷ W. Gawłowska, *Frutolfa „Chronicon Universale” wątki dziejopisarskie i literackie*, Łódź 1989.

¹⁸ Wydał go George Waitz w: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, t. 6, Hannoverae 1844, s. 33–223 jako *Ekkehardi Chronicon universale*.

¹⁹ J. Wenta, *O historii Aleksandra Wielkiego*, s. 51–58, tu s. 56.

²⁰ *Ekkehardi Chronicon universale*, s. 62 i nn.

sa – nie z samego dzieła, tylko ze skróconej przeróbki wydanej przez Alfonsa Hilkę w pracy *Studien zur Alexander Sage*. W rękopisie został ten fragment wprowadzony rubrykowanym śródtytułem: *Ex historia Alexandri*. Tekst z rękopisu różni się nieco od wydania A. Hilki.

*Cum autem de Alexandro de sepultura iurgia orientur, Macedonibus eum in sua transferre cupientibus tum Iovis oraculum consulentes, responsum acceperunt, eum apud Aegyptum sepeliri oportere, non in Memphis, verum in illa quam ipse edificavit urbe. Ibi ergo honorificentissime erecta est sepultura*²¹.

*Cumque de sepultura illius iurgia orientur, quippe Macedonibus in sua [eum] transferre cupientibus et Persis contra resistentibus, tandem Iovis oraculum consulentes, responsum acceperunt, apud Aegyptum eum sepeliri oportere, non in Memphis, verum in illa quam ipse sibi aedificaverat [urbe]. Ergo honorificentissime ibi [ei] erecta est sepultura*²².

Część poświęconą Aleksandrowi Macedońskiemu kończy krótki tekst *De coronis imperatorum*, stanowiący część zachowanego innego dzieła zatytułowanego *Graphia aureae Urbis Romae*. Z badaczy powojennych zwróćmy uwagę na dwa wydania tekstu: Roberta Valentini z Giuseppe Zucchettim²³ oraz Percy'ego E. Schramma²⁴. Część tekstu *Graphii*, w którym znajduje się fragment o koronach, określany jest jako *Libellus de cerimoniis aule imperatoris* i traktowany jest przez Schramma jako oddzielna całość, starsza od całego dzieła. Datowana jest ona na pierwszą połowę XI wieku. Takie podejście potwierdzać może umieszczenie tego fragmentu na końcu opowieści o Aleksandrze Wielkim – jeśli nie idealnym, to na pewno uważanym za największego z władców.

Tekst Justyna *Epitoma historiarum Philipicarum Pompei Trogi* jest szczególnie dla nas ważny. Z niego wzięły kopista następujące fragmenty:

*Quarto die Alexander indubitata morte sentiens agnoscere se fatum domus maiorum suorum ait, nam plerosque Aeacidarum intra XXX annum defunctos. Tumultuantes deinde milites insidiisque perire regem suspicantes ipse sedavit eosque omnes, cum prolatus in editissimum urbis locum esset, ad conspectum suum admisit osculandamque dexteram suam flentibus porrexit*²⁵.

²¹ Kodeks Zamoyskich, 19 v–20 r.

²² A. Hilka, *Studien zur Alexander Sage*, *Romanische Forschungen* 29 (1911), z. 1, s. 1–71, tu s. 69.

²³ R. Valentini, G. Zucchetti, *Codice topografico della Città di Roma*, t. 3, *Fonti per la storia d'Italia*, vol. 90, Roma 1946, s. 77–110.

²⁴ P.E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. 3: *Vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*, Stuttgart 1969, s. 319–353.

²⁵ *M. Iuniani Iustini epitoma Historiarum Philipicarum Pompei Trogi: accedunt prologi in Pompeium Trogum*, ed. O. Seel, *Stuttgartiae* 1985, s. 119.

(Ad) et postremum corpus suum in Hammonis templum condi iubet. Cum deficere eum amici viderent, quaerunt, quem imperii faciat heredem. Respondit 'dignissimum'. Tanta illi magnitudo animi fuit, ut, cum Herculem filium, cum fratrem Arridaeum, cum Roxanen uxorem praegnantem relinqueret, oblitus necessitudinum dignissimum nuncuparit heredem: prorsus quasi nefas esset viro forti alium quam virum fortem succedere, aut tanti regni opes aliis quam probatis relinqui. Hac voce veluti bellicum inter amicos cecinisset aut malum Discordiae misisset, ita omnes in aemulationem consurgunt et ambitione vulgi taciturn favorem militum quaerunt. Sexta die praeclusa voce exemptum digito anulum Perdiccae tradidit, quae res gliscentem amicorum dissensionem sedavit. Nam etsi non voce nuncupatus heres, iudicio tamen electus videbatur²⁶.

Sexta die praeclusa voce exemptum digito anulum Perdiccae tradidit, quae res gliscentem amicorum dissensionem sedavit²⁷.

Decessit Alexander mense Iunio, annos tres et XXX natus, vir supra humanam potentiam magnitudine animi praeditus²⁸.

Takie swobodne korzystanie z różnych tekstów o Aleksandrze pokazuje złożone podejście autora wyboru do postaci wielkiego władcy. Interesowały go różne opinie na jego temat. Szukał, jak się zdaje, jakichś kategorii, w ramach których można by ujmować dokonania władców. Poszukajmy zatem tych kategorii.

Quo audito, surrexit Alexander, tollensque diadema. capitis sui, coronavit Ptolomeum, et dixit ei: revertere ad tabernaculum. tuum, et sede in solio regali, et dic, quia tu sis Alexander²⁹.

Usłyszawszy to, Aleksander wstał i chwytając diadem na swojej głowie, ukoronował Ptolemeusza i powiedział mu: wracaj do swego namiotu (*tabernaculum*), usiądź na tronie królewskim i mów, że ty jesteś Aleksander³⁰.

Et accipiens imperiale diadema. capitis sui, capiti Boleslavi in amicicie fedus inposuit³¹. I chwytając diadem cesarski na swojej głowie, nałożył go na głowę Bolesława na przymerze przyjaźni³².

Jest rzeczą charakterystyczną, że termin *diadema* pojawia się u Galla jedynie przy tej okazji. W innych przypadkach mamy określenie *corona*. W *Żywocie Aleksandra* natomiast *diadema* jest nakryciem głowy władcy przejętym od Persów.

²⁶ *M. Iuniani Iustini epitoma*, s. 120.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*. Wszystkie te fragmenty pochodzą z Kodeksu Zamoyskich, 19 v.

²⁹ *Ekkehardi Chronicon universale*, s. 71; Kodeks Zamoyskich, 19 v.

³⁰ Tłumaczenie własne autora.

³¹ *Galli Anonymi Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, red. K. Maleczyński, Kraków 1952, s. 19.

³² Tłumaczenie własne autora.

W tekście Frutolfa o Aleksandrze znajdujemy powtórzony w rękopisie Zamoyskich³³ fragment:

*Tunc dixerunt Macedones omnes qui asstant: Melius fuerit nobis omnibus mori tecum, quia post mortem tuam non stabit Macedoniae regnum*³⁴.

Wtedy powiedzieli wszyscy Macedończycy, którzy stali: lepiej byłoby nam umrzeć z tobą, ponieważ po twojej śmierci nie utrzyma się królestwo Macedonii³⁵.

U Galla natomiast czytamy:

Deus talem virum umquam mori cur permiseris,

*Cur non prius nobis unam simul mortem dederis?*³⁶

Boże dlaczego pozwalasz takiemu mężowi w ogóle umrzeć?

Dlaczego nie dajesz nam wcześniej jednocześnie śmierci?³⁷

Cała scena śmierci Aleksandra przypomina scenę śmierci Chrobrego. W obu opowieściach mamy też proroctwa umierających władców. Wydaje się, że Chrobry jest pozwany na Aleksandra Macedońskiego – jeśli chodzi o pozytywne strony tego ostatniego. Kodeks Zamoyskich przynosi też jednak odmienną opinię, zapisaną przez Justyna w jego *Epitomie* i przejętą do wersji Kodeksu Zamoyskich:

*Contra Macedones versa vice non ut civem ac tantae maiestatis regem, verum ut hostem amissum gaudebant, et severitatem nimiam et adsidua belli pericula execrantes*³⁸.

Przeciwna była postawa Macedończyków; radowali się oni jakby stracili wroga, a nie współobywatela i króla tak wielkiego majestatu. Przeklinali i nadmierną jego surowość, i ciągle niebezpieczeństwa wojenne³⁹.

W Kodeksie Zamoyskich tekst ma nieco odmienną następującą wersję:

*Macedones autem eo mortuo ut hoste amisso gavisii sunt*⁴⁰.

Macedończycy zaś po jego śmierci cieszyli się jakby utracili wroga⁴¹.

---

³³ Kodeks Zamoyskich, 18 v.

³⁴ *Ekkehardi Chronicon universale*, s. 75.

³⁵ Tłumaczenie własne autora.

³⁶ *Galli Anonymi Chronicae*, s. 39.

³⁷ Tłumaczenie własne autora.

³⁸ *M. Iuniani Iustini epitoma*, s. 122.

³⁹ Marek Junianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Troga*, Warszawa 1988, s. 193.

⁴⁰ Kodeks Zamoyskich, 19 v.

⁴¹ Tłumaczenie własne autora.

Na tym motywie oparta jest być może czarna legenda Bolesława Śmiałego w kronice mistrza Wincentego:

*Intermisso namque virtutum studio Boleslaus bellum in suos ab hostibus transtulit*⁴².
Porzuciwszy bowiem zapał do cnót, Bolesław skierował wojnę z wrogiem na swoich⁴³.

Mamy zatem i tu pewien wzorzec negatywny – władcy jako wroga swoich poddanych. Wymaga to jednak dalszej analizy. Wersje *Żywota Aleksandra* zapisane w obu kodeksach różnią się od siebie. Wersja Kodeksu Zamoyskich jest bardziej skomplikowana i wymaga specjalnej analizy językowej i treściowej. Innym problemem jest skonfrontowanie obu tych wersji z innymi tekstami zawierającymi kronikę Frutolfa.

Te uwagi stanowią jedynie wstępne rozeznanie problematyki zawartości kodeksów. Teksty stanowiące ich treść są naturalnym kontekstem dla kronik w nich umieszczonych. Czy były istotne dla przekazu kronikarskiego, zależy w dużym stopniu od tego, czy były dostępne naszym kronikarzom. Nie posiadając oryginałów, musimy opierać nasze wnioskowanie na analizie tekstowej i na badaniu zależności intertekstualnych. Legenda Aleksandra wydaje się stanowić potencjalnie ważne oparcie dla takich badań. Mistrz Wincenty włączył motywy wojny z Aleksandrem Macedońskim do swojej narracji. Jak się jednak zdaje, była to również postać ważna dla Anonima Galla. Wersja *Vita Alexandri* zwarta w Kodeksie Zamoyskich jest samodzielną konstrukcją opartą na dostępnych autorowi źródłach łacińskich. Żywot zawarty w Kodeksie Eugeniuszowskim nie wydaje się być tworem samodzielnym, lecz raczej powtarza tekst kroniki Frutolfa. W pracy koncentruję się na analizie tekstu *Vita Alexandri* z Kodeksu Zamoyskich. Obie te wersje wymagają jednak dalszych analiz.

Analizę narracji kronikarskich opiera się czasem na poszukiwaniu wzorców generujących schematy narracyjne. Wzorców tych poszukuje się w rekonstruowanych schematach mitologii indoeuropejskich bądź w schematach retorycznych. Oba podejścia wydają się dzielić te same wady. Postępowanie takie w badaniach literackich jest rzadko stosowane. Schematy fabularne upowszechniają się wraz z kolejnymi prądami literackimi. Szukanie ich w czasach zamierzchłych albo w rozprawach teoretyków nie przynosi wiele pożytku. Krytyka literacka raczej sprawozdaje najnowsze wydarzenia w świecie literatury, na ogół jednak nie ustanawia norm (wyjątkiem był klasycyzm). Jak to odnieść do badań nad piśmiennictwem średniowiecznym? Pytanie to można przefer-

---

⁴² *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, Monumenta Poloniae Historica, n.s., t. XI, Kraków 1994, s. 56.

⁴³ Tłumaczenie własne autora.

mułować – jakie opowieści budziły największe zainteresowanie? Można wskazać dwa takie źródła. Jednym jest oczywiście Pismo Święte – zwłaszcza księgi historyczne, nie tylko Nowego, lecz również Starego Testamentu. Drugim są opowieści o bohaterach świeckich – traktowanych jako postaci historyczne. Zestaw tych opowieści będzie różny na różnych obszarach. W Polsce w kontekście naszej historiografii ważne są, jak pokazałem, opowieści o Aleksandrze Macedońskim. W dyskusjach na temat koronacji Chrobrego kontekst narracyjny nie był uwzględniany. Źródłem wiedzy o zainteresowaniach naszych kronikarzy może być zawartość kodeksów, w których znajdują się ich dzieła. Nie mamy naturalnie oryginalnych tekstów. Tym bardziej jednak trzeba przebadać to, co się zachowało, rozszerzając pytania badawcze tak, żeby objęły również inne teksty znajdujące się w kodeksach przechowujących nasze kroniki i roczniki. Pytanie, które należy sobie postawić, brzmi – jakie opowieści kształtowały *imaginarium* narracyjne ludzi badanej epoki?

Summary

On the Chronicle of Gallus Anonymous

The present paper focuses on research into the chronicle by the anonymous annalist known as Gallus and the manuscripts containing it. In his search of the possible sources of Gallus's account, the author indicates the significance of the life of Alexander the Great for medieval chroniclers. The analysis concentrates on the record *Vita Alexandri* included in the Codex Zamoyscianus. The researcher points to its structure, which was based on Frutolf's *Chronica* and provides other complementing texts.

Keywords: The *Polish Chronicle* by Gallus Anonymous; Codex Zamoyscianus; Latin accounts of the life of Alexander the Great; the source analysis of the codex

Bibliografia

Źródła

Kodeks Zamoyskich, Biblioteka Narodowa, sygn. rps BOZ 28.

Ekkehardi Chronicon universale, ed. G. Waitz, [w:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, t. 6, Hannoverae 1844, s. 33–223.

Galli Anonymi Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum, red. K. Maleczyński, Kraków 1952.

Graphia Aureae Urbis, ed. R. Valentini, G. Zucchetti, [w:] *Codice topografico della Città di Roma*, t. 3, *Fonti per la storia d'Italia*, vol. 90, Roma 1946, s. 77–110.

M. Iuniani Iustini epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi: accedunt prologi in Pompeium Trogum, ed. O. Seel, Stuttgartiae 1985.

- Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, Monumenta Poloniae Historica, n.s., t. XI, Kraków 1994.
- Marek Junianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Troga*, Warszawa 1988.

Opracowania

- Brückner A., *Z rękopisów petersburskich. III: Historia o Aleksandrze*, Prace Filologiczne 5 (1895), s. 355–368.
- Budkowa Z., Maleczyński K., Plezia M., „Anonima tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich”, wyd., wstępem i komentarzem opatrzył K. Maleczyński, „Pomniki Dziejowe Polski (Monumenta Poloniae Historica)” seria II, tom 2, Kraków 1952 [recenzja], Przegląd Historyczny 44 (1953), z. 3, s. 405–426.
- Drelicharz W., *Annalistyka małopolska XIII–XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków 2023.
- Gansiniec R., *Studia mediaevistica, 1. In Galli Chronicon animadversiones criticae*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie Dział 1, t. 2, z. 2, Lwów 1924.
- Gawłowska W., *Frutolfa „Chronicon Universale” wątki dziejopisarskie i literackie*, Łódź 1989.
- Hilka A., *Studien zur Alexander Sage*, Romanische Forschungen 29 (1911), z. 1, s. 1–71.
- Jasiński T., *Gall Anonim – poeta i mistrz prozy. Studia nad rytmiką prozy i poezji w okresie antycznym i średniowiecznym*, Kraków 2016.
- Jasiński T., *Historia laetitia mea. Prace wybrane z lat 1981–2020*, red. M. Dorna et al., Poznań 2021.
- Meyer W., *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rythmik*, Berlin 1905.
- Norden E., *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, t. 1–2, Leipzig 1898.
- Plezia M., *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Kraków 1947.
- Plezia M., *Artyzm kroniki Galla – Anonima*, [w:] *Literatura, komparatystyka, folklor. Księga poświęcona Julianowi Krzyżanowskiemu*, red. M. Bokszczanin, S. Frybes, E. Jankowski, Warszawa 1968, s. 23–39.
- Pohorecki F., *Rytmika kroniki Galla – Anonima*, Roczniki Historyczne 5 (1929), z. 2, s. 105–169.
- Pohorecki F., *Rytmika kroniki Galla – Anonima*, Roczniki Historyczne 6 (1930), z. 1, s. 12–75.
- Polheim K., *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925.
- Schramm P.E., *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters. 3: Vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*, Stuttgart 1969.
- Valentini R., Zucchetti G., *Codice topografico della Città di Roma*, t. 3, *Fonti per la storia d’Italia*, nr 90, Roma 1946.
- Wenta J., *Kronika tzw. Galla Anonima. Historyczne (monastyczne i genealogiczne) oraz geograficzne konteksty powstania*, Toruń 2011.
- Wenta J., *O historii Aleksandra Wielkiego: co dalej w dyskusji o Kronice Anonima – tzw. Galla*, [w:] *Origines, fontes et narrationes. Pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Cewiński, M. Janik, M. Nita, Częstochowa 2018, s. 51–58.

- Wenta J., *Rękopis z Eichstätt: Cod. st 697. Konteksty powstania ekscerptów z Kroniki Anonima, tzw. Galla*, Toruń 2022.
- Zawadzki R.M., *Legenda o Aleksandrze Wielkim w rękopisach polskich XIII–XV wieku. Zarys problematyki*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 21 (1971), s. 67–85.
- Zieliński T., *Proza artystyczna i jej losy*, [w:] T. Zieliński, *Z życia idei. Studia i szkice. Serja 1*, Zamość 1925, s. 207–285.

David Kalhous

ORCID: 0000-0002-6903-9371

Masarykova univerzita

Kosmas a jeho (ztracené) rukopisy. Úvahy nad rukopisy Strasbourg, Bibliothèque municipale 88 a München CLM 11 029

Kosmovu kroniku není třeba příliš představovat co do místa jejího vzniku, autora či obsahu. Méně systematické pozornosti se však dostalo jejímu rukopisnému dochování, kontextu, či paleograficko–kodikologické stránce. Rukopisné dochování *Kosmovy kroniky* je přitom stejně důležité jako její obsah, neboť vypovídá o její reálné recepci a spolu s analýzou paleograficko–kodikologických aspektů naznačuje, jakou asi měla váhu u svých objednatelů či kopistů. V případě Kosmově už jen samotná početnost dochovaných rukopisů převážně středověkého stáří překračuje množství obvyklé u tzv. národní/nadregionální kroniky. Připomeňme, že bylo známo na patnáct rukopisů, z toho třináct středověkých. Dílo nadto nepřestalo být prepisováno ani tváří v tvář konkurenci populárnější kroniky Pulkavovy (ca. 1374)¹.

1. Praha, Knihovna Národního muzea, VIII F 69 (A1)
2. Brno, Městský archiv, sbírka Mitrowských, A101 (A1a)
3. Leipzig, Universitätsbibliothek, 1324 (A2a)
4. Praha, Archiv Pražského Hradu, Knihovna Metropolitní kapituly, G57 (A2b)
5. Dresden, Universitätsbibliothek J38+43 (A3a)
6. Wien, Österreichische Nationalbibliothek 508 (A3b)

---

¹ K bohatství Pulkavových rukopisů naposledy M. Bláhová, *Recepce České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína a její proměny: rukopisná tradice nejrozšířenější české středověké kroniky*, [w:] *S knihou v ruce: kolektivní monografie k životnímu jubileu PhDr. Veroniky Procházkové*, ed. A. Císařová Smítková, Praha 2020, s. 52–76.

7. Strasbourg, Bibliothèque municipale 88 (ed. Freherr, 1602, A4)
8. München CLM 11 029 (A4a/7a)
9. Stockholm, Kungliga biblioteket, A 148 (Codexgigas, B3)
10. Praha, Archiv Pražského Hradu, Knihovna Metropolitní kapituly, G5 (C1a)
11. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, former Donaueschingen–collection, sgn. 697 (C1b)
12. Roudnice/Nelahozeves, Lobkowicz-Library, VI F b 3 (C2a)
13. Praha, Knihovna Národního muzea, VIII D 20 (C2b).

V rámci krátkého příspěvku není možné dostatečně pojednat celé rukopisné dochování kroniky, zaměřím se tedy na dva vybrané rukopisy: Strasbourg, Bibliothèque municipale 88 a München CLM 11 029. Tyto rukopisy byly vybrány ze dvou důvodů: (1) zatímco ostatní rukopisy kroniky jsou textově stabilní, nanejvýše obsahují lokální interpolace, zvolené příklady představují výrazně zkrácenou verzi kroniky a vykazují určité společné rysy; (2) v případě jednoho z oněch dvou rukopisů navíc došlo k souhře dramatických a šťastných náhod: zničení rukopisu (spolu se zbytkem knihovny a také hlavním katalogem) při ostřelování Štrasburku 24. 8. 1870 za prusko–francouzské války 1870/1 je vyváženo okolností, že první editor kroniky Marquart Freher při prvním vydání Kosmova textu r. 1602 nepátral po rukopisech nijak intenzivně a sáhl po textu nejdostupnějším, tedy štrasburském². Alespoň text tohoto nejspíše velmi starobylého rukopisu se tak naštěstí dochoval prostřednictvím této raně novověké edice. Skutečnost, že rukopis obsahoval rovněž hojně editovanou kroniku Otty z Freisingu, vzbuzovala značnou pozornost už před r. 1870, a díky tomu zůstala zachována celá řada popisů tohoto rukopisu.

Hlavním a nejstarším zdrojem informací je bezpochyby zpráva pro Monumenta Germaniae Historica (MGH), kterou sestavil místní úředník, germanista a historik Moritz Engelhardt (1775–1858), který ve Štrasburku strávil většinu života³. Nejspíše nezávisle na Engelhardtovi vznikly dvě poznámky v rámci tzv. *Cestovních zpráv* v Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche

² Cosmas, *Chronica Boemorum*, ed. M. Freher, [w:] *Rerum Bohemicarum antiqui scriptores...*, Hanau 1602; BMS 88 identifikoval jako předlohu této Freherovy edice Berthold Bretholz, *Einleitung*, [w:] Cosmas Pragensis, *Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum nova series (MGH SRG, n.s.), Bd. 2, Berlin 1923, s. LXVI–LXVIII, zde s. LXVI. Po dokončení prvního vydání byl M. Freher upozorněn na úplnější rukopisy, a tak je druhé vydání z r. 1609 již založeno na zdroji: Stockholm, Kungliga biblioteket, A 148 (Codex gigas, B3), uloženém ve Freherově době ještě na Pražském hradě.

³ L. Spach, *Engelhardt, Moritz*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 6 (1877), s. 138–139, [online] <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116489081.html#adbcontent> [Citováno: 14. 8. 2024].

Geschichtskunde⁴, respektive tištěný katalog Štrasburské městské knihovny⁵. Nadto obsahuje soudobý popis rukopisu také starší edice Rudolfa Köpkeho⁶, případně Rogera Wilmanse⁷.

Engelhardt zaznamenal, že text *Chronica Bohemorum* se četl na 14 foliích ve dvou sloupcích⁸. Díky Wilmansovi víme, že text začínal na f. 116⁹. Kromě *Kosmovy kroniky* rukopis obsahoval také několik údajných listů Hadriána IV. (1154–1159)¹⁰ a opis *Kroniky o dvou obcích* Otty z Freisingu¹¹. Podle zatím posledního editora Ottova díla Adolfa Hofmeistera (1883–1956), který však již rukopis neznal z autopsie a odvolával se na Engelhardta, měl být Ottův text zapsán mezi l. 1159 a 1177, a koncem 13. století ještě doplněn dvěma rukama o seznam císařů a papežů¹². Přesné rozmezí zápisu naznačuje, že se datace nemohla opírat jen o paleografické důvody. Nicméně, proč Hofmeister (a Engelhardt) uváděli právě toto rozmezí, nevíme a nejspíše to ani nikdy nezjistíme. Kromě toho ještě nejspíše na samostatné listy kopista napsal oslavné verše na bavorského vévodu Jindřicha, nověji ztotožněného s Jindřichem XIII. (1253–

⁴ Anonymus, *Hss. der Universitätsbibliothek zu Strassburg*, Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 8 (1843), s. 464 (Otto z Freisingu, *Kronika o dvou obcích*, kol. 1200; Kosmas, *Kronika Čechů*, 13. století; dopisy mezi Friedrichem I. Barbarossou a papežem Hadriánem); C. Dümge/F. Mone, *Sociorum, Adnotationes de codicis manuscriptis historicis et anecdotis in itinere brevi Alemannico repertis*, Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 1 (1819/1820), s. 392–393: „Cosmae Pragensis Chronicon Boemorum. Codex membran. saec. XII. vel ut serius XIII. fol. (Inter codd. hibl. publicae Argentinensis Nr. 88).“

⁵ G. Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis galliae, helvetiae, belgii, britanniae m., hispaniae, lusitaniae asservantur, nunc primum editi*, Leipzig 1830, col. 461: „Ottonis Frisingensis chronicon; saec. XII. membr.; Cosmae Pragensis chronica Boemorum; de schismate inter Carolum I. et Adrianum P.; membr. fol. (vid. Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Frankfurt a. M. 1821. tom. I. pag. 392 sqq.).“

⁶ Cosmas Pragensis, *Chronica Boemorum*, ed. R. Köpke, [w:] *Monumenta Germaniae Scriptores* (MGH SS) 9, Hannover 1851, s. 28–29.

⁷ Otto Freisingensis, *Chronicon de duabus civitatibus*, ed. R. Wilman, MGH SS 20, Hannover 1868, s. 105.

⁸ Cosmas, *Chronica*, ed. R. Köpke, s. 28–29; B. Bretholz, *Einleitung*, s. LXVI–LXVII; B. Bretholz, *Studien zu Cosmas von Prag*, 2, Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 35 (1910), s. 685, N. 2: „Die (Engelhardsche, in 1825 durchgeführte) Kollation gehört dem Apparat der Monumenta Germaniae an.“

⁹ Otto, *Chronicon*, ed. R. Wilman, s. 105; srov. rovněž Adolf Hofmeister, *Einleitung*, [w:] Otto Freisingensis, *Chronicon de duabus civitatibus*, ed. A. Hofmeister, MGH SRG 45, Hannover/Leipzig 1912, s. LXIII–LXVII.

¹⁰ Cf. Ph. Jaffé, W. Wattenbach, *Iter Austriacum*, Archiv für Kunde Oesterreichischen Geschichtsquellen 14 (1853), s. 1–95, zde s. 60–65.

¹¹ Otto, *Chronicon*, ed. R. Wilman, s. 105.

¹² C.M. Engelhardt podle Hofmeister, *Einleitung*, s. LXV–LXVI. Hofmeister tento rukopis označuje jako B3 ve stematu Ottovy kroniky.

1290)¹³. Konečně Roger Wilmans (1812–1881), editor Ottovy *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, který ještě mohl mít v ruce originál rukopisu, se také zmiňoval o opisu indulgence Bonifáce IX. (1389–1404) pro Niederaltaich (f. 116r)¹⁴. Zdá se, že indulgence i oslavné verse byly původně zapsány na samostatné listy a dodatečně vevázány.

Vztah rukopisu k bavorskému klášteru Niederaltaich potvrzuje rovněž celá řada marginálních poznámek z 13. století, vycházejících z *Ekkhardi auctario Altahensi* a ze Schedelova rukopisu Ottovy kroniky, jež byly dodatečně připsány k hlavnímu textu¹⁵. Jak dokládá vlastnická poznámka, někdy v průběhu 18. století se rukopis dostal z Niederalteichu do „S. Mauri monasterium Alsaticum“, nejspíše benediktinského kláštera Marmoutier, kde jej uchovali až do r. 1789¹⁶.

Zatímco původní obsah rukopisu není předmětem velkých sporů, není zcela jisté, zda rukopis v té podobě, jak se s ním badatelé 19. století setkali, vznikl již v průběhu 12.–13. století nebo dodatečně svázáním obou větších celků. Tvrzení, že gros rukopisu bylo zapsáno dvěma rukama, z nichž starší zapsala Ottovu kroniku mezi l. 1159 and 1177 a mladší kroniku Kosmovu někdy okolo r. 1200, by podporovalo představu o dvou dodatečně svázaných rukopisech. Bohužel máme jen krajně omezené možnosti, jak tyto paleografické závěry přezkoušet – žádné fotografie rukopisu se nepodařilo objevit, a tak jedinou představu o písmu dávají dva vzorky písma, které byli editoři MGH zvyklí pro ilustraci připojovat ke kvartové edici. Jedná se přitom samozřejmě o nápodobu rukou některého z kopistů 19. století¹⁷. Na těchto ukázkách vypadají obě ruce dosti podobně, což by znamenalo, že Ota i Kosmas původně tvořili součást jednoho rukopisu – nicméně slabost těchto indicií je více než zjevná. Obsahové indicie však ukazují, že rukopis nebo rukopisy původně vznikl(y) ve zdech kláštera Niederaltaich, jehož mniši udržovali celkem živé kontakty s českými zeměmi – nejspíše zejména s klášteřem Ostrov u Davle (999), a byli proto dobře informováni – což činí jejich zájem o Kosmovu kroniku dosti pravděpodobným¹⁸.

¹³ K. Nass, *Heinrich der Löwe, oder Heinrich XIII. von Bayern? Zum Widmungsgedicht des Straßburger Codex 88*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 50 (1994), s. 603–610. K edici srov. Cosmas, *Chronica*, ed. R. Köpke, s. 29.

¹⁴ Otto, *Chronicon*, ed. R. Wilmans, s. 105.

¹⁵ Otto, *Chronicon*, ed. R. Wilmans, s. 105; cf. také: Hofmeister, *Einleitung*, s. LXIII–LXVII, 479–485 (edice). Podle R. Wilmans, *Zur Geschichte der Handschriften von Otto's von Freisingen Chronik*, Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 11 (1858), s. 51–52, patří tato kopie k freisinské rodině rukopisů kroniky.

¹⁶ B. Bretholz, *Einleitung*, s. LXVII; A. Hofmeister, *Einleitung*, s. LXIII–LXVII.

¹⁷ MGH SS 9, Tab. 1 po s. 21 a MGH SS 20, Tab. 3 po s. 89.

¹⁸ Srov. D. Kalhous, *Bohemi: Prozesse der Identitätsbildung in frühprämyslidischen Ländern (bis 1200)*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 24, Wien 2018, s. 106–107, 112, 116, 117, 125.

Jak už bylo řečeno, štrasburský rukopis byl svou skladbou velmi specifickou redakcí Kosmovy kroniky, což vzbuzuje otázku, proč právě si ho niederaltaišťi benediktini vybrali. Vedle je snad podobně jako M. Frehera dostupnost textu? Jak ukazuje tabulka 1, je text v tomto opisu výrazně zkrácen. Text sestává z první poloviny první knihy, zahrnující vypravování o usazení Čechů v Čechách, přemyslovskou pověst a vypravování o obrácení Čechů, jehož vrcholem bylo založení pražského biskupství. Kopista (nebo autor předlohy) měl ovšem k dispozici nepochybně větší díl kroniky, nebo připsal také kapitolu II.37 včetně listiny Jindřicha IV. (1056–1106) pro pražské biskupství z r. 1086. Následuje krátké vypravování o vzniku vyšehradské kolegiální kapituly včetně údajného listu papeže Alexandra II. (1061–1073), naposledy invenčně analyzované Lukášem Reitingerm a Marií Bláhovou¹⁹. Text uzavírá zkrácená kapitola II.38, která popisuje královskou korunovaci Vratislava II., zakladatele vyšehradské kapituly, a končí verši, které jej oslavují:

Vratislavu, králi českému i polskému, vznešenému a mírumilovnému, od Boha korunovanému, život, zdraví a vítězství!²⁰

BMS 88 je příbuzný s dochovaným rukopisem München, CLM 11 029, který do Bavorské státní knihovny doputoval z knihovny pasovského biskupství²¹. Zatímco předchozí rukopis byl, soudě podle náznaků, zapsán celkem úhledně, tento drobný papírový kodex pasovský zapsala jedna ruka dosti nepěknou gotickou kurzívou (ca. 40 řádků × 55–60 zn.). Textové jednotky signalizovaly rudé iniciálky. Kromě fragmentu *Kosmovy kroniky* bychom v tomto rukopise narazili na Pseudo-Augustinovo *Speculum peccatoris* (které Kosmův text jakoby obkličuje), pojednání *O Alexandrem Velikým viděných pozoruhodnostech*, *Zprávu učeného Šalamouna o Alexandrovi Velikém*, *Povídání o Oktaviánovi*, *Vidění krále Guntramna*, sermon o Janu Křtiteli, světovou kroniku až po Alexandra,

¹⁹ BSM 88; cf. K této listině naposledy L. Reitinger, *Vratislav, první král Čechů*, Praha 2017, s. 181–95, jenž snesl závažné indicie ukazující, že předlohou existujícího falza byla listina vydaná protipapežem Klimentem III. Viz též A. Pleszczyński, *Vyšehradler Interpolation in der Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, oder was uns ein Falsifikat erkennen lässt*, *Quaestiones mediaevi novae* 6 (2001), s. 297–324 a pozn. 25.

²⁰ Cosmas, *Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, s. 141: *Wratislao regi quam Boemico tam Polonico, magnifico et pacifico, a Deo coronato, vita, salus et victoria*. Překlad: Kosmas, *Kronika Čechů*, trans. K. Hrdina, M. Bláhová, M. Moravová a M. Wihoda, Praha 2010, s. 128.

²¹ Münchener Digitalisierungszentrum: Digitale Bibliothek/Bayerische Staatsbibliothek, <http://daten.digitalisierungs-zentrum.de/~db/0011/bsb00114788/images/index.html?id=00114788&groesser=&fip=eayayztsewqeyaxsenyztseayaeayaxdsyd&no=4&seite=6> [Citováno: 13. 11. 2018]. Cf. K. Halm, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis, 4: Catalogus codicum latinorum, 2: Clm 11001–15028*, München 1876, s. 3.

výpisek ze *Života Alexandra Velikého*, *Quaedam de strage Judaeorum de diris prodigiis*, zbásněný pád Troje, *Lex Baiuvariorum* a sermony.

I když jsou oba rukopisy výrazně zkrácenou verzí *Kosmovy kroniky* a oba zahrnují vypravování o založení vyšehradské kapitoly, CLM 11 029 obsahuje celou řadu kapitol, které štrasburský rukopis nemá – přehledně viz synoptická tabulka (tabulka 1). Spíše než jejich vzájemný přímý vztah jeví se jako pravděpodobnější předpoklad společného subarchetypu²².

Tabulka 1. Srovnání obsahu BMS 88 a CLM 11 029

BMS 88	CLM 11 029
Obecný prolog	Obecný prolog
Prolog k první knize	Prolog k první knize
I.1	I.1
I.2	I.2
I.3	I.3
I.4	I.4
I.5	I.5
I.6	I.6
I.7	I.7
I.8	I.8
I.9	I.9
I.10	I.10
I.11	I.11
I.12	I.12
I.13	I.13
I.14	I.14
I.15	I.15
I.16	x
x	I.17
x	I.18
x	I.19
x	x
x	I.21
x	I.22
x	I.23

²² Srov. B. Bretholz, *Einleitung*, s. LXIX.

BMS 88	CLM 11 029
Založení vyšehradské kapituly (1070)	x
x	I.24
x	I.25
x	I.26
x	x
x	x
x	I.29
x	I.30
x	I.31 <i>Postquam insignis signifer Christi, presul Adalbertus, retibus fidei cepit Pannoniam simul et Poloniam, ad ultimum, dum in Pruziaseminat verbum Dei, hanc presentem vitam pro Christo feliciter terminavit martirio IX. kal. Maii, feria VI. Eo anno fuit pascha VII kal. Maii.</i>
x	Založení vyšehradské kapituly (1070)
II.37	x
II.38 po <i>Wratislao regi quam Boemico tam Polonico, magnifico et pacifico, a Deo coronato, vita, salus et victoria.</i>	x

Zdroj: vlastní zpracování na základě BMS 88 a CLM 11 029.

Je dosti málo pravděpodobné, aby v Bavorsku někdo tímto způsobem upravoval Kosmův text. Na případný vyšehradský původ předlohy ukazuje ostatně nejenom vypravování o založení kapituly, ale výběr textu, který krom důrazu na christianizaci Čechů připomíná úlohu Vyšehradu během ní – neznámý kompilátor tak vybírá kapitolu o povolání Přemysla Oráče nejenom, aby připomněl mytického předka vládnoucí dynastie, avšak také aby mohl zmínit jeho rozhodnutí uchovat potomkům upomínky na svůj prostý původ právě na Vyšehradě. Zmíněno je samozřejmě rovněž založení Vyšehradu. Od kapitoly I.14²³, jsme ještě informováni o Bořivojově křtu, christianizaci Čechů, kompilátor CLM 11 029 rovněž přidává zprávu o zbudování kostela sv. Víta a hradu na Staré Boleslavi knížetem Boleslavem I. (935–972). Oba kompilátoři následně převzali Kosmovu verzi vzniku pražského biskupství včetně následné volby prvních

²³ Od Cosmas, *Chronica*, ed. B. Bretholz, s. 32.

dvou biskupů a rozeepsání jejich působení²⁴. Kompilátor CLM 11 029 rovněž vsadil do tohoto kontextu založení vyšehradské kapituly²⁵. Zatímco BSM 88 navázal listinou Jindřicha IV. a text uzavřel krátkou zprávou o Vratislavově korunovaci, CLM 11 029 končí zmínkou o založení vyšehradské kapituly.

V rámci kosmovského narativu, který díky biblickému kontextu zasazoval dějiny Čechů do dějin spásy a legitimizoval jejich vládu nad zemí, případně prostřednictvím Přemysla racionalizoval vznik hierarchické společnosti, kompilátoři posilovali pozici Vyšehradu jako důležitého místa paměti. Platí to pro oba rukopisy, byť závěr (a tím i jakýsi vrchol vyprávění) je odlišný – ve štrasburském rukopise se na konci připomíná královská korunovace zakladatele kapituly Vratislava II.

Ani jeden z dochovaných rukopisů přesto nelze spojit přímo s vyšehradskou kapitulou, což nás vede ke dvěma závěrům, jednomu dílčímu, druhému obecnějšímu. Nejprve konkrétní zjištění: původně nepochybně existovala jakási vyšehradská redakce *Kosmovy kroniky*, již snad lze ztotožnit s jinak neznámou „vyšehradskou kronikou“ zmíněnou tak řečeným Dalimilem v úvodu jeho kroniky²⁶. Z této úvahy a ze zjištění, že dochované rukopisy přímou vazbu na Vyšehrad nepochybně nemají, lze pak dovodit následující: i když předloha snad vznikla pro potřeby konkrétní církevní instituce, bylo snadné využít ji bez podstatných změn i jinde a ze zcela jiných důvodů – snad za situace, kdy existoval zájem o nějakou látku, avšak jiný text nebyl k dispozici. Dopad této „vyšehradské redakce“ přitom nebyl spojen pouze s bavorským prostředím, jak ukázala M. Bláhová. Tato verze textu, třebaš rozsahem obsáhlejší, musela být známa rovněž v Braunschweigu²⁷. Ostatně na obdobnou situaci narazíme i v případě dalších Kosmových rukopisů: např. ten, kdo opisoval drážďanský rukopis

²⁴ Viz D. Kalhous, *Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 19, Leiden–Boston 2012, s. 145–156.

²⁵ Viz M. Bláhová, *Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii*, [w:] *Královský Vyšehrad, 2. Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla*, Kostelní Vydří 2001, s. 13–31, 17–22; Reitinger, *Vratislav*.

²⁶ Tak řečený Dalimil, *Kronika*, 1, ed. J. Daňhelka et al., *Texty a studie k dějinám českého jazyka a literatury*, 4, Praha 1988, Předmluva, s. 83–84: *Vyšehradská mi se najméně slíbila, / ale nejlepší jest na Boleslavi byla*.

²⁷ Trier, Stadtbibliothek, Nr. 1199, f. 35r–41v, 65r–72r, jež vykazuje vztah ke Kosmovým pokračováním z 13. století. Srov. M. Bláhová, *Založení vyšehradské kapituly*, s. 22–25, případně nověji L. Reitinger, *Brunšvicke svědectví o české historiografii 13. věku*, *Časopis Matice moravské* 140 (2021), s. 3–45; viz *Chronica Boemorum auctore canonico s. Blasii Brunsvicensis*, ed. O. Holder–Egger, [w:] MGH SS 30. 1, Hannover 1896, s. 37–43; k brunšvicke středověké historiografii viz 169; K. Nass, *Zur Chronika Saxonum und verwandten Braunschweiger Werken*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 49 (1993), s. 557–582.

UB J38+43 s obsažnými vsuvkami a dodatky o založení a dějinách sázavského kláštera, neměl žádnou potřebu tyto dodatky vypouštět, ačkoli nebyly původní a rukopis sám nejspíše vznikl pro potřeby cisterciáckého Altzelle v Míšeňsku²⁸. Tyto příklady představují varování před spojováním konkrétních rukopisů s konkrétními církevními institucemi pouze na základě jejich obsahu a „tendence“. Z výše uvedených příkladů je zřejmé, jak snadno přežívaly i výrazně upravené texty mimo svůj původní kontext, avšak patrně vnímány jako zcela legitimní verze původního textu.

Summary

Cosmas and His (Lost) Manuscript: Reflections on Manuscripts Strasbourg, Bibliothèque municipale 88 and München CLM 11 02

The author discusses two manuscripts of the chronicle by Cosmas of Prague. To consider its paleographical and codicological form, it was necessary to reconstruct one of the manuscripts based on later descriptions after it was destroyed in 1870. Examining the relationship between the analyzed manuscripts provides insight into the issue of authorial authority and aids understanding the text's widespread dissemination beyond its original context.

Keywords: *Chronicle of Cosmas*; Central Europe; High Middle Ages; manuscripts

Bibliografie

Prameny

Rukopisy

München, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 11 029.
Strasbourg, Bibliothèque municipale 88 (ed. M. Freher).
Trier, Stadtbibliothek, Nr. 1199.

Edice a překlady

Cosmas, *Chronica Boemorum*, ed. M. Freher, [w:] *Rerum Bohemicarum antiqui scriptores...*, Hanau 1602.
Cosmas Pragensis, *Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, MGH SRG, n.s., Bd. 2, Berlin 1923.
Cosmas Pragensis, *Chronica Boemorum*, ed. R. Köpke, [w:] MGH SS 9, Hannover 1851, s. 1–132.
Tak řečený Dalimil, *Kronika*, ed. J. Daňhelka et al., Texty a studie k dějinám českého jazyka a literatury, 2, Praha 1988.

---

²⁸ K němu blíže D. Kalhous, *Sázava a staroslověnská kapitola v dějinách písemné kultury v českých zemích doby přemyslovské* (v tisku).

- Chronica Boemorum auctore canonico s. Blasii Brunsvicensis*, ed. O. Holder-Egger, [w:] MGH SS 30. 1, Hannover 1896, s. 37–43.
- Kosmas, *Kronika Čechů*, přel. K. Hrdina, M. Bláhová, M. Moravová, M. Wihoda, Praha 2010.
- Otto Freisingensis, *Chronicon de duabus civitatibus*, ed. R. Wilmans, MGH SS 20, Hannover 1868, s. 83–301.
- Otto Freisingensis, *Chronicon de duabus civitatibus*, ed. A. Hofmeister, MGH SRG 45, Hannover–Leipzig 1912.

Studie

- Anonymus, *Hss. der Universitätsbibliothek zu Strassburg*, Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 8 (1843), s. 461–466.
- Bláhová M., *Recepce České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína a její proměny: rukopisná tradice nejrozšířenější české středověké kroniky*, [w:] *S knihou v ruce: kolektivní monografie k životnímu jubileu PhDr. Veroniky Procházkové*, ed. A. Císařová Smítková, Praha 2020, s. 52–76.
- Bláhová M., *Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii*, [w:] *Královský Vyšehrad, 2. Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla*, Kostelní Vydří 2001, s. 13–31.
- Bretholz B., *Studien zu Cosmas von Prag*, 2, Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 35 (1910), s. 677–704.
- Dümge C., Mone F., *Sociorum, Adnotationes de codicis manuscriptis historicis et anecdotis in itinere brevi Alemannico repertis*, Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 1 (1819/1820), s. 381–418.
- Haenel G., *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis galliae, helvetiae, belgii, britanniae m., hispaniae, lusitaniae asservantur*, Leipzig 1830.
- Halm K., *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis, 4: Catalogus codicum latinorum, 2: Clm 11001–15028*, München 1876.
- Holder-Egger O., *Über die Braunschweiger und Sächsischer Fürstenchronik und verwandte Quellen*, Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde 17 (1892), s. 159–184.
- Jaffé Ph., Wattenbach W., *Iter Austriacum*, Archiv für Kunde Oesterreichischen Geschichtsquellen 14 (1853), s. 1–95.
- Kalhous D., *Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 19, Leiden–Boston 2012.
- Kalhous D., *Bohemi: Prozesse der Identitätsbildung in frühpřemyslidischen Ländern (bis 1200)*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 24, Wien 2018.
- Nass K., *Heinrich der Löwe, oder Heinrich XIII. von Bayern? Zum Widmungsgedicht des Straßburger Codex 88*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 50 (1994), s. 603–610.
- Nass K., *Zur Chronika Saxonum und verwandten Braunschweiger Werken*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 49 (1993), s. 557–582.

- Pleszczyński A., *Vyšhrader Interpolation in der Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, oder was uns ein Falsifikat erkennen lässt*, *Quaestiones medii aevi novae* 6 (2001), s. 297–324.
- Reitinger L., *Brunšvické svědectví o české historiografii 13. věku*, *Časopis Matice moravské* 140 (2021), s. 3–45.
- Reitinger L., *Vratislav, první král Čechů*, Praha 2017.
- Spach L., *Engelhardt, Moritz*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* 6 (1877), s. 138–139, [online] <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116489081.html#adbcontent> [Citováno: 14. 8. 2024].
- Wilmans R., *Zur Geschichte der Handschriften von Otto's von Freisingen Chronik*, *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde* 11 (1858), s. 18–76.

Marzena Matla

ORCID: 0000-0002-7711-5426

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

By Whom and for Whom? Discussions on the *Breslau Psalter* and Its Purpose*

Medieval writing and books accordingly are undoubtedly the domain of men, especially those of the Church, for it is in their circle where we usually search for early intellectual elites, manuscripts creators and recipients. The role of women in this field seems usually less recognized. Nevertheless, it increasingly becomes a research subject regarding both using or donating books (and even writing them).¹

The present article focuses on a particular manuscript, namely on so-called the *Breslau Psalter*, which is a beautifully illuminated codex currently stored

---

* Publication funded by the program of the Ministry of Science and Higher Education called “Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” in 2018–2024, project number 11H 18 0181 86.

¹ To mention a few: E. Potkowski, *Kobiety a książka w średniowieczu – wybrane problemy*, *Kwartalnik Historyczny* 105 (1993), 3, pp. 3–18; W. Brzezinski, *Polska mulier litterata wieków średnich na przykładzie pań piastowskich*, [in:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, vol. 1, eds. W. Jamrożek, D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 1998, pp. 39–43; J. Strzelczyk, *Pióro w wątych dłoniach: O twórczości kobiet w dawnych wiekach*, vol. 1–3, Warszawa 2007–2017; K. Bodarwé, *Lesende Frauen im frühen Mittelalter*, [in:] *Die lesende Frau*, ed. G. Signori, Wiesbaden 2009, pp. 65–79; C.J. Mews, *Women Readers in the Age of Heloise*, [in:] *Die lesende Frau*, ed. G. Signori, Wiesbaden 2009, pp. 81–112; *Fromme Frauen als gelehrte Frauen: Bildung, Wissenschaft und Kunst im weiblichen Religiosentum des Mittelalters und der Neuzeit*, eds. E. Klüeting, H. Klüeting, Köln 2010; I. Hlaváček, *Ženy a kniha v českém středověku (do 1420) (Stručný nástin problematiky)*, [in:] *Świat kobiet w Czechach i w Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, eds. W. Iwańczak, A. Januszek-Sieradzka, J. Smołucha, Kraków 2018, pp. 455–479; G. Pac, *Women’s Book Patronage in Medieval Poland*, [in:] *The Palgrave Encyclopedia of Medieval Women’s Writing in the Global Middle Ages*, eds. M.M. Sauer, D. Watt, L.H. McAvoy, Cham 2023, available at: https://doi.org/10.1007/978-3-030-76219-3_86-1 [accessed: 3.02.2024].

at the Fitzwilliam Museum in Cambridge (MS 36-1950).² Now it is presumed to have been associated with the court of Silesian Henries, especially with that of Henry III (d. 1266) and the two ladies there, i.e. either his mother Duchess Anne (d. 1265) who was the wife of Henry II the Pious or his second wife Helene of Saxony (or both of them at the same time). For many centuries the story of the manuscript has been shrouded in mystery. We know that in the 19th century it was purchased by Bertram, 4th Earl of Ashburnham (1797–1878), and in May 1897 – sold by his heir to Henry Yates Thompson (1838–1928). Then it was owned by Thomas H. Riches (1856–1935) who bequeathed it to the Fitzwilliam Museum where it has been treasured since 1950.³

The Breslau Psalter – Current State of Research

This Latin parchment codex which measures 326 × 227 mm and consists of 147 folios comprises essentially the Psalter (fols. 23v–135r), yet in its first part there is also the Calendar (fols. 1v–13r) followed by eight full-page miniatures (fols. 15v–22r) and at the end there are Canticles, the hymn *Te Deum* and the Athanasian Creed *Quicumque vult* (fols. 135r–142v) as well as the Litany of the Saints with collects (fols. 143r–147).⁴ Especially, the prayer and supplication near the Litany (fol. 146r) seems of great significance: *Ut me indignam famulam tuam .N. et famulum tuum Heinricum et omnes michi consanguinitate uel familiaritate seu oratione coniunctos ab insidiis inimicorum uisibilium et inuisibilium defendere et ab infirmitate atque ab omni perturbacione defendere et ad vitam eternam perducere digneris, te rogamus.*⁵ This is due to the fact that

² Cambridge, Fitzwilliam Museum, MS 36-1950, available at: <http://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/170619> [accessed: 3.01.2024]; about it: F. Wormald, P.M. Giles, *A Descriptive Catalogue of the Additional Manuscripts in the Fitzwilliam Museum Acquired between 1895–1979 (excluding the McClean Collection)*, Cambridge 1982, pp. 414–429; a facsimile of the manuscript with a commentary on it has recently been published: *Der Breslauer Psalter MS 36-1950 Cambridge, The Fitzwilliam Museum. Kommentar zur Faksimile-Edition*, eds. S. Panayotova, N.J. Morgan, P. Ricciardi, Luzern 2018. Additionally, the editors' findings are discussed by R. Kaczmarek, W. Mrozowicz in their *Psalterz Wrocławski w Fitzwilliam Museum w Cambridge: Dzieło i krąg jego śląskich fundatorów w drugiej tercji XIII wieku*, [in:] *W kręgu średniowiecznych iluminowanych psalterzy śląskich: Europejska sztuka książki w pełnym blasku*, eds. R. Kaczmarek, W. Mrozowicz, Pelplin–Wrocław 2019, pp. 25–45.

³ <https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/illuminated/manuscript/discover/the-breslau-psalter/section/owner> [accessed: 3.01.2024].

⁴ S. Panayotova, N.J. Morgan, *The Texts*, [in:] *Der Breslauer Psalter MS 36-1950*, pp. 205–216.

⁵ <https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/illuminated/manuscript/discover/the-breslau-psalter/owner/helen-wife-of-henry-iii-duke-of-breslau/folio/folio-146r/section/undefined> [accessed: 3.01.2024]; S. Panayotova, N.J. Morgan, *The Texts*, p. 215.

the feminine form is used in the supplication and on the left to it in the margin there is an imploring woman portrayed. (Yet, it should be noted that there are more praying figures depicted in both margins of this folio).

The pages of the *Psalter* are exceptionally richly decorated with lots of gold. They contain, *inter alia*, 28 full-page miniatures with the life of Christ, 10 ornamental initials, over 160 small marginal illustrations beside psalms and canticles.⁶ In comparison to other Silesian (and not only Silesian) manuscripts, the *Breslau Psalter* does appear impressive.

To identify the owner of the manuscript or the place of its origin, the following clues were taken into account starting from the oldest research: the name Henry appearing in the prayer in folio 146r, the presence of Bohemian saints in the Calendar and that of St. Vincent, Bishop of Chieti, who was venerated in the Diocese of Wrocław at that time. Hence, the *Psalter* was associated with different wives of various princes named Henry, in particular with Anne of Bohemia, the wife to Henry of Carinthia and daughter to Wenceslaus II, Hedwig of Silesia, the wife to Henry I the Bearded, Anne of Silesia, the wife to Henry II the Pious, Helene of Saxony, the wife to Henry III the White or the spouses to Henries IV and V of Wrocław.⁷ Dating of the code and the circle of its potential donors/recipients was convincingly narrowed down by Ingrid Hänsel-Hacker who linked the *Psalter* with paintings by the master and his associates who had illuminated Paduan Epistolary by the scribe Giovanniho de Gaibano. The researcher demonstrates that the *Psalter* illuminations are undoubtedly the work of Italian artists, while its script is specific to the Central European circle. Basing on the Calendar, where St. Clare (canonized in 1255) appears, but St. Hedwig (elevated to the altars in 1267) is absent, I. Hänsel-Hacker places the creation of the manuscript in the years 1255–1269. By identifying its owner as the wife to Henry III of Wrocław Helene of Saxony (married after 1257) and considering the style of the *Psalter* as akin to that of the Epistolary by Giovanni da Gaibana, she narrows that period further down to the years 1259–1266, where the final boundary is determined by the death of Henry III on 3 December 1266. In search of the link between Padua and Wrocław as well as of corresponding works of art in the Archbishopric of Salzburg, she points to

---

⁶ Their description see N.J. Morgan, [in:] *Der Breslauer Psalter MS 36-1950*, pp. 217–256; cf. also M. Garnzarska, *The Breslau Psalter: Some Preliminary Remarks on Gold*, [in:] *Gothic Route – Crossroad of Cultures and Heritage Gothic Route Conference Proceedings V*, eds. M. Augustovič, D. Raška, Rožňava 2024, available at: https://gotickacesta.sk/wp-content/uploads/2024/01/GC_zborn%C3%ADk_2022_web.pdf [accessed: 3.02.2024].

⁷ I. Hänsel-Hacker, *Die Miniaturmalerei einer Paduaner Schule im Ducento*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 2 (1952), pp. 110 n.

the Archbishop of Salzburg Ladislaus (ca. 1237–1270) who was a Silesian Piast and the Duke of Wrocław Henry III's brother. He was appointed to the office in 1265 and prior to that had studied in Padua. Supposedly, it was he who took Italian illuminators with him on his way back to assume the new post.⁸ This thesis was partially approved by Polish expert Alicja Karłowska-Kamzowa who nevertheless specified the dating, presuming that the manuscript was created in Salzburg during the reign of Henry III's brother Ladislaus around 1260.⁹

According to Helena Soukupová, most likely the founder of the *Psalter* was Anne of Silesia. The researcher connects the codex with paraphernalia belonging to the Piast mausoleum in the Poor Clares convent, more precisely in the chapel dedicated to St. Hedwig. In her opinion, this assumption can also be proved by stylistic resemblances between the manuscript and the Prague Franciscan Bible associated with the Prague Poor Clare Agnes of Bohemia's convent. These refer to New Testament illuminations produced by several artists which are visibly influenced by Italian painting inspired by Byzantine art, specifically that from the atelier of the Paduan Master of Giovanni da Gaibana. Italian artists, however, were supposed to be brought to Central Europe by Agnes of Bohemia herself, as she had connections with Italy (the papacy and Clare of Assisi).¹⁰ On the other hand, Italian researchers into Gaibana Master's artistic production, i.e. Giovanni Valagussa, Giordana Mariani Canova, Fabio L. Bossetto, put off the *Breslau Psalter* creation to the late 1260s, which automatically implied connecting it to Helene of Saxony, Ladislaus, alternatively to Henry III or his successor. F.L. Bossetto speculates that the two masters did not illuminate the *Psalter* at the same time, but that there was a change of masters after the death of Duke Henry III. The commissioner was not Helene of Saxony, but Anna of the Přemyslids, widow of Duke Henry. After the death of her son Henry III in 1266, Archbishop Ladislaus brought the master Giovanni Gaibana from Breslau to Salzburg.¹¹ It is also significant that two multi-volume Leipzig Bibles were associated with Gaibana Master's works and partially with Wrocław as

⁸ I. Hänsel-Hacker, *Die Miniaturmalerei*, pp. 111, 139 n.

⁹ A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu: Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991, pp. 52 n, 127 n.

¹⁰ H. Soukupová, *Iluminované rukopisy z kláštera bl. Anežky v Praze Na Františku*, Časopis Národního muzea v Praze 153 (1984), pp. 89 n; eadem, *Anežky klaster v Praze*, Praha 1989, pp. 194–196; see Z. Všecková, *Some Remarks on the Osek Lectionary (NK Praha Osek 76)*, *Umění* 43 (1995), p. 219.

¹¹ On latest summary of the discussion see *Der Breslauer Psalter*, pp. 257–259, 279. Doubts about Bossetto's thesis were raised by Tripps, see footnote below.

their place of origin.¹² According to Johannes Tripps those two Leipzig Bibles were released shortly after 1260 and seem closely related in fashion. One of them consisted of two volumes (MS 13 and MS 14), while the other comprised seven parts (MSS 37, 42, 46, 64, 65, 74 and 89). Presumably being acquired in Silesia in the 15th century, they were kept in St. Thomas Abbey in Leipzig since then.¹³ The German art historian distanced himself from some suggestions put forward by I. Hänsel-Hacker. He does not reject the idea that the codex was meant for a Silesian duchess, but not necessarily for Helene, the wife to Henry III. Moreover, he dates the creation of the *Psalter* differently. To be more specific, the chronology of works ascribed to the Paduan Master which the researcher adopted points to the conclusion that the artist did not arrive in Salzburg or Wrocław in 1265, but had already been active in the region belonging to a group of itinerant artists.¹⁴

The dating put forward by Hänsel-Hacker was accepted once more by Stella Panayotova, who suggested that the *Psalter* might have been ordered by Anne for her personal use or for her daughter-in-law Helene of Saxony.¹⁵ Then accompanied by J. Morgan and Paola Ricciardi, she prepared the latest facsimile edition of the manuscript which contains a commentary presenting the recent research into the codex. The academics found that the way folios and quires were arranged enabled several people to work on it simultaneously. They distinguished around ten artists involved in that project. The central group consisted of Italians headed by so-called Gaibana Master who represented mainly

---

¹² Recently J. Tripps, *Ein Bücherschatz des Veneto in Leipzig: der Maestro di Giovanni da Gaibana und seine Bibeln aus dem Thomasstift*, [in:] *3 x Thomas: die Bibliotheken des Thomasklosters, der Thomaskirche und der Thomasschule im Laufe der Jahrhunderte: Katalog zur gleichnamigen Ausstellung in der Bibliotheca Albertina vom 18. Oktober 2012 bis 20. Januar 2013*, eds. T. Fuchs, Ch. Mackert, Leipzig 2012, pp. 39 n.

¹³ Here he points to the close contact between St. Thomas Abbey and Wrocław: "der vorliegende Beitrag von Christoph Mackert zeigt, dass im 15. Jahrhundert die Verbindungen zwischen dem Thomasstift und Breslau eng waren: So hatten sich die Stiftsherrn 1445 zur Reformierung ihrer Gemeinschaft aus dem reformierten Breslauer Sandstift ein eigenes Regelwerk besorgt, und zwar über den Leipziger Magister Stanislaus Brauer, der Konventuale des Sandstifts war; darüber hinaus ließ Johannes Grundemann, Propst des Leipziger Thomastiftes, 1465 zwei Codices in Breslau schreiben. Dank Christoph Mackerts Entdeckungen ist davon auszugehen, dass die Leipziger Handschriften mit den Miniaturen des Maestro di Giovanni da Gaibana als bibliophile Kostbarkeiten im 15. Jahrhundert in Breslau erworben und nach Leipzig verbracht wurden, als die Bibliothek des Thomastiftes sprunghaft wuchs," *ibidem*, p. 42.

¹⁴ J. Tripps, *Ein Bücherschatz des Veneto*, pp. 39–43.

¹⁵ S. Panayotova, [in:] *A Catalogue of Western Book Illumination in the Fitzwilliam Museum and the Cambridge Colleges. Part One: The Frankish Kingdoms, the Netherlands, Germany, Bohemia, Hungary and Austria*, eds. S. Panayotova, N.J. Morgan, London–Thurnhout 2009, p. 75.

Venetian painting inspired by Byzantine art. His two- or three-person team was partially trained in the Bologna workshop. The second group, that created most of the miniatures, comprised Central European artists, more precisely Saxon, Thuringian, Bohemian, perhaps Silesian. Nevertheless, the leading role was to be played by the Gaibana Master and his Italians. According to the researchers, the artists came to Silesia for a short time. The Central European style of the script was recognised and the detailed paleographic analysis allows the assumption that the work was created in the scriptorium in Lubiąż, yet by a newly contracted artists.¹⁶ Generally, the specialists associate the manuscript with Anne of Silesia's circle, Henry III and the Archbishop of Salzburg Ladislaus who studied in Padua, where the Gaibana Master was carving out his career. So, it may have been the hierarch who arranged the Italian artist's arrival. Supposedly, the *Psalter* was commissioned as a gift for Anne's daughter-in-law, Henry III's second wife Helene of Saxony "in Breslau c. 1260–1265," "probably c. 1263." The large number of craftsmen hired indicates that the task was to be carried out promptly, just before the wedding, even before the name of the bride-to-be was known (hence the letter N = Nomen in the aforementioned prayer). Hypothetically, after Henry III's death the manuscript was to be taken by Helene, a daughter to the Duke of Saxony Albert I, to the Burgraviate of Nuremberg, where she married Frederick III in 1275.¹⁷

The Donator and the Donee

Then, who was the owner of the codex and what was the underlying reason to order such a magnificent, but above all, time-consuming and extravagant work? Where did the other co-authors of the manuscript come from? Were there two more impressive Bibles created in Silesia apart from the *Breslau Psalter*? Unfortunately, not all of these questions can be answered satisfactorily. Nevertheless, let us focus on the genesis and the owner of the codex first. The thesis that it was intended for Henry III's second wife seems believable, but not convincing enough. Why was all this work to be allocated for this very marriage? Commonly, married off women received their own liturgical books at parental home. In this light, the presence of Bohemian saints (St. Wence-

¹⁶ S. Panayotova, P. Ricciardi, *The Artists*, [in:] *Der Breslauer Psalter*, pp. 257–268; S. Panayotova, *The Making of the Breslau Psalter*, [in:] *Der Breslauer Psalter*, pp. 199–203.

¹⁷ *Der Breslauer Psalter*, passim; summary see S. Panayotova, *The Patrons*, pp. 279–282; cf. also: <https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/illuminated/manuscript/discover/the-breslau-psalter/section/make> [accessed: 3.01.2024].

slaus, St. Adalbert and St. Vitus) and the absence of typically Saxon ones in the Calendar and Litany refutes Helene of Saxony's ownership. On the contrary, Bohemian, Franciscan (St. Elisabeth of Thuringia, St. Clare and St. Francis) and Cistercian (Cletus, Cyriacus) saints point to the wife of Henry II the Pious Anne as the *Psalter* possessor, for the duchess not only supported the spread of the mendicant movement in Silesia with her foundations, but she also cared for her in-laws' Cistercian ones. Besides, two of her daughters stayed in Cistercian convent in Trzebnica. St. Elisabeth of Thuringia was revered among Silesian Piasts due to her being St. Hedwig's relative.¹⁸ Additionally, Anne herself was analogically related to the Thuringian-Hungarian saint on her mother's side, i.e. Constance of Hungary, a sister to Hungarian King Andrew II who was Elisabeth's father. On top of that, Elizabeth was undoubtedly a role model for Anne's sister Agnes of Bohemia, a Prague Poor Clare. Finally, the fact that St. Agnes of Rome appears in the Calendar seems of significance too, because it was that Roman martyr to whom Pope Gregory IX compared Agnes of Prague,¹⁹ so did Clare of Assisi in her correspondence.²⁰

Both the nature of the work and the necessity to assemble such a large number of artists to create it evidently point to Anne Přemyslid, the widow to Henry II the Pious and the royal daughter to Přemysl Ottokar I. That active in the field of politics and religion duchess could have ordered such an exquisite masterpiece without a doubt. After her husband's death in 1241 she probably ruled as a regent on behalf of her sons for a while,²¹ but even after their taking over she still participated in political and religious life up to her own decease on 23 or 26 June 1265.²² Presumably, Anne orchestrated her husband's reli-

¹⁸ R. Kaczmarek, W. Mrozowicz, *Psalterz Wrocławski*, p. 37.

¹⁹ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (hereafter CDB), ed. G. Friedrich, vol. III/1, Praha 1942, no. 79, p. 86; *ibidem*, no. 189, p. 237.

²⁰ H. Soukupová, *Illuminované rukopisy*, pp. 70–72; *Listy svaté Kláry*, [in:] *Svatá Anežka Česká: princezna a řeholnice* [publikace s katalogem k výstavě], Praha 2011, p. 87.

²¹ *Vita Annae ducissae Silesiae*, ed. A. Semkowicz, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* (hereafter MPH), vol. 4, Lviv 1884, p. 658; H. Krzyzostaniak, *Trzynastowieczne święte kobiety kręgu franciszkańskiego Polski i Czech: Kształtowanie się i rozwój kultów w średniowieczu*, Poznań 2014, p. 62.

²² K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, 2nd revised edition, introduction by T. Jurek, Kraków 2007, p. 106. On recent research into Anne's religious activities and foundations, see: P. Gąsiorowska, *Fundacje Anny Śląskiej (1204–1265)*, *Studia Franciszkańskie* 11 (2001), pp. 223–244; A. Sutowicz, *Fundacja klasztoru klarysek wrocławskich na tle fundacji innych placówek żeńskiego zakonu franciszkańskiego na ziemiach polskich*, *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 5 (2006), no. 2, pp. 122–140; M. Matla, *Aktywność kulturotwórcza przedstawicieli dynastii w Polsce i w Czechach schyłku XII i pierwszej połowy XIII w.* – *pierwiastki*

gious policy while he was still alive by bringing Franciscans to Silesia (ca. 1236) and supporting them strongly in the following years.²³ After his death (1241), perhaps as early as 1241–1242, she founded St. Elisabeth's hospital for the poor in Wrocław,²⁴ where to, in consultation with her sister Agnes,²⁵ she invited the confraternity from Prague which soon transformed into the Order of the Crusaders of the Red Star. The culmination of her efforts was the foundation of the Poor Clares convent. It is impossible to determine when exactly Anne decided to bring those nuns to Wrocław,²⁶ her hagiographer only mentions that the local Franciscans tried to thwart that plan of hers.²⁷ Ultimately, in 1257 she succeeded in establishing the Franciscan Sisters community comprising the nuns sent by her sister Agnes²⁸ from Prague. Soon, the Poor Clares' chapel turned into the family mausoleum, becoming the resting place for its founder duchess Anne herself and subsequently for a number of her descendants, Henry V and

---

rodzime i obce, [in:] *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wieku)*, eds. R. Michałowski, G. Pac, Warszawa 2021, pp. 634–651.

²³ Their church was demolished during the Tartar invasion in 1241 and it was Anne who financed its reconstruction. She did it again after it had been burnt down in 1254. Its consecration was mentioned in 1256, see M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, pp. 141–142; P. Gąsiorowska, *Fundacje Anny*, pp. 226–229.

²⁴ In 1248 the master of St. Elisabeth's hospital appeared in Bishop Thomas of Wrocław's document, see *Schlesisches Urkundenbuch* (hereafter SUB), Bd. 2: 1231–1250, ed. W. Irgang, Wien–Koln–Graz 1977, no. 350, pp. 220–221. The foundation of the hospital is mentioned in the life of Anne, see *Vita Annae*, p. 658; it is discussed in M. Słoń, *Szpitalie wczesnośredniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, pp. 131–134; Ch.F. Felskau, *Das Franziskushospital in Prag und das Matthiasstift in Breslau: Über den schwierigen Beginn einer Beziehungsbalance beim Aufbau eines ostmitteleuropäischen Hospitalordens, der Kreuzbrüder mit dem roten Stern*, [in:] *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit*, ed. H.-W. Rautenberg, München 2006, pp. 62–92; M. Starawska, *Między Jerozolimą a Łukowem: Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006, pp. 118–121.

²⁵ Cf. F. Machilek, *Die Přemysliden, Piasten und Arpaden und der Klarissenorden im 13. und frühen 14. Jahrhundert*, [in:] *Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*, ed. W. Eberhard, München 1992, p. 299.

²⁶ For a recent discussion and review of historiography on the Poor Clares of Wrocław, see K. Szawan, *Stan badań nad śląskimi klaryskami*, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 35 (2015), pp. 349–351; E. Walter, *Zur Gründungsgeschichte des Breslauer Klarenstifts*, *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau* 32 (1991), pp. 21–28.

²⁷ *Vita Annae*, p. 659. On the possible reasons why, see M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII w.*, p. 144; C. Niezgodna, *Dlaczego franciszkanie we Wrocławiu przeskadzali w założeniu klasztoru siostr klarysek*, [in:] idem, *Naśladowcy św. Franciszka*, Kraków 1995, pp. 52–53.

²⁸ *Spominki klarysek wrocławskich 1257–1618*, ed. A. Bielowski, [in:] MPH, vol. 3, Lviv 1878, p. 691.

Henry VI²⁹ including. Moreover, that place of worship was richly furnished by Anne with liturgical items, which is testified in her life history: “and she gave costly altar decorations, and four chalices and patens, and the cross, and the most precious relics of the saints adorned with gold and silver.”³⁰ In *Vita Annae* there are also mentioned numerous donations of hers to various churches, those outside Poland including. Furthermore, she supported her in-laws’ foundations, i.e. those set up by the previous duke and duchess of Wrocław.³¹ Her sons backed these policies of hers, but undoubtedly it was her own decisions that lied at the root of all those donations and foundations. In this context, the beautiful and extravagant *Psalter* would by all means fit into her extensive charitable activity. Let us recall that according to her life, St. Hedwig of Silesia, Henry the Bearded’s wife, prayed the psalter and it was for her that the splendid *Trzebnica Psalter* was made in Lubiąż scriptorium in the late 1230s – early 1240s.³² It seems probable that greatly influenced by her mother-in-law, Anne longed for a similar psalmbook for her own, especially in her final days. Yet, she might also have envisaged passing it on to her daughters.

Trying to understand why in the prayer in folio 146r the enigmatic “N” (= *Nomen*) appears instead of the *Psalter* recipient’s name, a number of researches have assumed that Henry III’s next wife’s name must have remained unknown when the decisions on creating the codex were being made. In my opinion, the reason might have been different. The aforementioned selection of saints (those of Wrocław, Bohemian, Franciscan or Cistercian plus St. Agnes) is the emanation of the ancestral tradition or hereditary religiosity that Anna cherished herself and it might have been for herself that she wanted the *Psalter* at the end of her life. Moreover, that specific tradition and religiosity should first be passed on to her daughters, especially to those in the convent who would have maintained them, rather than to her daughter-in-law. In this light, it seems highly probable that such a concept motivated the Silesian duchess to order the codex, in which case the letter N could suggested that there were expected to be more female users of the family psalter. If indeed Anna had planned to hand down the precious manuscript to a daughter of hers, I would opt for Hedwig who according to Kazimierz Jasiński, was the youngest of her

²⁹ E. Małachowicz, *Mauzoleum Piastów Wrocławskich*, Wrocław 1973, pp. 1–27.

³⁰ *Vita Annae*, s. 659: (...) *et ornamenta altaris dedit preciosissima et quator calices et patenas et crucem et reliquias sanctorum preciosissimas, ornatas auro et argento.*

³¹ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, p. 307.

³² D. Tabor CR, *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004, pp. 27 n, 46 n, 135 n; idem, *Beatus vir: Chrystologiczny Psalterz trzebnicki w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (IF 440) wobec egzegezy biblijnej i duchowości cysterskiej XIII stulecia*, Kraków 2020.

children (b. 1238–1241, d. 1318).³³ For a certain period Hedwig stayed in Trzebnica together with her two sisters.³⁴ At an unknown time she joined the Poor Clares and was their abbess in the years 1267–1280.³⁵ Although it is noted in *Kronika Polska (Polish Chronicle)* that the duchess was weak in body and mind,³⁶ K. Jasiński questions this very fact, referring to *variae lectiones* of the text.³⁷ So does the information on Hedwig in *Kronika książąt polskich (Chronicle of Polish Dukes)*³⁸: *tam corpore, quam mentis fortis effecta*.³⁹ Her position of Poor Clares abbess would contradict it as well. Nevertheless, given that chroniclers emphasized Hedwig's poor health, Anne might have considered another daughter of hers as the *Psalter* user, i.e. one of those residing in the Trzebnica convent.⁴⁰

The fact that later the manuscript abandoned Silesia may be explained in a number of ways. Here, the papal bull of 27 April 1259 is worth mentioning. It was issued at the request of Agnes of Bohemia who addressed the Holy See on Anne's behalf. In that document Pope Alexander IV forbade the prioress of the Poor Clares of Wrocław along with the sisters to sell out valuable things presented to their cloister by the Silesian duchess.⁴¹ So, we can observe that just two years after the foundation the nuns were disposing or trying to dispose of those gifts for various reasons. The same might have happened to the precious codex after its user's death, if Anne's daughter had left it to the sisters.

³³ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, pp. 136–138.

³⁴ *Kronika polska (Polish Chronicle)*, ed. L. Ćwikliński, [in:] MPH, vol. 3, Lviv 1878, p. 651; K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, p. 138.

³⁵ *Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae*, ed. S. Semkowicz, [in:] MPH, vol. 4, Lviv 1884, p. 649; *Spominki klarysek wrocławskich*, p. 691; K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, p. 138 and note 13.

³⁶ *Kronika polska*, p. 651: *altera infirma corpore tunc, sed postmodum robusta, mente vero infirma et animo pertinacissima in claustro relicta, que tandem per matrem ordini Minorum fratrum tradita fuit ad Sanctam Claram Wratislaviae*.

³⁷ MPH, vol. 3, p. 651 and note 20 (mente vel etiam firma I; mente vero robusta III). The original version of the chronicle has not been preserved.

³⁸ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, pp. 137 n. This chronicle also made use of *Polish Chronicle*.

³⁹ *Kronika książąt polskich (Chronicle of Polish Dukes)*, ed. Z. Węclewski, [in:] MPH, vol. 3, Lviv 1878, p. 490: (...) *altero vera dimissa in Trebnicz, quamvis primo corpore debilitis extiterit, postea tamen tam corpore quam mente fortis effecta, per sanctam Hedwigim aviam eius ad monasterium sancta Clare in Wratislavia tradita est* (...).

⁴⁰ *Kronika polska*, p. 651; *Kronika książąt polskich*, p. 490.

⁴¹ SUB, Bd. 3: 1251–1266, eds. W. Irgang, M. Appelt, J.J. Menzel, Köln [u.a.] 1984, no. 285, pp. 189–190 (of 27 April 1259); CDB V/3, eds. J. Šebanek, S. Duškova, Praha 1982, no. 1147, pp. 127–128.

Time of Creation of the Codex

I agree with S. Panayotova's conclusion that the codex must have been created in the early rather than the late 1260s. Undoubtedly, Ladislaus cannot have brought the Italian artists in 1265 either, as his life story shows that he must have done it earlier. Ladislaus,⁴² Henry the Pious and Anne's youngest son, together with his brother Conrad (their second son) were intended to join clergy, so both of them got educated.⁴³ According to Jerzy Burchard, first Ladislaus was to study in Paris and then – in Padua. Other researchers indicate only the latter.⁴⁴ In the light of the sources the chronology of his studies is not clear, yet he seems to have studied in Padua since not earlier than 1262,⁴⁵ because he started his career in the Church quickly. Since 1256 at the latest he appeared in the sources as Vyšehrad provost and that position was connected with the office of the chancellor of Bohemia.⁴⁶ In the same year he is also mentioned as a papal chaplain.⁴⁷ Then he might have gone to Padua and come back in connection with his elections. Namely, on 25 April 1265 the Passau chapter chose him for their bishop, but due to his young age he still needed to obtain a papal approval. Meanwhile, the archbishop of Salzburg Ulrich resigned. So, assumedly on 10 November 1265 after being elected by the local chapter, Ladislaus was granted that archbishopric by Pope Clement IV at the request of King Přemysl Ottokar II. Yet, he did not assume the office until he reached the appropriate age in 1267.⁴⁸ After Henry III's death in December 1266, he took over the

---

⁴² About him, K. Jasinski, *Rodowód Piastów śląskich*, pp. 133–136; T. Jurek, *Władysław*, [in:] *Piastowie: Leksykon biograficzny*, ed. S. Szczur, Kraków 1999, pp. 418–419; J. Mularczyk, *Władysław książę Śląska, arcybiskup Salzburga (1237–1270)*, Śląski Labirynt Krajoznawczy 6 (1994), pp. 27–39.

⁴³ *Kronika książąt polskich*, pp. 493, 548; *Die Regesten der Erzbischöfe und des Kapitels von Salzburg*, Hrsg. F. Martin, Salzburg 1926, vol. 1, no. 430, p. 132.

⁴⁴ B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lviv 1931, p. 5; T. Jurek, *Władysław*, p. 418; J. Burchardt, *Relacje między księciem Włodzisławem a Witelonem*, *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 15/16 (2006), pp. 159 n; K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, p. 136 and note 20.

⁴⁵ As Konrad Wutke demonstrated, from 1262 to the beginning of 1266 Henry III issued documents without Ladislaus, cf. K. Wutke, *Studien zur älteren schlesischen Geschichte. 3. Über die Datierung einer Urkunde betr. Kattern z. J. 1260 bzw. 1264*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens* 44 (1910), p. 240; cf. J. Burchardt, *Witelo, filosofo della natura del. XIII sec. Una biografia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984, p. 41 and note 15; idem, *Relacje między księciem*, p. 160.

⁴⁶ K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, p. 134.

⁴⁷ B. Włodarski, *Polska i Czechy*, p. 28.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 42 n; K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, p. 135.

rule of the Duchy of Wrocław.⁴⁹ His mother Anne of Silesia died on 23 or 26 June 1265,⁵⁰ that is before he was appointed archbishop of Salzburg. Therefore, he must have addressed the need for skilled craftsmen earlier, e.g. realising that there was the demand and knowing the Venetian artists, he might have instructed them appropriately and sent them to Anna of Silesia and Henry III's court in Wrocław.

Academics underline the lack of activity on the part of “painters of the Central European group” both before and after the creation of the codex.⁵¹ So, it cannot be ruled out that some of them might have been itinerant artists who after completion of one task wandered away to a different centre in pursuit of another attractive commission.⁵² As far as Central European artists are concerned, it might have been Anne's sister Agnes⁵³ who helped to gather and hire a large group of them, as there were scriptoria in Prague. In the light of Bohemian manuscripts of the 13th century various European currents were clashing there, more precisely there can be found Saxon-Thuringian and Byzantine-inspired influence or that of French painting. So can be in the Breslau codex in question. After completion of Anne's commission (and perhaps of the two aforementioned Leipzig Bibles), apparently there was no further demand on those artists' work, so they left to find different orders, for Salzburg or Prague among others. The Bohemian court under Přemysl Ottokar II flourished, so the illuminators might have moved to Prague, unless some of them had already lived there. Let us recall here that in several manuscripts associated with the Bohemian lands the influence of the Paduan style inspired by Byzantine art can be traced.⁵⁴

Translated by Ewa Sroczyńska

⁴⁹ Ibidem, p. 135.

⁵⁰ Ibidem, p. 106.

⁵¹ R. Kaczmarek, W. Mrozowicz, *Psalterz Wrocławski*, pp. 31 n.

⁵² On the role of itinerant artists cf. H. Wolter von dem Knesebeck, *Kunsthistorische Beobachtungen zur Holzdecke von St. Michael: Ihr Verhältnis zur sächsischen Buchmalerei in der älteren Forschung und nach heutigem Wissenstand*, [in:] *Die Bilderdecke der Hildesheimer Michaeliskirche. Erforschung eines Weltkulturerbes. Aktuelle Befunde der Denkmalpflege im Rahmen der interdisziplinären Bestandssicherung und Erhaltungsplanung der Deckenmalerei*, eds. R.-J. Grote, V. Kellner, München–Berlin 2002, pp. 36–58, especially 39 n; M. Studničková, *Iluminované rukopisy českého středověku*, pp. 237–240, 242. J. Tripps has taken into account that the Master of Giovanni da Gaibana did not arrive in Salzburg or Wrocław in 1265, but had already been active in the region, belonging to a group of itinerant artists, see J. Tripps, *Ein Bücherschatz des Veneto*, p. 43.

⁵³ Also recently so N.J. Morgan, *Figure Style and Ornamental Decoration*, [in:] *Breslauer Psalter*, p. 269.

⁵⁴ J. Krása, *Umění 13. století – problémy hodnocení*, [in:] *Umění 13. století v českých zemích*, Praha 1983, pp. 28 n; J. Krása, K. Stejskal, P. Wittlich, R. Švácha, *České iluminované rukopisy 13.–16.*

Summary

By Whom and for Whom? Discussions on the *Breslau Psalter* and Its Purpose

The present article focuses on a particular manuscript, namely on so-called *Breslau Psalter*, which is a beautifully illuminated codex currently stored at the Fitzwilliam Museum in Cambridge (MS 36-1950). For many centuries the story of the manuscript has been shrouded in mystery. We know that in the 19th century it was purchased by Bertram, 4th Earl of Ashburnham (1797–1878), and in May 1897 sold by his heir to Henry Yates Thompson (1838–1928). It was then owned by Thomas H. Riches (1856–1935), who bequeathed it to the Fitzwilliam Museum, where it has been housed since 1950. Now it is presumed to have been associated with the court of Silesian Henries, especially with that of Henry III (d. 1266) and the two ladies there, i.e. either his mother Duchess Anne (d. 1265), who was the wife of Henry II the Pious, or his second wife, Helene of Saxony (or both of them at the same time). The article aims to reconstruct the history of the manuscript and the context of its creation as well as identifying the person for whom it was intended. To be more precise, it is to show that the Psalter recipient was not necessarily Henry III's wife, but Anne of Silesia herself, along with her daughter, who joined the Poor Clares' convent in Wrocław.

Keywords: *Breslau Psalter*; manuscripts; Duchess Anne of Silesia; the court of Silesian dukes

Bibliography

Sources

- Cambridge, Fitzwilliam Museum, MS 36-1950, available at: <http://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/170619> [accessed: 3.01.2024].
- Kronika ksiąg polskich*, ed. Z. Węclewski, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 3, Lviv 1878, pp. 423–578.
- Kronika polska*, ed. L. Ćwikliński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 3, Lviv 1878, pp. 578–656.
- Listy svate Klary*, [in:] *Svata Anežka Česka: princezna a řeholnice* [publikace s katalogem k vystavě], Prague 2011, pp. 83–88.
- Spominki klarysek wrocławskich 1257–1618*, ed. A. Bielowski, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 3, Lviv 1878, pp. 691–695.
- Vita Annae ducissae Silesiae*, ed. A. Semkowicz, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 4, Lviv 1884, pp. 656–661.
- Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae*, ed. S. Semkowicz, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 4, Lviv 1884, pp. 501–655.

---

století, Praha 1990, pp. 45–57; H. Soukupová, *K výkladu Oseckého lektionáře*, [in:] *Čechy jsou plné kostelů: kniha k počtě PhDr. Anežky Merhautové, DrSc.*, ed. M. Studničková, Praha 2010, pp. 326–341; J. Šubrtová, *Poznámky ke vztahu benátsko-padovské rukopisné produkce 13. století k výzdobě Františkánské bible z Knihovny Národního muzea v Praze*, *Studie o rukopisech* 45 (2015), č. 1, pp. 5–36, here especially pp. 14 n, 26 n.

Studies

- Bodarwé K., *Lesende Frauen im frühen Mittelalter*, [in:] *Die lesende Frau*, ed. G. Signori, Wiesbaden 2009, pp. 65–79.
- Brzezinski W., *Polska mulier litterata wieków średnich na przykładzie pań piastowskich*, [in:] *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, vol. 1, eds. W. Jamrozek, D. Żołądź-Strzelczyk, Poznań 1998, pp. 39–43.
- Burchardt J., *Relacje między księciem Włodzisławem a Witelonem*, *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 15/16 (2006), pp. 159–167.
- Burchardt J., *Witelo, filosofo della natura del. XIII sec. Una biografia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.
- Der Breslauer Psalter MS 36–1950 Cambridge, The Fitzwilliam Museum. Kommentar zur Faksimile-Edition*, eds. S. Panayotova, N.J. Morgan, P. Ricciardi, Luzern 2018.
- Die Regesten der Erzbischöfe und des Kapitels von Salzburg*, ed. F. Martin, Salzburg 1926, vol. 1, no. 430.
- Felskau Ch.F., *Das Franziskushospital in Prag und das Matthiasstift in Breslau. Über den schwierigen Beginn einer Beziehungsbalance beim Aufbau eines ostmitteleuropäischen Hospitalordens, der Kreuzbrüder mit dem roten Stern*, [in:] *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit*, ed. H.-W. Rautenberg, München 2006, pp. 59–92.
- Fromme Frauen als gelehrte Frauen: Bildung, Wissenschaft und Kunst im weiblichen Religiosentum des Mittelalters und der Neuzeit*, eds. E. Klüeting, H. Klüeting, Köln 2010.
- Garnczarska M., *The Breslau Psalter: Some Preliminary Remarks on Gold*, [in:] *Gothic Route – Crossroad of Cultures and Heritage Gothic Route Conference Proceedings V*, eds. M. Augustovič, D. Raška, Rožňava 2024, available at: https://gotickacesta.sk/wp-content/uploads/2024/01/GC_zborn%C3%ADk_2022_web.pdf [accessed: 3.03.2024].
- Gąsiorowska P., *Fundacje Anny Śląskiej (1204–1265)*, *Studia Franciszkańskie* 11 (2001), pp. 223–244.
- Hänsel-Hacker I., *Die Miniaturmalerei einer Paduaner Schule im Ducento*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 2 (1952), pp. 105–148.
- Hlaváček I., *Ženy a kniha v českém středověku (do 1420) (Stručný nástin problematiky)*, [in:] *Świat kobiet w Czechach i w Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytniej*, eds. W. Iwańczak, A. Januszek-Sieradzka, J. Smołucha, Kraków 2018, pp. 455–479.
- Jasiński K., *Rodowód Piastów śląskich: Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, 2nd revised edition, introduction by T. Jurek, Kraków 2007.
- Jurek T., *Władysław*, [in:] *Piastowie: Leksykon biograficzny*, ed. S. Szczur, Kraków 1999, pp. 418–419.
- Kaczmarek R., Mrozowicz W., *Psalterz Wrocławski w Fitzwilliam Museum w Cambridge: Dzieło i krąg jego śląskich fundatorów w drugiej tercji XIII wieku*, [in:] *W kręgu średniowiecznych iluminowanych psalterzy śląskich. Europejska sztuka książki w pełnym blasku*, eds. R. Kaczmarek, W. Mrozowicz, Pelplin–Wrocław 2019, pp. 25–45.
- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu: Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991.

- Krása J., *Umění 13. století – problémy hodnocení*, [in:] *Umění 13. století v českých zemích*, Praha 1983.
- Krása J., Stejskal K., Wittlich P., Švácha R., *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990, pp. 45–57.
- Krzyzostaniak H., *Trzynastowieczne święte kobiety kręgu franciszkańskiego Polski i Czech: Kształtowanie się i rozwój kultów w średniowieczu*, Poznań 2014.
- Machilek F., *Die Přemysliden, Piasten und Arpaden und der Klarissenorden im 13. und frühen 14. Jahrhundert*, [in:] *Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*, ed. W. Eberhard, München 1992, pp. 293–306.
- Małachowicz E., *Mauzoleum Piastów Wrocławskich*, Wrocław 1973.
- Matla M., *Aktywność kulturotwórcza przedstawicielek dynastii w Polsce i w Czechach schyłku XII i pierwszej połowy XIII w. – pierwiastki rodzime i obce*, [in:] *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wieku)*, eds. R. Michałowski, G. Pac, Warszawa 2021, pp. 583–653.
- Mews C.J., *Women Readers in the Age of Heloise*, [in:] *Die lesende Frau*, ed. G. Signori, Wiesbaden 2009, pp. 81–112.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.
- Mularczyk J., *Władysław książę Śląska, arcybiskup Salzburga (1237–1270)*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy* 6 (1994), pp. 27–39.
- Niezgoda C., *Dlaczego franciszkanie we Wrocławiu przeszkadzali w założeniu klasztoru sióstr klarysek*, [in:] C. Niezgoda, *Naśladowcy św. Franciszka*, Kraków 1995, pp. 52–53.
- Pac G., *Women's Book Patronage in Medieval Poland*, [in:] *The Palgrave Encyclopedia of Medieval Women's Writing in the Global Middle Ages*, eds. M.M. Sauer, D. Watt, L.H. McAvoy, Cham 2023, available at: https://doi.org/10.1007/978-3-030-76219-3_86-1 [accessed: 3.02.2024].
- Potkowski E., *Kobiety a książka w średniowieczu – wybrane problemy*, *Kwartalnik Historyczny* 105 (1993), no. 3, pp. 3–18.
- Słoń M., *Szpitałe wczesnośredniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000.
- Soukoupová H., *Anežky klaster v Praze*, Praha 1989.
- Soukoupová H., *Iluminované rukopisy z kláštera bl. Anežky v Praze Na Františku*, *Časopis Národního Muzea v Praze* 153 (1984), pp. 69–97.
- Soukupová H., *K výkladu Oseckého lekcionáře*, [in:] *Čechy jsou plné kostelů: kniha k počtě PhDr. Anežky Merhautové, DrSc.*, ed. M. Studničková, Praha 2010, pp. 326–341.
- Starnawska M., *Między Jerozolimą a Łukowem: Zakony krzyżowe na ziemiach polskich*, Warszawa 2006.
- Strzelczyk J., *Pióro w wątlých dłoniach: O twórczości kobiet w dawnych wiekach*, vol. 1–3, Warszawa 2007–2017.
- Studničková M., *Iluminované rukopisy českého středověku*, [in:] M. Dragoun, J. Marek, K. Boldan, M. Studničková, *Kněžní kultura českého středověku*, Dolní Břežany 2020, pp. 224–333.
- Sutowicz A., *Fundacja klasztoru klarysek wrocławskich na tle fundacji innych placówek żeńskiego zakonu franciszkańskiego na ziemiach polskich*, *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 5 (2006), no. 2, pp. 122–140.

- Szawan K., *Stan badań nad śląskimi klaryskami*, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 35 (2015), pp. 345–356.
- Šubrťová J., *Poznámky ke vztahu benátsko-padovské rukopisné produkce 13. století k výzdobě Františkánské bible z Knihovny Národního muzea v Praze*, *Studie o rukopisech* 45 (2015), č. 1, pp. 5–36.
- Tabor D. CR, *Beatus vir: Chrystologiczny Psalterz trzebnicki w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (IF 440) wobec egzegezy biblijnej i duchowości cysterskiej XIII stulecia*, Kraków 2020.
- Tabor D. CR, *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*, Kraków 2004.
- Tripps J., *Ein Bücherschatz des Veneto in Leipzig: der Maestro di Giovanni da Gaibana und seine Bibeln aus dem Thomasstift*, [in:] *3 x Thomas: die Bibliotheken des Thomasklosters, der Thomaskirche und der Thomasschule im Laufe der Jahrhunderte: Katalog zur gleichnamigen Ausstellung in der Bibliotheca Albertina vom 18. Oktober 2012 bis 20. Januar 2013*, eds. T. Fuchs, Ch. Mackert, Leipzig 2012, pp. 37–52.
- Všetečková Z., *Some Remarks on the Osek Lectionary (NK Praha Osek 76)*, *Umění* 43 (1995), pp. 219–223.
- Walter E., *Zur Gründungsgeschichte des Breslauer Klarenstifts*, *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau* 32 (1991), pp. 21–28.
- Włodarski B., *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwiv 1931.
- Wolter von dem Knesebeck H., *Kunsthistorische Beobachtungen zur Holzdecke von St. Michael: Ihr Verhältnis zur sächsischen Buchmalerei in der älteren Forschung und nach heutigem Wissenstand*, [in:] *Die Bilderdecke der Hildesheimer Michaeliskirche. Erforschung eines Weltkulturerbes. Aktuelle Befunde der Denkmalpflege im Rahmen der interdisziplinären Bestandssicherung und Erhaltungsplanung der Deckenmalerei*, eds. R.-J. Grote, V. Kellner, München–Berlin 2002, pp. 36–58.
- Wormald F., Giles P.M., *A Descriptive Catalogue of the Additional Manuscripts in the Fitzwilliam Museum Acquired between 1895–1979 (excluding the McClean Collection)*, Cambridge 1982.
- Wutke K., *Studien zur älteren schlesischen Geschichte. 3. Über die Datierung einer Urkunde betr. Kattern z. J. 1260 bzw. 1264*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens* 44 (1910), pp. 236–241.
- Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975.

Marie Bláhová

ORCID: 0000-0003-1542-0932

Univerzita Karlova

Vliv válečných událostí na osudy českých historiografických rukopisů

I když není pravda, že *inter arma silent musae* – minimálně musí fungovat propaganda a všechny „múzy“, které s ní jsou spojeny¹, „podepsaly se“ válečné události na dochování knih, a to samozřejmě i historické literatury, negativně v kterékoli době.

Habent sua fata libelli není jen vzletná fráze, ale neustále se naplňující realita. Až neuvěřitelný osud postihl z bohemikálních rukopisů rukopis české Leskovecko-Drážďanské bible. Vzácný rukopis byl po delším váhání před koncem července 1914 zapůjčen z Drážďan do Lovaně, kde měl být v jezuitské koleji odborně fotografován. Dne 28. července začala první světová válka a Německá armáda vtrhla do Belgie. Prof. P. de Ghelinc, který bibli fotografoval v jezuitské koleji, pod tíhou odpovědnosti knihu před blížícím se německým vojskem odnesl do trezoru na univerzitu, kde měla být, pokud s ní nepracoval, uložena. Jako reakci na střelbu ze strany obyvatelstva zapalovali němečtí vojáci domy v hlavní ulici a zapálili i budovu univerzity. Ta shořela, jezuitská kolej stojící o dvě stě metrů dále zůstala nedotčena².

V oblasti Evropy latinského kulturního okruhu jsou ostatně zprávy o osudech rukopisů během válek dochovány od dob raného středověku – připo-

---

¹ Srv. sborník *Inter arma non silent Musae. The war and the culture. 1939–1945*, ed. C. Madajczyk, Warszawa 1977, či příspěvky ve sborníku *Inter arma silent Musae? Kulturní odkaz husitství v evropském a národním kontextu*, ed. M. Jarošová, Praha 2019. Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast „History“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

² Srv. V. Kyas, *První český překlad bible*, Praha 1971, s. 6n.; idem, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 37–38.

meňme jen známé úsilí mnichů svatohavelského kláštera zachránit klášterní poklad, v němž jsou na prvním místě jmenovány knihy³, před maďarským vpádem v roce 926 a úlohu svaté Wiborady (+ 926), první kanonizované ženské světkice, prezentované ve svatohavelské tradici jako zachránkyně knihovny svatohavelského kláštera⁴ – i když jí připisovaný výrok „Nejdříve zachraňte knihy!“ zřejmě nikdy nevyšlova⁵.

V této kapitole však nejde o Leskovecko-Drážďanskou bibli a její osudový zánik ani o klášterní knihy a knihovny ohrožené nebo zaniklé v nejrůznějších válkách, ale o bohemikální historiografické rukopisy.

Konkrétní údaje o osudech bohemikálních historiografických rukopisů ve válečných událostech, nebo alespoň jejich náznaky, je v Čechách možno spolehlivě sledovat až od husitské revoluce. Tehdy řeholníci, stejně jako před staletími svatohavelští mniši, zachraňovali klášterní poklady včetně knih, tentokrát před husitskými a křižáckými vojsky. Podle možností ukládali knihy na bezpečná místa nebo je odváželi do spřízněných klášterů v zahraničí. Tento úděl postihl i některé rukopisy českých kronik. Není vyloučeno, že právě na počátku husitské revoluce se rukopis druhé knihy Zbraslavské kroniky dostal ze zbraslavského kláštera do Waldsas, odkud po sekularizaci waldsaského kláštera přešel do knihovny falckých kurfiřtů v Heidelbergu⁶. Odtud spolu s ostatními rukopisy této knihovny byl po porážce Fridricha Falckého na Bílé Hoře 8. listopadu 1620 a po dobytí Heidelbergu Tillyho armádou 15. září 1622

³ ... et omnem qui relictus est thesaurum sancti Galli in libris, in auro, in argento, in uestibus diuersi generis et quidquid in sumptibus uel usibus monachorum esse poterat, cum omni cautela et festinatione ad castellum transmisit. Srv. Ekkeharts I. *Lebensbeschreibung*, [w:] *Vitae sanctae Wiboradae – Die ältesten Lebensbeschreibungen der heiligen Wiborada*, Einleitung, kritische Edition und Übersetzung besorgt von W. Berschin, St. Gallen 1983, s. 80.

⁴ Srv. J. Duft, *Retterin der Klosterbibliothek*, [w:] *Die Abtei St. Gallen, Band II. Beiträge zur Kenntnis ihrer Persönlichkeiten. Ausgewählte Aufsätze in überarbeiteter Fassung von Johannes Duft*, Sigmaringen 1991, s. 134–137.

⁵ Srv. J. Duft, *Retterin*, s. 189.

⁶ H. Stevenson Senior, *Praefatio*, [w:] *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticane descripti etc.*, Romae 1885, s. XXIX. Možností, jak se rukopis dostal do Heidelbergu, je ovšem více. Valdsaskému klášteru ho mohl darovat Petr Žitavský (srv. M. Bláhová, *Dílna středověkého historika. (Způsob práce Petra Žitavského)*, [w:] *Pišmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytniej*, eds. A. Barciak, W. Iwańczak, Katowice 2006, s. 14). K osudu rukopisu srv. rovněž Z. Hledíková, *Peter von Zittau. Das Beispiel des Autographs einer schöpferischen Persönlichkeit des 14. Jahrhunderts und Möglichkeiten der Autographenatlanten*, [w:] *Medieval Autograph Manuscripts. Proceedings of the XVIIth Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine, held in Ljubljana, 7–10 Septembre 2010*, ed. N. Golob, Turnhout 2013, s. 163–180; A. Pumpřová, *Svědectví autografu o práci Petra Žitavského s textem Zbraslavské kroniky*, *Časopis Matice moravské* 131 (2012), č. 2, s. 239–263.

doslova barbarským způsobem převezzen do Vatikánské knihovny⁷. Je ovšem také možné, že byl spolu s ostatními zbraslavskými rukopisy uložen do bezpečí pevného hradu Karlštejna, kde by byl sice uchráněn před válečnou zkázou, ale nikoli před králem Zikmundem, který by ho, nejspíše prostřednictvím tamního purkrabího, spolu s ostatními cennými předměty prodal. Z norimberských antikvariátů ho pak mohli získat falckrabí, kteří po celé Evropě kupovali knihy pro heidelberskou knihovnu⁸. Takovýto osud nejspíše postihl celý text Zbraslavské kroniky, který určitě byl v knihovně zbraslavského kláštera minimálně v jednom exempláři. Tento rukopis však zmizel beze stopy. Lépe „dopadl“ sedlecký rukopis Zbraslavské kroniky, reprezentativní iluminovaná kniha, jediná, v níž se dodnes dochoval úplný text Zbraslavské kroniky. Sedlečtí řeholníci převezli na počátku husitské revoluce svou studijní knihovnu do Klosterneuburgu v Dolních Rakousích, klenoty, privilegia, bohoslužebné náčiní a liturgické knihy, mezi něž se zřejmě dostal i rukopis Zbraslavské kroniky, svěřili do úschovy jihlavské městské radě⁹. Vše přečkalo revoluční události i následující nebezpečné časy v jihlavské radnici bez větší úhony. Většina cenností tam byla uložena až do roku 1537, kdy je jihlavská městská rada musela na příkaz Ferdinanda I. vydat klášteru¹⁰. Při jejich přebírání Zbraslavskou kroniku zřejmě sedlečtí cisterciáci opomněli, takže byla nalezena v archivu jihlavského magistrátu až v roce 1782¹¹. V Jihlavě je uložena dodnes¹².

Kolik rukopisů českých kronik zaniklo během husitské revoluce a kolik jich opustilo české království, ovšem již nelze zjistit. Rukopisů se dotkly i méně rozsáhlé události, než byla husitská revoluce. Spiknutí proti císaři Rudolfovi II., v jehož důsledku Ladislav III. z Lobkovic (1537–1609) v roce 1593 emigroval

⁷ Srv. M. Bláhová, *Dílno*, s. 12n. Na přítomnost tohoto rukopisu ve Vatikánské knihovně upozornil František Palacký – srv. F. Palacký, *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte*, Prag 1838, s. 54–56.

⁸ Srv. M. Bláhová, *Osudy Zbraslavské kroniky*, [w:] *Ad honorem. Sborník k počtě Heleny Krmíčkové*, eds. D. Havel, P. Mutlová, D. Stehlíková, *Studia historica Brunensia* 62 (2015), č. 1, s. 149n.

⁹ Srv. I. Hlaváček, *Die böhmischen Zisterzienser und ihre Bibliotheken in und nach dem Wirren der hussitischen Revolution*, [w:] *Die Zisterzienser und ihre Bibliotheken. Buchbesitz und Schriftgebrauch des Klosters Altzella im europäischen Vergleich*, eds. T. Graber, M. Schattkowski, Leipzig 2008, s. 369–387.

¹⁰ Srv. M. Burian, *Der Ursprung der Iglauer Handschrift der Chronik „Aulae regiae“ – Igel-Land*. Mitteilungen für Volkskunde in der Iglauer Sprachinsel, Folge 47, November 1928, s. 181–183.

¹¹ Rukopis našel sekretář Administrace státních statků ve Vídni Jan Petr Ceroni. Srv. Bláhová, *Osudy*, s. 152.

¹² Moravský zemský archiv, Státní okresní archiv Jihlava, Městská správa Jihlava do roku 1848, Úřední knihy a rukopisy, i. č. 692.

a v následujícím roce byl odsouzen k smrti a ztrátě majetku¹³, bylo příčinou změny majitele Ladislavovy knihovny. Rukopis obsahující Pulkavovu kroniku, výtah z kroniky Beneše z Hořovic o vládě Jana Lucemburského a Karla IV. a Staré letopisy české do roku 1471 se tak dostal do knihovny Karla Staršího ze Žerotína¹⁴.

Podrobnější informace jsou k dispozici z třicetileté války. Opět nelze určit, kolik rukopisů českých kronik tehdy zaniklo, ale je možno alespoň zčásti zmapovat rukopisy odvezené do ciziny – Tentokrát ne proto, aby byly zachráněny před zkázou ve válečné vřavě, ale jako válečná kořist švédských vojsk. Ztrátami byly postiženy knihovny v Praze, v Olomouci a v Mikulově¹⁵. Dietrichsteinská knihovna z Mikulova byla odvezena v listopadu 1646 ve 49 bednách do Olomouce, kde byla připojena k olomoucké kořisti¹⁶. V listopadu a prosinci 1646 bylo 105 beden naloženo na téměř stovku vozů, převezeno do Hlubčic a na jaře dále přes Namysłów a Žmigród do Hlohova, kde byly přeloženy na čtrnáct lodí a koncem května nebo začátkem června 1647 po Odře dovezeny do Štětína. Odtud byly začátkem června nepoškozeny dopraveny do Stockholmu¹⁷. O knihy z pražské královské knihovny obsahující rovněž rožmberskou knihovnu, přesněji její zbytky¹⁸, které nechal Ferdinand III. v roce 1647 převézt z Třeboně do Prahy, a knihy z císařské sbírky, která patřila Rudolfovi II., Ferdinandovi II. a Ferdinandovi III., a také o četné umělecké předměty, které byly součástí švédské kořisti, projevovala mimořádný zájem švédská královna Kristina¹⁹. Krátce před uzavřením westfálského míru, na podzim 1648, byly knihy, které si ještě před transportem nestačily přivlastnit výše postavené osoby ve švédských službách²⁰, sbaleny do třiceti velkých beden a po Vltavě a Labi poslány do meklenburské pohraniční pevnosti Dömitz. Tam přezimovaly a na jaře

¹³ Sr. P. Vorel, *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek VII. 1526–1618, Praha–Litomyšl 2005, s. 397–400.

¹⁴ Jde o rukopis Univerzitní knihovny ve Vratislavi M 1306. Vlastnictví Ladislava III. z Lobkovic dokládá dedikace na fol. 366v. K rukopisu M. Bláhová, *Rukopisy*, s. 66; sr. rovněž zde níže.

¹⁵ Sr. Ch. Callmer, *Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften. Beiträge zur europäischen Bibliotheksgeschichte*, Stockholm 1977, s. 110–129, 117–147; B. Dudík, *Forschungen aus Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852, s. 19–54.

¹⁶ Sr. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 115n.

¹⁷ Sr. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 112n; rovněž B. Dudík, *Forschungen*, s. 40, 42, 54n.

¹⁸ Sr. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 126–128. K osudům rožmberské knihovny po smrti Petra Voka z Rožmberka v roce 1611 sr. L. Veselá, *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005, s. 231–261.

¹⁹ Sr. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 118; rovněž L. Veselá, *Knihy*, s. 246.

²⁰ Knihovna tímto způsobem utrpěla značné ztráty ještě před převozem do Švédska. Sr. L. Veselá, *Knihy*, s. 246n.

byly přes Wismar přivezeny do Stockholmu. Dorazily tam v prvních červnových dnech roku 1649²¹. Královna Kristina ovšem po stovkách rozdávala knihy a umělecké předměty soukromým osobám i institucím²². Tak se knihy z české kořisti rozptýlily a poztrácely²³. Ty, které ve Stockholmu zůstaly, byly nově uspořádány a katalogizovány.

Pokusy o evidenci knih, které byly odvezeny do Švédska, se datují od konce 18. století²⁴. V roce 1792 provedl první evidenci bohemik ve švédských knihovnách Josef Dobrovský²⁵. V polovině 19. století doplnil jeho zjištění Josef Pečírka²⁶. Důkladnější průzkum provedl rajhradský benediktin a moravský historik Beda Dudík v roce 1851²⁷. Na základě původních inventářů a knih dochovaných ve švédské královské knihovně se mu při jeho cestě do Švédska, kde se mezi 1. červnem a 1. říjnem 1851 věnoval studiu rukopisů a s nimi souvisejících pramenů, podařilo mezi ostatními knihami zjistit několik historiografických spisů, které byly dovezeny do Švédska z Čech a z Moravy, mezi nimi i několik rukopisů českých análů a kronik. Konkrétně z Dietrichsteinské knihovny v Mikulově to byla *Historia bohemia* v češtině, tedy český překlad kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína, a český „Wappenbuch“²⁸. Z pražských rukopisů našel rukopis Kosmovy České kroniky a dalších historických spisů z rožmberské knihovny, dále „Kroniku českou psanou až do roku 1160“, za jejíhož autora je považován českobratrský kněz Jan Kalef (1520 – 12. 12. 1588)²⁹, dále po-

²¹ K transportu srv. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 128n.

²² Srv. L. Veselá, *Knihy*, s. 247–252. Například polní maršál Karl Gustav Wrangel dostal z pražské kořisti 764 předměty. Srv. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 119.

²³ Podle moderních výzkumů se například z rožmberské knihovny zachovalo 5–10 %, navíc většinou na českém území (srv. L. Veselá, *Knihy z českých zemí ve švédských knihovnách. K výzkumu knihovny Becků z Leopoldsdorfu*, *Knihy a dějiny* 18/19 (2011–2012), s. 93). Z Mikulovské knihovny bylo odvezeno do Švédska 131 rukopisů, v nových knihovnách se jich podařilo identifikovat asi 35. Srv. Kallmer, *Königin Christina*, s. 115.

²⁴ Dějiny výzkumu ve švédských knihovnách podává E. Ryšavá, *Zásluhy moravského historika Bedy Dudíka o vrácení českých rukopisů ze Švédska roku 1878*, *Sborník Národního muzea*, řada C, 1971, s. 16, č. 2, s. 97–100.

²⁵ Zprávu o svém výzkumu publikoval v *Neuere Abhandlungen der k. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* 1795, srv. rovněž: J. Dobrovský, *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Russland*, Prag 1796.

²⁶ J. Pečírka, *Zpráva o rukopisech českých v bibliotéce v Stockholmě se nacházejících*, *Časopis Českého muzeum* 25 (1851) č. 1, s. 76–108, č. 2, s. 59–84, č. 3, s. 30–42.

²⁷ K Dudíkově cestě do Švédska a jejím výsledkům srv. R. Mahel, *Beda Dudík 1815–1890. Život a dílo rajhradského benediktina a moravského zemského historiograфа ve světle jeho osobní pozůstalosti*, Praha 2015, s. 223–247.

²⁸ D. Dudík, *Forschungen*, s. 72n.

²⁹ Srv. J. Dobrovský, *Litterarische Nachrichten*, s. 61; B. Dudík, *Forschungen*, s. 167n.

pis života a smrti mistra Jana Husa (Mag. Hieronymi Pragensis Compendiosa descriptio vite et mortis Mag. Johannis de Hussinecz)³⁰, a také bibli syna Jiřího z Poděbrad Bočka z Kunštátu, do níž byla vevázána Menší kronika Žďárská³¹. Vedle toho byly z Pražského hradu uloupeny také dvě na světě jedinečné knihy, Codex gigas, později uložený ve Stockholmu, a Codex argenteus, následně uložený v Uppsale³². Mezi řadou spisů obsažených v Codexu gigas je, jak známo, také Kosmova kronika³³.

V katalogích, které byly zhotovovány ve Švédsku od roku 1649, je uvedeno několik bohemikálních historiografických spisů: ve fóliových svazcích Kosmova kronika a dvě další české kroniky³⁴, v kvartových svazcích Staročeská kronika tak řečeného Dalimila a Chronicon Bohemicum unius paginae³⁵. Mezi knihami královny Kristiny, které nebyly odvezeny do Říma a byly spojeny se švédskou královskou knihovnou, se nacházel další rukopis Pulkavovy České kroniky ve fóliovém formátu a kronika tzv. Dalimila v kvartových a osmerkových rukopisech³⁶.

Po prostudování dostupných pramenů mohl tedy Beda Dudík konstatovat, že „skrže Švédy jsme neztratili jedinou nám neznámou českou kroniku“³⁷. To ovšem platí pouze pro rukopisy, které se až do jeho doby dochovaly nebo alespoň byly evidovány ve Švédsku.

Ne všechny bohemikální kroniky odvezené do Švédska jsou tam však uloženy dodnes. Velkou část „své“ knihovny si odvezla královna Kristina po své abdikaci do Říma, kam odjela v červnu 1654³⁸. Tyto knihy byly po její smrti většinou prodány v aukci, jen malá část přešla do Apoštolské knihovny ve

³⁰ B. Dudík, *Forschungen*, s. 77.

³¹ Idem, *Forschungen*, s. 143–145. K Žďárské kronice srv. J. Ludvíkovský, *Úvod. O mnichu Jindřichu Řezbáři a jeho Žďárské kronice*, [w:] *Cronica Domus Sarensis*, ed. J. Ludvíkovský, překl. R. Mertlík, Brno 1964, s. 5–19, 230; M. Zemek, *Úvod*, [w:] *Cronica Domus Sarensis minor*, ed. M. Zemek, Žďár nad Sázavou 1969, s. 9–16.

³² B. Dudík, *Forschungen*, s. 79.

³³ Kungliga Biblioteket – Sveriges nationalbiblioteket, Stockholm, sign. A 148. K tomuto rukopisu srv. především *Codex gigas. Ďáblova bible. Tajemství největší knihy světa. Publikace vydaná u příležitosti konání stejnojmenné výstavy v Galerii Klementinum*, Praha 2007.

³⁴ B. Dudík, *Forschungen*, s. 87n., č. 1, 22, 23.

³⁵ Ibidem, s. 89, č. 20, 21.

³⁶ Ibidem, s. 114, č. 8 a s. 116, č. 1.

³⁷ „... glaube dargethan zu haben, dass wir keine einzige uns unbekannte böhmische Chronik durch die Schweden verloren haben“. Srv. B. Dudík, *Forschungen*, s. 131.

³⁸ Srv. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 178–184. Ke knihovně královny Kristiny srv. E. Nysson Nylander, *The Mild Boredom of Order. A Study in the History of the Manuscript Collection of Queen Christina of Sweden*, Lund 2011.

Vatikánu³⁹. Mezi nimi se nacházel český překlad Historie české Eneáše Silvia Piccolominiho, který pořídil farář v Uherském Brodě, později arcikněz v Břevlavi a kanovník u sv. Petra v Brně, Jan Húska. Překlad dokončil v roce 1487⁴⁰. Rukopis Kosmovy kroniky napsaný na papíru z rožmberské knihovny se ztratil, rukopis Dalimilovy kroniky zřejmě shořel při požáru královského paláce ve Stockholmu 7. května 1697, při němž bylo zničeno více než 1100 rukopisů⁴¹. Ostatní jsou dochovány. Díky Bedovi Dudíkovi a přátelským vztahům, které za pobytu ve Švédsku navázal, se podařilo získat některé archiválie a rukopisy ze Švédska zpět⁴². Po zdoluhavém vyjednávání „daroval“ švédský král Oskar II. třiatřicet českých rukopisů, jeden prvotisk a jeden starý tisk výměnou za 34 vědecké a luxusní tisky z Rakouské státní tiskárny⁴³. Rukopisy byly oficiálně předány 7. června 1878 a diplomatickou cestou poslány do Vídně, kde si je prohlédl císař. Odtud byly odvezeny do Brna a 27. července 1878 uloženy v Moravském zemském archivu. Mezi „darovanými“, přesněji vyměněnými rukopisy byl rukopis českého překladu Pulkavovy kroniky, obsahující rovněž český překlad autobiografie Karla IV., analistické zápisy od stvoření světa a český překlad Anonymovy kroniky Čechů, a také dvoudílná Bočkova bible⁴⁴.

Třicetiletá válka, přesněji její důsledky, ovlivnila osudy dalších rukopisů bohemikálních historických spisů. Již výše zmíněná druhá kniha Zbraslavské kroniky byla po porážce a smrti Fridricha Falckého s ostatními knihami falcké knihovny převezena z Heidelbergu do vatikánské knihovny. Důsledky třiceti-

³⁹ K převozu knih do Říma a jejich osudu po smrti královny Kristiny srv. B. Dudík, *Iter Romanum*, Theil I: Historische Forschungen, Wien 1855, s. 153–180; Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 192–196, 217–222; rovněž L. Veselá, *Knihy*, s. 252n.

⁴⁰ Biblioteca Apostolica Vaticana, Nr. 601. Srv. B. Dudík, *Iter Romanum*, s. 215, rovněž F. Palacký, *Literarische Reise*, s. 65n.

⁴¹ B. Dudík, *Forschungen*, s. 131. K požáru srv. L. Veselá, *Knihy*, s. 253. Z rožmberské knihovny se ve švédské královské knihovně po požáru dochovalo jen deset rukopisů různého obsahu.

⁴² K pokusům o získání archiválií a rukopisů ze Švédska srv. Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 243–255.

⁴³ Podrobně srv. E. Ryšavá, *Zásluhy moravského historika*, s. 97–106; rovněž R. Mahel, *Beda Dudík*, s. 239–241. Popis rukopisů podává B. Dudík, *Forschungen*, s. 142–197. Někteří autoři, například Ch. Callmer, *Königin Christina*, s. 250, uvádí pouze 21 rukopis. Celý soubor byl v roce 2014 vystaven v Moravském zemském archivu. Srv. *Navrácená švédská kořist: příběh jediného souboru rukopisů ukořistěných švédskou armádou za třicetileté války, který byl vrácen zpět do českých zemí. Moravský zemský archiv v Brně, 12. listopad – 22. prosinec 2014, katalog výstavy*, Brno 2014.

⁴⁴ Moravský zemský archiv v Brně, fond G 10 Sbirka rukopisů Zemského archivu, č. 116 (Pulkava aj.), č. 123/2 (Bočkova bible). K Anonymově kronice Čechů srv. M. Bláhová, *Cronica Boemorum Anonymi – „Od Čecha a Lecha“*, [w:] M. Bláhová, *Dvě studie k pozdně středověké historiografii*, Praha 2024, s. 74–170.

leté války ovlivnily i osudy rukopisů z knihovny Karla Staršího ze Žerotína. Když museli nekatolíci v důsledku protireformačních patentů, a hlavně Obnoveného zřízení zemského vydaného pro Moravu v roce 1628, opustit Moravu, rozhodl se i člen a podporovatel Jednoty bratrské, přední moravský šlechtic, bývalý moravský zemský hejtman Karel Starší ze Žerotína⁴⁵ nevyužít výjimky, která mu umožňovala zůstat na Moravě, a v roce 1629 následoval své spolubratry do Vratislavi⁴⁶. Rok předtím tam přemístil svou knihovnu⁴⁷. Ponechal ji ve Vratislavi, i když se sám později na Moravu vrátil. Knihovnu zdědil jeho vnuk Karel Bruntálský z Vrbna († v lednu 1638), který ji před svou smrtí 19. listopadu 1637 odkázal městu Vratislavi. Představitelé města ji v roce 1641 umístili do knihovny při evangelickém kostele Marie Magdalény, která v šedesátých letech 19. století přešla do nově založené městské knihovny⁴⁸. Mezi knihami, které Karel Starší ze Žerotína nechal převést do Vratislavi, byl i rukopis České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína, výpisy z kroniky Beneše z Hořovic a Starých letopisů českých z majetku Ladislava Mladšího z Lobkovic⁴⁹.

Na – nejen – historiografické rukopisy měly zhoubný vliv i války posledních dvou staletí. Jednoho z bohemikálních historiografických rukopisů se dotkla prusko-francouzská válka z roku 1870. Při obléhání Štrasburku byl v noci

⁴⁵ K osobnosti Karla Staršího ze Žerotína srv. především O. Odložilík, *Karel Starší ze Žerotína (1564–1636)*, Praha 1936; T. Knoz, *Karel Starší ze Žerotína. Don Quijote v labyrintu světa*, Praha 2008. K jeho vztahu k Jednotě bratrské ibidem, s. 250–266.

⁴⁶ Srv. T. Knoz, *Karel Starší ze Žerotína*, s. 272–281; O. Odložilík, *Karel Starší ze Žerotína*, s. 171–176; M. Bláhová, *Recepce České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína a její proměny (Rukopisná tradice nejrozšířenější české středověké kroniky)*, [w:] *S knihou v ruce. Kolektivní monografie k životnímu jubileu PhDr. Veroniky Procházkové*, ed. A. Císařová-Smítková, Praha 2020, s. 66 a pozn. 97; ze starších prací například B. Dudík, *Über die Bibliothek Karl's von Žerotín in Breslau. Die Forschung durchgeführt mit Unterstützung des mährischen Landesausschusses*, Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, Jahrgang 1877, Prag 1878, s. 214.

⁴⁷ K přestěhování knihovny srv. T. Knoz, M. Turowska, *Mezi Rosicemi a Vratislaví. K současnému stavu výzkumu knihovny Karla staršího ze Žerotína ve Vratislavi*, [w:] *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*, sv. I, eds. J. Mickulec, M. Polívka, Praha 2007, s. 466n.

⁴⁸ Srv. T. Knoz, *Geografické, duchovní a ekonomické souvislosti Žerotínova exilu ve Vratislavi*, [w:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, eds. Z. Tarajko-Lipowska, J. Malicki, Wrocław 2003, s. 305–313; T. Knoz, M. Turowska, *Mezi Rosicemi a Vratislaví*, s. 467. Dne 24. listopadu 1644 byla přebudovaná magdalenská knihovna zpřístupněna veřejnosti. K dějinám vratislavské městské knihovny srv. J. Ožóg, *Zarys historii Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1995; A. Rüffler, *Die Stadtbibliothek Breslau im Spiegel der Erinnerung. Geschichte – Bestände – Forschungsstädte*. Sigmaringen 1997; k žerotínské knižní sbírce v magdalenské knihovně srv. ibidem, s. 32 a 35n.

⁴⁹ Srv. M. Bláhová, *Rukopisy*, s. 66.

z 24. na 25. srpna pruským dělostřelectvem zapálen Temple, kde byla uložena městská knihovna a knihovna protestantského semináře, jedna z nejcennějších evropských knihoven⁵⁰. Tehdy shořelo nejméně 3446 rukopisů, mezi nimi Hortus deliciarum Herrady z Landsbergu z 12. století, a také rukopis obsahující Kosmovu kroniku, Kroniku Oty Frízinského a Epistolae de scismate inter Fridericum primum et Adrianum papam z přelomu 12. a 13. století⁵¹. Byl to tedy jeden z nejstarších známých rukopisů Kosmova textu. Rukopis, který pocházel z Niederalteichu, odkud se dostal do kláštera sv. Maura v Alsasku a odtud do štrasburské městské knihovny, obsahoval sice neúplný text Kosmovy kroniky, zato s dodatkem o založení vyšehradské kapituly, tedy „vyšehradskou recenzi“ Kosmovy kroniky⁵².

Nezdá se, že by osudy bohemikálních historiografických rukopisů výrazně ovlivnila první světová válka. Jinak tomu bylo za druhé světové války. Značné ztráty utrpěla Saská zemská knihovna v Drážďanech. Největší cennosti byly za války odvezeny do východního Saska. Když se blížila sovětská armáda, byly však na pokyn vlády vráceny zpět a byly uloženy v ocelových skříních utěsněných proti prachu ve spodním sklepu, který měl odolat bombardování i vodě. Při náletech na Drážďany v noci ze 13. na 14. února 1945 byla budova knihovny bombardována výbušnými a zápalnými bombami. Knihovnu zachvátil rozsáhlý požár, který se podařilo uhasit až po šesti dnech. Spodní sklep zasažen nebyl. Rukopisy a vzácné sbírky bombardování i požár přestály. Nálet 2. března však dokončil dílo zkázy. Do spodního sklepa pronikla voda a zpusťovala uložené cennosti včetně skříní s rukopisy⁵³. Za oběť tak padl i rukopis sázavské redakce Kosmovy kroniky, který byl natolik poškozen vodou, že listy jsou slepeny, text je vymyt a ztracen, takže kniha „patří ke zničeným rukopisům Saské zemské

---

⁵⁰ Srv. C. Thiaucourt, *Les bibliothèques universitaires et municipales de Strasbourg et de Nancy*, [w:] *La Bibliothèque de l'Université et du pays de Strasbourg*, Annales de l'Est, 5 (1891), s. 36–61.

⁵¹ Popis rukopisu C. M. Engelharda z roku 1823 otiskl B. Bretholz, *Einleitung*, [w:] *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, eds. B. Bretholz, W. Weinberger, MGH SRG NS II, Berlin 1923, s. LXVIIn.

⁵² K uvedené recenzi kroniky srv. M. Bláhová, *Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii*, [w:] *Královský Vyšehrad II*, eds. B. Nechvátal, J. Huber, J. Kotous, Kostelní Vydrů 2001, s. 14n.

⁵³ Srv. K. Assmann, *Die sächsische Landesbibliothek von 1945 bis 1955. Zerstörung, Wiederaufbau und gegenwärtiger Stand der Arbeit*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek in Dresden 1556–1956. Festschrift zum 400-jährigem Bestehen*, Leipzig 1956, s. 32n.; M. Kremer, *Die Handschriftenabteilung*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek*, s. 144n. Ztráty knih byly po válce spočítány na 43,8 %. Srv. K. Assmann, *ibidem*, s. 41.

a univerzitní knihovny⁵⁴. – Stejný osud ostatně postihl také rukopis kroniky Dětmara Merseburského⁵⁵.

Rukopis sázavské redakce Kosmovy kroniky nebyl jedinou obětí druhé světové války z bohemikálních historiografických rukopisů. Válka postihla především rukopisy z vratislavských knihoven. V Městské knihovně, přesněji v knihovně kostela Marie Magdaleny, byl uložen již zmíněný rukopis pozdně středověkých historických spisů v češtině, který pocházel z knihovny Ladislava z Lobkovic a později Karla Staršího ze Žerotína (M 1306). V knihovně, kterou slezský humanista Thomas Rehdiger (1540–1576)⁵⁶ odkázal svému rodnému městu, a která se stala rovněž součástí vratislavské městské knihovny, byl rukopis obsahující první recenzi České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína, Kroniku Františka Pražského, Husitskou kroniku Vavřince z Březové (R 199) a rukopis s německými překlady různých textů, mimo jiné Pulkavovy kroniky a autobiografie Karla IV. (R 304). Ve vratislavské Státní a univerzitní knihovně byl uložen rukopis první recenze Pulkavovy kroniky pocházející z první poloviny 15. století (I F 108) a rukopis českých, slezských a polských historických spisů z konce 15. a počátku 16. století, v němž byla z bohemikálních textů zapsána pátá recenze Pulkavovy kroniky, Anonymova kronika Čechů a analý o připojení Slezska k českému království (IV F 104).

Od roku 1853 byl ve vratislavské univerzitní knihovně uložen také rukopis Žďárské kroniky Jindřicha Řezbáře (IV. Duod. 1).

Za druhé světové války byly cenné sbírky vratislavských knihoven evakuovány mimo město, do zámků, kostelů a klášterů v Dolním Slezsku. V bojích o „Festung Breslau“ byla budova Městské knihovny poškozena, budova Univerzitní knihovny z větší části shořela. Evakuované knihy však také nebyly v bezpečí. Některé budovy, v nichž byly uloženy, byly rovněž zničeny, jiné byly vyloupeny příslušníky armád, které tudy protáhly, i soukromníky a zástupci různých institucí z centrálního Polska, kteří se snažili na bývalém německém území

⁵⁴ Podle zprávy z 25. června 2014, za niž děkuji paní Birgit Buth, pracovníci Saské univerzitní a zemské knihovny v Drážďanech: „Die Handschrift Mscr.Dresd.J.43 gehört leider mit Wasserschäden aus dem 2. Weltkrieg zu unseren zerstörten Handschriften ... Die Blätter sind zu einem Block zusammengeklebt und es gibt größere Textverluste und Auswaschungen.“

⁵⁵ Srv. M. Kremer, *Die Handschriftenabteilung*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek*, s. 142.

⁵⁶ K osobnosti Thomase Rehdigera a jeho knihovně srv. A.W.J. Wachler, *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Ein biographisch-literärischer Versuch*. Mit einem Vorworte von Ludwig Wachler, Breslau 1823; A. Frank, *Galeria Rehdigeriana und Bibliotheca Rehdigeriana. Ein Breslauer Späthumanist im niederländischen Kontext*, [w:] *Zur Literatur und Kultur Schlesiens in der frühen Neuzeit aus interdisziplinären Sicht*, ed. M. Czarnecka, Wrocław 1998, s. 15–21. K dějinám vratislavské městské knihovny srv. A. Ruffler, *Die Stadtbibliothek Breslau*.

získat náhradu za své zničené fondy⁵⁷. Proto se po válce podařilo shromáždit pouze část uložených rukopisů. Sbírky městské knihovny, 40 % předválečného stavu, byly 8. června 1946 převedeny do vratislavské univerzitní knihovny a spojeny se zachovaným zbytkem fondu (asi 70 %) předválečné Státní a univerzitní knihovny⁵⁸.

Bohemikální historiografické rukopisy Státní a univerzitní knihovny přešly konec války bez úhony. Jinak tomu bylo s rukopisy městské knihovny. Po válce se nenalezly oba bohemikální historiografické rukopisy Rehdigerovy knihovny, R 199 a R 304. Rukopis obsahující mimo jiné německé překlady českých historických spisů (R 304) je dodnes nezvěstný⁵⁹. Druhý rukopis, v němž byly zapsány latinské spisy o českých dějinách (R 199), byl 26. října 1967 nalezen v rozsypu značně poškozený vlhkem. Byl restaurován a po dokončení restaurace v roce 1974 zařazen do Rehdigerova fondu v Univerzitní knihovně ve Vratislavi⁶⁰. Velká část všech folií s textem však byla nenávratně zničena.

Mimo město byly před koncem války evakuovány i jiné knihovny ohrožené blížící se frontou. Týká se to také gymnaziální knihovny ve Zhořelci, jejímž základem byla knihovna, kterou svídnický advokát císařského a královského provinciálního soudu svídnického a javorského knížectví Johann Gottfried Milich (1678–1726) v den své smrti 26. července 1726 odkázal zhořeleckému gymnáziu. Její cenné fondy čítající okolo 160 000 svazků byly po roce 1942 z důvodu ochrany před nálety přemístěny do zámků východně od Nisy. Tak se rukopisy (celkem 741 svazek), které přežily válku nepoškozeny, po druhé světové válce ocitly na území Polska. Po válce byly převezeny do Státního archivu ve Vratislavi, odkud byly v le-

⁵⁷ Srv. A. Rüdfler, *Die Stadtbibliothek*, s. 175n., 179; T. Knoz, M. Turowska, *Mezi Rosicemi a Vratislaví*, s. 468n.

⁵⁸ Srv. A. Rüdfler, *Die Stadtbibliothek*, s. 179.

⁵⁹ V Handschriftencensus (<https://handschriftencensus.de/7412> [Citováno: 22. 08. 2024]) je veden jako „Kriegsverlust“. Podrobný obsah tohoto rukopisu, který v Handschriftencensus není zachycen, podává J. Emler, *O rukopise knihovny městské ve Vratislaví, kde jest překlad německý kroniky Pulhavovy života Karla IV. Přednáška v KČSN 8. října 1877*, Zprávy o zasedání královské české společnosti nauk v Praze, ročník 1877, Praha 1878, s. 359–367.

⁶⁰ Viz dokumentace přiložená k rukopisu. Tento rukopis byl až do roku 1985, kdy ho autorka této studie studovala ve Vratislavské univerzitní knihovně, českými historiky považován za nezvěstný či „neexistující“. Srv. M. Bláhová, *M. Vavřinec z Březové a jeho dílo*, [w:] *Vavřinec z Březové, Husitská kronika. Píseň o vítězství u Domažlic*, překl. F. Heřmanský, J.B. Čapek, úvod etc. M. Bláhová, Praha 1979, s. 312. Změnu nepostihl ani později P. Spunar, *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, Tomus II, Warsaviae – Praegae 1995, č. 115, s. 83 („codex deest“). Informace o jeho nalezení je poprvé uvedena [w:] M. Bláhová, *Kroniky doby Karla IV.*, [w:] *Kroniky doby Karla IV.*, překl. J. Pavel, M. Bláhová, J. Zachová, úvod etc. M. Bláhová, Praha 1987, s. 567; rovněž J. Zachová, *K rukopisné tradici Kroniky Františka Pražského*, Český časopis historický 93 (1995), s. 278–282.

tech 1953–1955 přemístěny do vratislavské univerzitní knihovny⁶¹, kde byly katalogizovány a zpřístupněny. S nimi se do vratislavské univerzitní knihovny dostal také historiografický sborník české provenience napsaný v letech 1391–1410 s pozdějšími přípisy, obsahující univerzální dějiny v podobě Marchy Marca Battagliho a české dějiny v podobě páté recenze Pulkavovy České kroniky, katalogu českých knížat a králů a autobiografie Karla IV.⁶²

Jiné zhořelecké rukopisy však toto štěstí neměly. Třeba rukopis Hornolužické společnosti nauk L I 262, který obsahoval kronikářské záznamy zhořeleckého městského písaře Nikolause Günzela z let 1404–1414, který byl rovněž na konci druhé světové války vyvezen mimo město, je nezvěstný⁶³.

Uvedené informace postihují nejznámější příklady rukopisů českých historiografických spisů ve válečných dobách. Počet rukopisů, které zanikly v nejruznějších válečných konfliktech nebude možno nikdy vypátrat. Stejně tak nelze zjistit, kolik a které knihy změnilo ve válečných zmatcích majitele a byly odvezeny i do vzdálených krajů.

Summary

The Influence of War Events on the Fate of Czech Historiographical Manuscripts

Using several examples, the author shows the fate of manuscripts of Czech medieval annals and chronicles in war conflicts over the course of six centuries. The oldest documented example is the fate of the manuscripts of the Zbraslav Chronicle during the Hussite Revolution. While the manuscript of the Sedlec monastery stored in the Jihlava town hall survived unscathed, the manuscripts of the Zbraslav monastery disappeared or changed owners. More information is provided by sources for the end of the Thirty Years' War, when the manuscripts of three important Czech and Moravian libraries, including the historiographical codices, were taken to Sweden, where only a fraction of them survived. A part of them was returned in the second half of the 19th century and stored in the Moravian Provincial Archives. The only known manuscript of the Vyšehrad review of Cosmas of Prague's chronicle was destroyed in a fire in the city library in Strasbourg during the Prussian-French war in 1860. Bohemian historiographical manuscripts suffered considerable damage during the

⁶¹ Srv. *Wstęp*, [w:] *Catalogus codicum manuscritorum qui in bibliotheca Universitatis Wratislaviensis asservantur signa 6055–6124 comprehens* (Codices Milichiani, vol. 1), composuerunt S. Kądzielski et W. Mrozowicz, Wratislaviae 1998, s. XIVn.

⁶² Sign. Mil. II 35. Popis rukopisu srv. *Catalogus*, Codices Milichiani 1, s. 122–126. Vedle uvedených spisů obsahuje rukopis ještě několik drobnějších textů, především články z Husova procesu v Kostnici.

⁶³ Srv. M. Barus, *Počátky zhořeleckého městského dějepisectví*, [w:] *Jedinec a evropská společnost od středověku do 19. století*, eds. A. Kalous, J. Stejskal, J. Šrámek, Olomouc 2014, s. 189.

Second World War. The manuscript of the Sázava redaction of the Cosmas chronicle was irreparably damaged during the bombing of the Saxon Land Library in Dresden. Other manuscripts shared the unfortunate fate of the libraries in Wrocław. Here, the manuscript of the Czech chronicles of the 14th and 15th centuries was seriously damaged. A manuscript containing a German translation of the Czech Chronicle by Přibík Pulkava of Radenín and the autobiography of Charles IV, among other things, was not found after the war.

Keywords: manuscripts; historiography; Middle Ages; war conflicts

Bibliografie

Prameny

- Biblioteca Apostolica Vaticana, Nr. 601.
BUWr Oddział Rękopisów, Sign. Mil. II 35.
BUWr Oddział Rękopisów, Sign. M. 1306.
Kungliga Biblioteket - Sveriges nationalbiblioteket, Stockholm, sign. A 148.
Moravský zemský archiv v Brně, fond G 10 Sběrka rukopisů Zemského archivu, č. 116 (Pulkava aj.), č. 123/2 (Bočkova bible).
Moravský zemský archiv, Státní okresní archiv Jihlava, Městská správa Jihlava do roku 1848, Úřední knihy a rukopisy, i. č. 692.

Ekkehart I. Lebensbeschreibung, [w:] *Vitae sanctae Wiboradae – Die ältesten Lebensbeschreibungen der heiligen Wiborada, Einleitung, kritische Edition und Übersetzung besorgt von W. Berschin*, St. Gallen 1983.

Studie

- Assmann K., *Die sächsische Landesbibliothek von 1945 bis 1955. Zerstörung, Wiederaufbau und gegenwärtiger Stand der Arbeit*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek in Dresden 1556–1956. Festschrift zum 400-jährigem Bestehen*, Leipzig 1956, s. 29–91.
Barus M., *Počátky zhořeleckého městského dějepisectví*, [w:] *Jedinec a evropská společnost od středověku do 19. století*, eds. A. Kalous, J. Stejskal, J. Šrámek, Olomouc 2014, s. 187–209.
Bláhová M., *Cronica Boemorum Anonymi – „Od Čecha a Lecha“*, [w:] M. Bláhová, *Dvě studie k pozdně středověké historiografii*, Praha 2024, s. 74–170.
Bláhová M., *Dílna středověkého historika. (Způsob práce Petra Žitavského)*, [w:] *Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytnej*, eds. A. Barciak, W. Iwańczak, Katowice 2006.
Bláhová M., *Kroniky doby Karla IV.*, [w:] *Kroniky doby Karla IV.*, překl. J. Pavel, M. Bláhová, J. Zachová, úvod etc. M. Bláhová, Praha 1987, s. 567–571.
Bláhová M., *M. Vavřínek z Březové a jeho dílo*, [w:] *Vavřínek z Březové, Husitská kronika. Píseň o vítězství u Domažlic*, překl. F. Heřmanský, J. B. Čapek, úvod etc. M. Bláhová, Praha 1979, s. 305–316, 380–389.
Bláhová M., *Osudy Zbraslavské kroniky*, [w:] *Ad honorem. Sborník k počtě Heleny Krmíčkové*, eds. D. Havel, P. Mutlová, D. Stehlíková, *Studia historica Brunensia* 62 (2015), 1, s. 143–154.

- Bláhová M., *Recepce České kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína a její proměny (Rukopisná tradice nejrozšířenější české středověké kroniky)*, [w:] *S knihou v ruce. Kolektivní monografie k životnímu jubileu PhDr. Veroniky Procházkové*, ed. A. Cisařová-Smitková, Praha 2020, s. 52–76.
- Bláhová M., *Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii*, [w:] *Královský Vyšehrad II*, eds. B. Nechvátal, J. Huber, J. Kotous, Kostelní Vydří 2001, s. 13–31.
- Bretholz B., *Einleitung*, [w:] *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, eds. B. Bretholz, W. Weinberger, MGH SRG NS II, Berlin 1923, s. VII–XCVIII.
- Burian M., *Der Ursprung der Iglauer Handschrift der Chronik „Aulae regiae“*, [w:] *Igel-Land. Mitteilungen für Volkskunde in der Iglauer Sprachinsel*, Folge 47, November 1928, s. 181–183.
- Callmer Ch., *Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften. Beiträge zur europäischen Bibliotheksgeschichte*, Stockholm 1977.
- Catalogus codicum manuscriptorum qui in bibliotheca Universitatis Wratislaviensis asservantur signa 6055–6124 comprehens* (Codices Milichiani, vol. 1), composuerunt S. Kaździelski et W. Mrozowicz, Wratislaviae 1998.
- Codex gigas. Ďáblova bible. Tajemství největší knihy světa. Publikace vydaná u příležitosti konání stejnojmenné výstavy v Galerii Klementinum*, Praha 2007.
- Dobrovský J., *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Russland*, Prag 1796.
- Dudík B., *Forschungen aus Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852.
- Dudík B., *Iter Romanum*, Theil I: Historische Forschungen, Wien 1855.
- Dudík B., *Über die Bibliothek Karl's von Žerotín in Breslau. Die Forschung durchgeführt mit Unterstützung des mährischen Landesausschusses*, Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, Jahrgang 1877, Prag 1878, s. 210–267.
- Duft J., *Retterin der Klosterbibliothek*, [w:] *Die Abtei St. Gallen, Band II. Beiträge zur Kenntnis ihrer Persönlichkeiten. Ausgewählte Aufsätze in überarbeiteter Fassung von Johannes Duft*, Sigmaringen 1991, s. 134–137.
- Emler J., *O rukopise knihovny městské ve Vratislavi, kde jest překlad německý kroniky Pulkavovy života Karla IV. Přednáška v KČSN 8. října 1877, Zprávy o zasedání královské české společnosti nauk v Praze*, ročník 1877, Praha 1878, s. 359–367.
- Frank A., *Galeria Rehdigeriana und Bibliotheca Rehdigeriana. Ein Breslauer Späthumanist im niederländischen Kontext*, [w:] *Zur Literatur und Kultur Schlesiens in der frühen Neuzeit aus interdisziplinären Sicht*, ed. M. Czarnecka, Wrocław 1998, s. 15–21.
- Hlaváček I., *Die böhmischen Zisterzienser und ihre Bibliotheken in und nach dem Wirren der hussitischen Revolution*, [w:] *Die Zisterzienser und ihre Bibliotheken. Buchbesitz und Schriftgebrauch des Klosters Alzella im europäischen Vergleich*, eds. T. Graber, M. Schattkowsky, Leipzig 2008, s. 369–387.
- Hledíková Z., *Peter von Zittau. Das Beispiel des Autographs einer schöpferischen Persönlichkeit des 14. Jahrhunderts und Möglichkeiten der Autographenatlanten*, [w:] *Medieval Autograph Manuscripts. Proceedings of the XVIIth Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine, held in Ljubljana, 7–10 Septembre 2010*, ed. N. Golob, Turnhout 2013, s. 163–180.
- Inter arma non silent Musae. The war and the culture. 1939–1945*, ed. C. Madajczyk, Warszawa 1977.

- Inter arma silent Musae? Kulturní odkaz husitství v evropském a národním kontextu*, ed. M. Jarošová, Praha 2019.
- Knoz T., *Geografické, duchovní a ekonomické souvislosti Žerotínova exilu ve Vratislavi*, [w:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, eds. Z. Tarajko-Lipowska, J. Malicki, Wrocław 2003, s. 305–313.
- Knoz T., *Karel Starší ze Žerotína. Don Quijote v labyrintu světa*, Praha 2008.
- Knoz T., Turowska M., *Mezi Rosicemi a Vratislavi. K současnému stavu výzkumu knihovny Karla staršího ze Žerotína ve Vratislavi*, [w:] *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*, sv. I, eds. J. Mikulec, M. Polívka, Praha 2007, s. 466–475.
- Kremer M., *Die Handschriftenabteilung*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Dresden 2002*, s. 29–91.
- Kyas V., *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997.
- Kyas V., *První český překlad bible*, Praha 1971.
- Kyas V., *Úvod*, [w:] *Staročeská bible drážďanská a olomoucká. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století. I. Evangelia*, ed. V. Kyas, Praha 1981, s. 11–33.
- Ludvíkovský J., *Úvod. O mnichu Jindřichu Řezbáři a jeho Žďárské kronice*, [w:] *Cronica Domus Sarensis*, ed. J. Ludvíkovský, překl. R. Mertlík, Brno 1964, s. 5–19.
- Mahel R., *Beda Dudík 1815–1890. Život a dílo rajhradského benediktina a moravského zemského historikografa ve světle jeho osobní pozůstalosti*, Praha 2015.
- Navrácená švédská kořist: příběh jediného souboru rukopisů ukořistěných švédskou armádou za třicetileté války, který byl vrácen zpět do českých zemí. Moravský zemský archiv v Brně, 12. listopad – 22. prosinec 2014, katalog výstavy*. Brno 2014.
- Nylsson Nylander E., *The Mild Boredom of Order. A Study in the History of the Manuscript Collection of Queen Christina of Sweden*, Lund 2011.
- Odložilík O., *Karel Starší ze Žerotína (1564–1636)*, Praha 1936.
- Ozóg J., *Zarys historii Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1995.
- Palacký F., *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte*, Prag 1838.
- Pečírka J., *Zpráva o rukopisech českých v bibliotéce v Stockholmě se nacházejících*, Časopis Českého muzeum 25 (1851), č. 1, s. 76–108, č. 2, s. 59–84, č. 3, s. 30–42.
- Pumpřová A., *Svědectví autografu o práci Petra Žitavského s textem Zbraslavské kroniky*, Časopis Matice moravské 131 (2012), č. 2, s. 239–263.
- Rüffler A., *Die Stadtbibliothek Breslau im Spiegel der Erinnerung. Geschichte – Bestände – Forschungsstädte*. Sigmaringen 1997.
- Ryšavá E., *Zásluhy moravského historika Bedy Dudíka o vrácení českých rukopisů ze Švédska roku 1878*, Sborník Národního muzea, řada C, 16 (1971), č. 2, s. 97–100.
- Spunar P., *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, Tomus II, Warsaviae–Pragae 1995.
- Stevenson S. Senior, *Praefatio*, [w:] *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticane descripti etc.*, Romae 1885.
- Thiaucourt C., *Les bibliothèques universitaires et municipales de Strasbourg et de Nancy*, [w:] *La Bibliothèque de l'Université et du pays de Strasbourg*, Annales de l'Est, 5 (1891), s. 36–61.
- Veselá L., *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha 2005, s. 231–261.

- Veselá L., *Knihy z českých zemí ve švédských knihovnách. K výzkumu knihovny Becků z Leopoldsdorfu*, *Knihy a dějiny* 18/19 (2011–2012), s. 93–96.
- Vorel P., *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek VII. 1526–1618, Praha–Litomyšl 2005.
- Wachler A.W.J., *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Ein biographisch-literärischer Versuch*. Mit einem Vorworte von Ludwig Wachler, Breslau 1823.
- Zachová J., *K rukopisné tradici Kroniky Františka Pražského*, *Český časopis historický* 93 (1995), s. 278–282.
- Zemek M., *Úvod*, [w:] *Cronica Domus Sarensis minor*, ed. M. Zemek, Žďár nad Sázavou 1969, s. 9–16.

Norbert Delestowicz

ORCID: 0000-0001-6199-5361

Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences

Collection of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences: Losses during the War and the Present State

Beginnings

It is impossible to tell the story of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences (PSAAS) without a brief mention of the establishment of the Society and its Library.¹ The idea of scientific societies has a long tradition in Poland that goes back much further than the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences itself, which was established in 1857.² Nevertheless, the establishment of the Society of Friends of Learning

---

¹ This article was created from my previously published materials (in Polish) regarding the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences and its collections. See J. Baumgart, *Losy Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1939–1947*, ze wstępem i w opracowaniu Norberta Delestowicza, *Biblioteka* 25(34) (2021), pp. 171–200; N. Delestowicz, *Historia Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1857–2022*, Poznań 2022; idem, *Bolesław Erzepki (1852–1932). Wybitny wielkopolski uczoney*, *Kronika Miasta Poznania* 2 (2023), pp. 183–198; idem, *Skarby Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Dzieło Mikołaja Kopernika i inne cenne obiekty*, [in:] *Powtórka przed...: XVII Spotkania z historią dla uczniów szkół ponadpodstawowych. Informator Wydziału Historii UAM*, eds. J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2023, pp. 117–125.

² See A. Chwalba, *Rola i znaczenie towarzystw naukowych w XIX-wiecznej Europie*, [in:] *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku*, eds. W. Molik, A. Hinc, Poznań 2012, pp. 17–22; A. Kołos, *Historia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na tle społecznego ruchu naukowego do 1919 roku*, [in:] *Powtórka przed...: XIII Spotkania z historią dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych i po-*

in Warsaw (in 1800), initiated by Stanisław Sołtyk to cultivate the Polish language, was particularly important for the development of scientific societies in partitioned Poland.³ Soon afterwards, scientific societies were established in Kraków, Lublin and Płock. Thus, the idea of creative work in societies was born just a few years after the last partition of Poland (1795), and the architects of these societies – rightly afraid of the policy of denationalisation – were undoubtedly guided by the idea of protecting the existing heritage.⁴

The activity of scientific societies in other parts of the former Polish state influenced Greater Poland (Pol. Wielkopolska). The idea of forming such a society began quite early. The first plans appeared as early as 1827, along with the desire to establish the Society of Friends of Agriculture, Industry and Education (SFAIE). Its statute was adopted on 12 January 1829. However, due to the outbreak of the Polish November Uprising in 1830, further work on the establishment of the society died out.⁵ Of course, this did not mean that similar efforts would cease entirely in Greater Poland Wielkopolska. In 1835, the Gostyń Casino (Pol. Kasyno Gostyńskie), focused on improving the economy and education) was established and was modelled on the earlier goals of the SFAIE. Fate turned out to be unkind, when the Casino was closed down by the unfavourable Prussian authorities in 1846.⁶

In the meantime (in 1843), August Cieszkowski proposed the creation of the Society of Friends of Progress, which aimed, inter alia, to contribute to the development of science, and to create an ideal place to promote it. This was to be achieved by publishing and conducting competitions for scientific papers and organising lectures and courses.⁷ However, this project was not imple-

---

nadpodstawowych 24–25 września oraz 26–27 września 2019 r. Informator Instytutu Historii UAM, eds. J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2019, pp. 113–116.

³ A. Kraushar, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800–1832*, vol. 1–8, Kraków 1900–1906; A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce*, Warszawa–Poznań 1980, p. 100.

⁴ See T. Serrier, *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska: Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848–1914*, Marburg 2005, p. 48.

⁵ A. Wojtkowski, *Próby zorganizowania towarzystwa naukowego w Poznaniu i w Wielkopolsce*, Kronika Miasta Poznania 5 (1927), pp. 309–359; idem, *Stulecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Roczniki Historyczne 23 (1957), p. 313; A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, pp. 101–108.

⁶ A. Wojtkowski, *Próby zorganizowania towarzystwa naukowego w Poznaniu*, p. 339; A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, p. 109; S. Jankowiak, *Kasyno Gostyńskie (1835–1846): U początków pracy organicznej w Wielkopolsce*, Gostyń 1996.

⁷ A. Cieszkowski, *O skojarzeniu dążeń i prac umysłowych w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Rok 1843, vol. 1, pp. 132–143; A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, p. 109.

mented, although in the same year August Cieszkowski established a scientific association in Germany.⁸

In this way, as presented above, the earlier initiatives in Greater Poland created stronger foundations for the scientific society in Poznań. One of the first dates that we can associate with the establishment of the PSAAS is 21 August 1856. At that time, Dr Kazimierz Szulc,⁹ a teacher at the St. Mary Magdalene Gymnasium in Poznań, and Father Franciszek Ksawery Malinowski,¹⁰ a parish priest from Komorniki, approached Count Tytus Działyński with the idea of establishing a society and asked for his support for the initiative.¹¹ Tytus Działyński approved the establishment of the society but refused the proposed position of president, suggesting August Cieszkowski as more suitable candidate and writing to him on 24 August 1856.¹² August Cieszkowski replied to Działyński on 3 September 1856, but did not seem to react too enthusiastically to the proposal – perhaps due to previous failures in similar undertakings. He pointed out that the idea of establishing the Society for the Advancement of Arts and Sciences should be the responsibility of the members of the Society that had previously existed in Warsaw and proposed Tytus Działyński for the position of president.¹³

The following events happened quite quickly. On 1 November 1856, in the Działyński Palace in Poznań, a group of people interested in establishing the society held a meeting and discussed the internal organisation of the future Society. At the same time, Hipolit Cegielski was proved wrong in his view that there was a lack of worthy people in Greater Poland to participate in the work of a scientific society. The doubters were convinced, and the consent of the participants was obtained to implement this initiative.¹⁴ The following weeks

⁸ A. Marciniak, *Udział Tytusa Działyńskiego w rozwoju Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 14 (1978), p. 21.

⁹ See B. Górska, *Dr Kazimierz Szulc (1825–1887)*, Kronika Miasta Poznania 20 (1947), no. 4, pp. 217–236.

¹⁰ See J. Bardach, *Malinowski Franciszek Ksawery*, [in:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981, pp. 450–451.

¹¹ A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, p. 114; E. Bątkiewicz-Szymanowska, “Służmy poczciwej sławie, aż do upadku”. *Aktywność Tytusa Działyńskiego w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk na podstawie wybranych źródeł ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej*, Kronika Miasta Poznania 1 (2017), p. 25.

¹² *Korespondencja i materiały Tytusa Działyńskiego do dziejów PTPN*, introduction and ed. E. Bątkiewicz-Szymanowska, Kronika Miasta Poznania 1 (2017), p. 34.

¹³ *Ibidem*, no. 2, p. 35.

¹⁴ A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, p. 116; L. Trzeciakowski, *W dobie rozbiorowej*, [in:] *Veritate et scientia: Księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, ed. A. Gąsiorowski, Poznań 1982, p. 14; E. Bątkiewicz-Szymanowska, *Tytus Dzia-*

saw intensive action. On 12 January 1857, the chairman, Tytus Działyński, presented a report to the statutory committee. The statute, modelled mainly on the one of the former Warsaw scientific societies¹⁵ – was adopted at the constitutional meeting of the Society for the Advancement of Arts and Sciences in Poznań. Scholars rightly observe that this was the point at which the Society was established – an organisation that would bring together people interested in the development of Polish culture and science. The start of its activity was approved by 42 founding members,¹⁶ and the officers were elected at the first general meeting of the Society, which was held on 13 February 1857 (at 6 pm) in the building of the Raczyński Library. During this meeting, the first president of the Society – August Cieszkowski – was elected.

The initiation of the PSAAS was an important event, as the fate of Poles was not easy and for decades their state had been divided between the three partitioning powers. On the other hand, Poznań itself lacked a University – its establishment was feared by the Prussian authorities, as it would become a Polish scientific and cultural centre. In this way, by forming the PSAAS, an attempt was made to fill the gap and create a Polish organisation that would be a substitute for the lack of institutions in the city. The members of the PSAAS were tasked with protecting and developing Polish culture and science and conducted the scientific work through Society's own departments. However, Polish teachers could not officially join the PSAAS, as the Prussian authorities considered it a threat.¹⁷

The Start of Collecting Library Materials and Their Further Fate

The draft of the Society's statute, which was read out during the meeting of 13 December 1856, gives no information on the founding of the library, but we know that it was to be established along with the formation of the PSAAS. This

---

łyński (1796–1861), Poznań 2018, pp. 144–145; P. Matusik, *Zamiast uniwersytetu: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1857–1919*, [in:] *Vivat Academia! 400 lat tradycji akademickich Poznania*, Poznań 2012, p. 82.

¹⁵ Modeling the Society on the Warsaw Society of Friends of Learning see M. Wojciechowska, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, *Przegląd Zachodni* 8 (1952), nos 9–10, pp. 220–222.

¹⁶ A. Wojtkowski, *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Z polecenia Towarzystwa napisał*, [in:] *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1857–1927*, *Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 50 (1928), pp. 42–43; A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, p. 116; idem, *Prezesa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: Ich myśli i dzieło*, Poznań 2006, p. 9.

¹⁷ See A. Marciniak, *Rola Tytusa i Jana Działyńskich*, pp. 121–124.

can be concluded from the fact that the secretary's duties included maintaining and managing the archive and the Library of the Society.¹⁸ Furthermore, the work of members in the Society's Department was to collect and publish "sources and materials for the history, literature and antiquities of Poland."¹⁹ Chapter IX of the statute noted that "the Society's property is the archive and gifts," and the archive was to include "manuscripts, works and objects of antiquity by the members of the Society, or submitted in other ways," "writings and all works published or purchased by the Society," as well as "the minutes of general, departmental, and administrative meetings." The situation was similar in the changes proposed by the commission, as well as in the official acts issued in 1858 in Polish and German.²⁰

In 1858, the Society's management issued an appeal to the public for donations, and above all, valuable artefacts, works of art, books, manuscripts and other treasured monuments, which were to be used to create a museum and enrich the library.²¹ The appeal gained wide support and gifts began to flow to the PSAAS. In appreciation of the commitment of individuals, a list of 155 donors was published in the first volume of the Society's scientific journal *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* (*Annals of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences*).²² In the following years, gratitude was expressed to others who made donations, largely through the agency of newspapers – *Dziennik Poznański* and *Kurier Poznański* – and in subsequent volumes of the publications issued by the PSAAS.²³ In this way, a year after the establishment of the Society (in February 1858), it was successfully reported in the Poznań press that "apart from the museum of national and numismatic antiquities, whose conservator is Mr Przyborowski, the Society already has the start of its Library."²⁴

---

¹⁸ *Statuty Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–2006*, introduction R. Marciniak, Poznań 2007, p. 25.

¹⁹ *Ibidem*, p. 21.

²⁰ *Ibidem*, pp. 28, 29, 32, 35, 37, 38, 41, 43, 44. See also N. Delestowicz, *Historia Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, pp. 26–27.

²¹ *Korespondencja i materiały Tytusa Działyńskiego do dziejów PTPN*, no. 1, p. 47, note 37.

²² *Wykaz darów które nadesłali do dnia 1go stycznia 1860 Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 1 (1860), pp. 604–613.

²³ See Library of the PSAAS: „*Księga darów*” bibliotecznych i muzealnych *Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* prowadzona przez Klemensa Kanteckiego od 8 stycznia do 2 lipca 1885 r., MS 1203.

²⁴ *Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie*, *Przegląd Poznański*. Pismo sześciotygodniowe 25 (1858), p. 149.

In the following years, the development of the PSAAS Library's book collection continued. Bolesław Erzepki, who was employed by the Society (from 1 July 1885), made a significant contribution in this respect. At that time, all types of collections came under his care (archaeological, numismatic, natural, paintings and souvenirs), to include historical archives and a library collection.²⁵ In more than 30 years of work at the PSAAS, Erzepki contributed significantly to the expansion of the Society's collections, particularly in terms of its valuable manuscripts. It was thanks to his efforts that the collections of such people as Kazimierz Szulc, Father Franciszek Malinowski, Antoni Malinowski, Władysław Jażdżewski, Stefan Żychliński, as well as institutions such as the Library of the Literary and Slavic Society (*Towarzystwo Literacko-Słowiańskie*)²⁶ and the archive of Antoni Sułkowski from Rydzyna (packed in as many as 820 boxes),²⁷ which largely did not survive World War II,²⁸ were transferred to the PSAAS.

The German attack on Poland on 1 September 1939 turned out to be tragic for the Polish state and its inhabitants, with culture and science experiencing devastation. Nor did the collections of the PSAAS Library escape unscathed from the war and occupation. However, in the initial phase of the war, the PSAAS Library was fortunate, because it did not suffer during the September Campaign of 1939. Nonetheless, the German occupier did not consider a place for a library in the PSAAS building and intended to use it for other purposes, including storage space for the collections of the Prehistoric Museum. Initially, the collections of the PSAAS Library were to be almost entirely allocated to the University Library in Poznań, which had been built and began to operate from 1902–1919. However, the collection of the PSAAS Library was dispersed among several institutions and its relocation was so effective that after the end of the war, not a single book was to be found in the PSAAS building.²⁹

²⁵ Bolesław Erzepki 1852–1932, [in:] *Słownik bibliotekarzy wielkopolskich 1918–2000*, ed. F. Łozowski, Poznań [2002], p. 52.

²⁶ A. Wojtkowski, *Stulecie Poznańskiego Towarzystwa*, p. 333; Library of the PSAAS: K. Grund, *Bolesław Erzepki (1852–1932): Konserwator zbiorów PTPN*, Poznań 1995, MS 1937, pp. 30–31.

²⁷ I. Litwiak, *Erzepki Bolesław*, [in:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, p. 205; W. Wydra, *Życie i dzieło dra Bolesława Erzepkiego*, [in:] *Bolesław Erzepki, wybitny bibliotekarz, filolog, edytor*, introduction and selection of texts W. Wydra, Poznań 2014, p. 12.

²⁸ See N. Delestowicz, *Bolesław Erzepki (1852–1932)*, p. 189.

²⁹ See J. Baumgart, *Losy Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, pp. 173–176.

II. 1. Facade of the PSAAS building in 1941

Source: Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences.

The losses sustained by the PSAAS Library's book collection were considerable. They were estimated at PLN 2,802,355 in pre-war zlotys.³⁰ In December 1947, it was estimated that the Library's book collection consisted

³⁰ S. Kubiak, *Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919–1966*, Poznań 1967, p. 84. The losses of archival collections were estimated at PLN 931,720. See M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1984, p. 60. However, the losses of PSAAS in its entirety were estimated at PLN 5,504,800. See *Raport o stratach wojennych Poznania 1939–1945*, eds. A. Sakson, A. Skarżyński, Poznań 2008, p. 226. See also PSAAS Archives, folder: *Uwagi do kwestionariusza dotyczącego rejestracji szkód wojennych w 1945 r.*, 2005, call number XIII-3-A-c, p. 1.

II. 2. Hall of the PSAAS Library with books taken and destroyed by the occupying forces, 1946

Source: Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences.

of 100,000 volumes in comparison to over 140,000 volumes recorded on 31 August 1939; and it is believed that the PSAAS Library regained 75% of its pre-war book collection.³¹ It may seem that this percentage is quite significant, especially if we consider the fact that there was not a single book in the PSAAS building

---

³¹ R. Marciniak, *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa*, supplemented by E. Stelmaszczyk, [in:] A. Pihan-Kijasowa, R. Marciniak, D. Gucia, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1857–2011: Zarys dziejów*, Poznań 2012, p. 48. In the *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez Ziemi Wschodnich)* (eds. B. Bieńkowska, U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000, p. 216), it is stated about 70% of the recovered book collection.

after the war. However, the losses are irreparable: many unique manuscripts were lost,³² and the archive of the PSAAS (which had been earlier moved to the headquarters of the State Archives) was burned during the battles for Poznań in 1945.³³ Not only were rare and antiquarian books destroyed,³⁴ but also new publications from the nineteenth and early twentieth centuries. The reconstruction of the collection after the end of World War II turned out to be unrealistic – the stock of bookstores and publishers was destroyed.³⁵ At the same time, it was impossible to depend on the duplicate items due to the destruction of other libraries in the country.

Current State of the PSAAS Library Collection

The current collection of the PSAAS Library consists of over 340,000 volumes, including more than 20,000 volumes forming special collections. Initially, the PSAAS Library collected publications from all fields of science – a practice lasting until 1964. Subsequently, it was decided to limit the collection only to publications in the fields of the humanities. Non-humanities items were handed over to other libraries in Poznań according to their specialism.

In terms of the Library resources, the estimated division of prints by fields of science in percentages is as follows: historical sciences – 20%; belles-lettres and literary studies – 20%; general works, philosophy, religious studies – 10%; linguistics – 7%; other social sciences – 25%; others – 18%. Currently, the PSAAS Library focuses on collecting works from the humanities, but it concentrates more attention on the Greater Poland region. In this respect, the collection of publications is not limited to the humanities, but relates to all fields of science concerning the subject of Greater Poland. To this end, in 2020, the Library's general reading room was reorganised – it was turned into a regional reading room and regional sources, papers, magazines and publications on this subject

---

³² Losses in the manuscripts are recorded in the *Wykaz rękopisów Biblioteki PTPN zaginionych w czasie II wojny światowej* (ed. Ryszard Marciniak, in *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1–1950)*, eds. B. Olejniczak, J. Pietrowicz, Warszawa 2008, pp. 780–869) and in the *Wykaz rękopisów Biblioteki PTPN zaginionych w czasie II wojny światowej – uzupełnienie* (ed. J. Pietrowicz, in *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1951–2325)*, ed. J. Pietrowicz, Poznań, 2017, pp. 181–189).

³³ J. Baumgart, *Zbiory naukowe Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w czasie okupacji i stan obecny*, *Przegląd Wielkopolski* 2 (1946), pp. 329–331.

³⁴ The list of the most valuable losses of the PSAAS Library is recorded in the document stored in the Archives of the University Library in Poznań, folder: *Rewindykacja*, call number 551.

³⁵ *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych*, p. 95.

were given greater prominence. As mentioned above, the collection of books in the PSAAS Library incorporates more than 340,000 volumes, which consists of new printed material and special collections. In particular, the PSAAS Library boasts a rich collection of Polish prints from the nineteenth century, originating from all three (Prussian, Austrian and Russian) partitions. At the same time, it contains books from various book that existed in the nineteenth century and were later liquidated. The Library keeps a file of provenance, which includes more than 2,500 entries of names and institutions. Finally, the nineteenth-century book collection contains around 600 leaflets related to the events of the Poznań Spring of Nations (1848).

In addition to valuable new printed material (from the nineteenth and twentieth centuries), the PSAAS Library stores rich special collections divided into several categories: manuscripts, incunabula, old prints, cartography, iconography and bookplates. The special collections comprises more than 22,000 items, including manuscripts – over 2,000; old prints – 15,488; cartographic documents – 2,034; iconographic documents – 1,261; and bookplates – 1,315 items. In fact, there are unusual treasures in every category of special collections. One of the most valuable incunabula collected in the PSAAS Library is the sermons of preacher of the Poznań Cathedral, Mikołaj of Błonie, *De tempore et de sanctis*, Strasbourg 1494–1495. Another interesting object is a Bible published in Strasbourg in 1470, but with a binding made at the end of the fifteenth century in Poznań, which has recently undergone conservation. One of the latest acquisitions – thanks to a grant received from the Municipal Office in Poznań (in 1995) – is the purchase of an incunabula dedicated to the medicine of Aulus Cornelius Celsus, *De medicina libri 8*, from 1497. In total, 152 incunabula are stored in the PSAAS Library.

Manuscript Sources

Manuscripts were in the PSAAS Library from the very beginning. One of the first manuscript collections donated to the PSAAS Library includes Cyprian Godebski's *Wiersz do legionów polskich (Poem to the Polish Legions)*, the manuscript of Stanisław Leszczyński's *Głos wolny wolność ubezpieczający (The free Voice Guaranteeing Freedom)*, and parchment documents, some dating back to the Middle Ages (from churches and monasteries in Greater Poland), which are now housed in the State Archives in Poznań.³⁶ The current collection of manu-

---

³⁶ See Library of the PSAAS: "Zbiór rękopisów Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Wykaz darów i nabytków od 1 lipca 1885 roku do końca 1895", sporządzony przez

scripts was formed after World War II and consists of works that survived the war, in addition to new acquisitions. After 1945, the PSAAS Library began to acquire family archives of various landowning families of Greater Poland, most often preserved fragmentarily. The works of the poet Tadeusz Różewicz were also received. Furthermore, the PSAAS Library obtained documents concerning the establishment of the Zamoyski Academy in 1594 and purchased the correspondence of Paul Cazin (1881–1963).³⁷

The manuscript collection consists of over 2,500 items and is well devised. The inventories published at the start of the twenty-first century are used to navigate them efficiently.³⁸ The manuscripts kept in the PSAAS Library should undoubtedly be classified as unique and of a historical and literary nature,³⁹ and thematically they should be linked to Poznań and Greater Poland. Undoubtedly, one of the most valuable manuscripts kept in the PSAAS Library is the herbarium *Z pól i łąk nadniemeńskich* (*From the Fields and Meadows of the Niemen River*) collected by Eliza Orzeszkowa and the manuscript of the first two-act version of Stanisław Moniuszko's *Halka*, from 1846–1847. The collection also includes dramatic works from the eighteenth and twentieth centuries written by Polish writers.

The PSAAS Library collects not only individual valuable manuscripts, but also entire legacies of people who made a significant contribution to Poznań and Greater Poland. For example, one of the first legacies donated to the PSAAS Library after World War II took place at the end of 1949. It concerned a historian, Professor Jan Rutkowski, and was donated by his wife Eugenia Rutkowska née Jabłońska. The donated collection contains personal, scientific and social materials, as well as correspondence.⁴⁰ Also of interest is the legacy of Jerzy Koller (1882–1970), a theatre scholar and critic, consisting of numerous reviews, col-

---

Bolesława Erzepkiego, MS 804; *Zbiór rękopisów i dyplomów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Brudnopis wykazu nabytków za lata 1891–1911, porządkony przez Bolesława Erzepkiego*, MS 805; *Sekretariat Zarządu [Poznańskiego] Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Księga darów od 1-go listopada 1881 r. do 1891 r.*, MS 930; *Bolesław Erzepki, Spis darów przekazanych do zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1893–1905. Brulion*, MS 1467; and *Spisy darów przekazanych do Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na przełomie XIX i XX w. Brudnopisy*, MS 1473.

³⁷ R. Marciniak, *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, p. 53.

³⁸ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (sygn. 1–1950); *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (sygn. 1951–2325).

³⁹ B. Hojdis, *Rękopisy literackie Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, *Slavia Occidentalis* 74 (2017), no. 2.

⁴⁰ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (sygn. 1–1950), p. 459.

umns, personal materials and dramatic works by various authors.⁴¹ In 1987, the PSAAS Library received the legacy of Ludwika Graja (1907–1985), headmistress of the Karol Marcinkowski High School No. 1 in Poznań from 1959–1972. The donated materials relate specifically to this school and its history. The manuscript collection also contains the rich collections of Dr Wojciech Józef Skowroński (1904–1978), which presents – predominantly – extracts from the parish registers between the start of the sixteenth and the twentieth centuries. It also includes Skowroński’s personal documents, genealogical materials devoted to his family, and correspondence.⁴² Since 2002, the PSAAS Library has kept the legacy of Klara Dembińska (1829–1910), guardian of Władysław and Witold Zamoyski, and Krzysztof and August junior Cieszkowski. Among these valuable materials is the voluminous correspondence (about 2,300 letters) on the affairs of the Cieszkowski, Zamoyski and Dembiński families.⁴³

A large collection of Father Wincenty Kraiński (1786–1882), a pedagogue, lawyer and writer, was donated to the PSAAS by the author from 1873–1876. The material is grouped into 69 “Kraiński’s files,” including personal documents, texts of university lectures, political, social, or religious writings, and extensive correspondence. The legacy also includes doctoral and honorary diplomas from the University of Wrocław from the period 1854–1876. The collected material is bound in historic nineteenth-century bookbinding portfolios, which (in 2017) were restored in the Book Restoration Workshop of the University Library in Poznań.⁴⁴ At present, the digitisation of the manuscripts of Father Wincenty Kraiński is underway, and its results will be published on the website of the Digital Library of Greater Poland.

Furthermore, there are fragments of legacies deposited in the Library, one being the material left by Tadeusz Różewicz, especially his manuscripts and typescripts of literary works.⁴⁵ The legacy of Jerzy Wojciech Odrowąż-Pieniążek (1890–1974) and the documents concerning his transfer of the genealogical and heraldic collection to the PSAAS Library are also fragmentary.⁴⁶ The same is true of the biographical materials and correspondence of Kirił Władysław Sosnowski (1910–1966), a socio-political activist. However, most of the lega-

⁴¹ Ibidem, p. 351.

⁴² Ibidem, p. 532.

⁴³ Ibidem, p. 729.

⁴⁴ See <http://biblioteka.ptpn.poznan.pl/wp-content/uploads/2019/07/W-Krai%C5%84s-ki-KATALOG.pdf> [accessed: 15.05.2023].

⁴⁵ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1–1950)*, p. 144.

⁴⁶ Ibidem, p. 440.

cy is kept in the Kórnik Library.⁴⁷ The legacy of Professor Ryszard Marciniak, director of the PSAAS Library from 1980–2009, which is related mainly to his work at the PSAAS, correspondence and fragments of scientific papers, is also partially available in the Library.⁴⁸ Fragmentary legacies also include materials donated in 2021 and belonging to Professor Regina Pawuła-Piwowarczyk (1925–2008), an architect from Poznań. The collection stores personal documents, including an application for the position of associate professor. However, there is still no inventory for this collection.

The stored legacies also contain materials of scholars that in recent years (especially the start of the twenty-first century) found their way into the Library, although it is not as rich a resource as in the case of the legacies stored in the Poznań Branch of the Archives of the Polish Academy of Sciences. They include the legacies of art historian Dr Gabrieli Mikołajczyk (1921–2004),⁴⁹ philosopher Professor Roman Kozłowski (1929–2007) and Bernard Olejniczak, director of the PSAAS Library for the years 1963–1979, a Romanist and librarian by education.⁵⁰ The extraordinary legacy of Olejniczak, which was added to the PSAAS Library in 2017, consists of recollections from an early age, fragments of scientific works and correspondence. At that time, materials belonging to Professor Lech Trzeciakowski (1931–2017), a Poznań historian, were also handed over, including personal documents, teaching materials, scientific papers and correspondence. An inventory has not yet been created to facilitate the collected materials, which to date have only been initially sorted and grouped into appropriate sections.

The legacy of Professor Władysław Mieczysław Kozłowski (1858–1935), which was acquired by the PSAAS Library in 1985 as a gift from Stanisław Lis-Kozłowski, son of Władysław, should be considered separately. The materials include Władysław Kozłowski's correspondence (about 850 letters), source extracts, notes and personal documents.⁵¹

As a result of a donation made by Barbara Kuklasińska, the Library received the legacy of the writer and music critic Jerzy Waldorff (1910–1999), which consists of personal and family documents, correspondence (about 380 letters), notes and press clippings. At the same time, Maria Ludwika Grabowska

---

⁴⁷ *Ibidem*, p. 617.

⁴⁸ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1951–2325)*, p. 118.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 21.

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 23 and 81.

⁵¹ *Ibidem*, p. 44.

(1912–2005), Jerzy Waldorff's sister, donated her legacy to the Library (in 1996 and 2001), which consists mainly of her diaries and an autobiographical novel.⁵²

The manuscript collection also includes several legacies that were separated from the continuous numbering of manuscripts.⁵³ In 1999, an inventory was created by Zygmunt Dulczewski for the Archive of Florian Znaniecki (1882–1958), a renowned philosopher and sociologist, and the creator of Polish philosophical humanism. The Florian Znaniecki Archive is divided into 11 sections including personal documents, student files, photographs, the reception of Znaniecki's work, his works, dissertations, and scientific articles, typescript or notes from the readings. In individual sections are translations of his works into English.⁵⁴

Another separate legacy in the Library belongs to Tadeusz Szczurkiewicz (1895–1984), a sociologist and student of Florian Znaniecki. Together, they are considered co-founders of the Poznań sociological school. Tadeusz Szczurkiewicz's materials are divided into eight separate sections, including materials of scientific work, organisational and scientific, didactical, editorial and publishing activities, socio-political activities, biographical materials, correspondence, materials about the author, family papers, materials belonging to other people, and appendices. Attempts were made to preserve the chronological and factual arrangement in the legacy and to respect the arrangement given by the author.⁵⁵

The Library also holds the legacy of Wawrzyniec Galant (1904–1992), a student of Florian Znaniecki and Tadeusz Znaniecki, under whom he wrote his master's thesis. Galant's legacy is divided into four sections, namely, his scientific activity, biographical papers, biographical documents, and materials belonging to other people. The chronological and thematic arrangement has also been preserved.⁵⁶

---

⁵² *Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1–1950)*, p. 661.

⁵³ The PSAAS Library also stores the legacies of other people whose collections have not been separated from the series of manuscript collections. See, for example, M. Boksa, *Spuścizny w zbiorach Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, [in:] *Spuścizny w zbiorach poznańskich archiwów i bibliotek*, eds. H. Krajewska, J. Malinowski, J. Matysiak, Poznań 2011, pp. 103–110; idem, *Spuścizny konserwatorów zbiorów, kierowników i dyrektorów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, *Biblioteka* 15(24) (2011), pp. 73–95.

⁵⁴ Z. Dulczewski, *Archiwum Floriana Znanieckiego*, Poznań 1999.

⁵⁵ *Spuścizna Tadeusza Szczurkiewicza w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk: Inwentarz archiwalny*, ed. M. Boksa, Poznań 2013.

⁵⁶ *Spuścizna Wawrzyńca Galanta w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk: Inwentarz archiwalny*, ed. M. Boksa, Poznań 2014.

Since 2020, the PSAAS Library has developed its scientific activities by preparing and publishing critical editions of manuscript sources stored in the Library's collections. Also, in 2020, Professor Maria Aleksandra Smocz-kiewiczowa's memoirs were published under the title *Moje wspomnienia* (*My Memories*).⁵⁷ In the following year, three sources were published: the bailiff's book (*księga wójtowska*) of the town of Jarocin, the diary of Władysław Szczurkiewicz, which was published in cooperation with the Regional Museum in Pilzno, and the diary of Wiktor Gładysz.⁵⁸ Furthermore, in 2021, a text by Jan Baumgart on the situation of the PSAAS Library during World War II was published in the journal *Biblioteka*, issued by the University Library in Poznań.⁵⁹ The year 2022 saw another critical edition with the publication of correspondence sent by Władysław Schwarz, a young Polish soldier, to his homeland during World War I.⁶⁰

Other Types of Sources stored in the PSAAS Library

The PSAAS Library deserved praise from the very start, for developing its cartographic collections, edited by Edmund Callier and published in 1884, *Spis map geograficznych w zbiorach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* (*List of Geographical maps in the collection of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences*). This was the second study of this kind after Edward Ras-tawiecki's *Mappografia dawnej Polski* (*Mappography of Old Polish*) from 1846. The collection includes Abraham Ortelius's *Atlas świata* (*Atlas of the World*) from 1595 and the second edition of Andrzej Cellariusz's *Atlas nieba* (*Atlas of the Sky*) from 1708, which present both Ptolemy and Copernicus's universes. The Library also boasts the 1675 edition of the *Mapa Polski* (*Map of Poland*) by Mikołaj Sanson. Currently, the cartographic collection consists of over 500 atlases from the sixteenth to the twentieth centuries, and over 1,500 maps. The iconographic items, as with other categories in the collection, have been collected since the establishment of the PSAAS. In the interwar period, the man-

---

⁵⁷ M.A. Smoczkieviczowa, *Moje wspomnienia*, ed. N. Delestowicz, Poznań 2021.

⁵⁸ *Księga wójtowska miasta Jarocina z lat 1571–1611*, ed. N. Delestowicz, Poznań 2021; W. Gładysz, *Pamiętnik poznańskiego drogerzysty i druha "Sokoła" z XIX i XX wieku*, eds. N. Delestowicz, E. Filipowska, Poznań 2021; W. Szczurkiewicz, *Pamiętnik komisarza wojskowego Legionów Polskich Naczelnego Komitetu Narodowego (1914–1918)*, eds. N. Delestowicz, A. Kucharska, cooperation M. Baum-Gruszowska, Poznań–Pilzno 2021.

⁵⁹ J. Baumgart, *Losy Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1939–1947*.

⁶⁰ W. Schwarz, *Z wielkopolskiej wsi na fronty Wielkiej Wojny*, ed. A. Kucharska, Poznań 2022.

agement of the Society donated 6,246 prints to the Muzeum Wielkopolskie, now the Muzeum Narodowe w Poznaniu (National Museum in Poznań). The present collection of iconographic works documents the everyday – cultural and scientific – life of Poznań and Greater Poland from the second half of the nineteenth century to the present day. A total of over 8,500 photographs, album prints, graphics, drawings, etc. are stored. Among the important photographs documenting the past of the capital of Greater Poland, ie. Poznań, are 21 photographs of Kazimierz Greger (who immortalised the swearing-in of the Greater Poland army in Poznań on 21 January 1919), 18 photographs documenting the tombstones of the inhabitants of Greater Poland at the former Cmentarz Świętomarciński (St. Martin's Cemetery) from 1958, 76 photographs of Polish deputies to the Prussian Sejm from 1864 to 1872, and photographs depicting old or vanished buildings in Poznań and other cities of Greater Poland.

The PSAAS Library has also collected bookplates for more than two decades. A special collection was created in 2002, when a significant gift was donated by Profesor Antoni Gašiorowski. It included, among other things, an album with the originals of Stanisław Ostoja-Chrostowski's bookplates and an album with a dozen or so bookplates by Witold Gawęcki. In the following years, the collection increased through further gifts from Dr Norbert Zawisza and by obtaining bookplates of Andrzej Kandzior. The bookplates in the Library are mainly associated with the Greater Poland region.

Among the special collections gathered in the PSAAS Library, the most numerous is the collection of old prints, which consists of over 15,000 items. Sixteenth-century prints account for 1,408 items, and among them 562 works are classified as Polonica. They include the first three editions of Mikołaj Kopernik (Nicolaus Copernicus), *O obrotach sfer niebieskich (On the Revolutions of the Heavenly Spheres)*. Among the sixteenth-century books is the work of Józef Struś *O tętnie (On the Pulse)* or the once extremely popular medical and natural encyclopaedia by Stefan Falimirz from 1534, as well as the publication of Andrzej Frycz-Modrzewski *O naprawie Rzeczypospolitej (On the Improvement of the Republic)*. The Library also holds a book by Marcin Kromer *De origine et rebus gestis Polonorum* in three Basel editions. Among the works representing the seventeenth century are three copies of *Zielnik (Herbarium)* of Szymon Syrenius, one of which (it is assumed that it came from the Radziwiłł library in Nieśwież) contains coloured woodcuts depicting plants. There are also Samuel Pufendorf's impressive publication *De rebus a Carolo Gustavo*, showing the wartime history of Charles X Gustav, including the Deluge of 1655, and *Historia naturalis* by Jan Jonston with engravings of sea animals and monsters. The seventeenth-century collections also include a large body of the so-called small republics published

from 1625–1627 by the recognised Elsevier publishing house. These works were published in an encyclopaedic form and were concerned with geographical, historical, legislative and demographic issues of various countries of the world. The title pages present the emblems of the countries described, symbolising individual regions. In addition, in 1627, a volume on the Polish lands was published in the series entitled *Republica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, Lugduni Batavorum ex Officina Elzevirian*. Among the works of the eighteenth century are the 10-volume edition of the works of Erasmus of Rotterdam and the second edition of Isaac Newton's *Philosophiae naturalis principia mathematica*, as well as the first complete edition of Jan Długosz's chronicle. The collection also includes a comedy in five acts entitled *Burmistrz poznański* (*The Mayor of Poznań*) by Jan Marcin Lubomirski.

Archival Collections of the Society

In the PSAAS, apart from the collected manuscript materials, which make up the special collections of the PSAAS Library (including manuscripts, cartographic and iconographic collections, bookplates and over 15,000 old prints) is an archive. The Society's Archive functioned from the time of the establishment of the PSAAS in 1857, but it burned down during the battles for Poznań in January 1945. However, at that time it was in the headquarters of the State Archives in Poznań. The present PSAAS Archive (which has been operating since 1945) is divided into 15 sections: Statutes, General Meetings, the Board and the General Secretariat (including minutes of meetings of the PSAAS Board, correspondence kept by the Society, reports), the Audit Committee (materials archived since 1952), Departments, Commissions, Committees (minutes of meetings, files of individual Departments and Commissions of PSAAS), Jubilees of the Society (archived since 1957), Research (correspondence since 1951), Dissemination of Science (correspondence, reports, invitations, individual activities), Library (library archives, correspondence, invitations, reports, books of losses, etc.), Main Editorial Office of PSAAS Publications (correspondence, publishing plans, reports, lists of publications, editorial committees, contracts), Exchange of Publishers (correspondence since 1962, reports, lists of contractors, establishing exchanges), Personal Files (personal files members and employees of PSAAS), Administration (a wide section collecting materials about PSAAS's property, assets, collections, inventories, correspondence, lists, files, inventories, technical documentation, balance sheets, budget estimates, insurance, health and safety, etc.), Diplomas for PSAAS, and the Press Regarding PSAAS.

To conclude, the collections stored in the PSAAS are rich and varied. The archival collections show in a particular way the history of the PSAAS and its agencies since 1945. Manuscript and archival collections can be helpful particularly in developing the history of the Society, learning about the biographies of its members, and in terms of current affairs relating to the Poznań scientific community. At the same time, readers have the opportunity to familiarise themselves with interesting and unique manuscript collections, which relate in particular to Poznań and Greater Poland, and where often nationwide themes are considered. Humanities and literary subjects predominate its collections, in which considerable legacies involve people who have made a significant impact on the development of science and culture. Where the manuscript collections are well compiled and presented in the published inventories, much of the manuscript source material has already been scanned and is available through the Digital Library of Great Poland.

Summary

Collection of the Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences: Losses during the War and the Present State

The Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences (PSAAS) has a long history, dating back to 1857. It was established as a result of scientific initiatives in Greater Poland, aimed at protecting Polish cultural heritage. During World War II, the library's collections suffered significant losses, with many valuable manuscripts and books being destroyed or lost. After the war, the library recovered about 75% of its pre-war collections, but many unique materials were lost forever. Currently, the library holds over 340,000 volumes, including special collections of manuscripts, old prints, maps, and iconography. The library focuses on collecting publications in the field of humanities, with a particular emphasis on the Greater Poland region. In recent years, it has also developed scientific activities, publishing critical editions of manuscript sources.

Keywords: Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences; library studies; archival collection; Greater Poland

Bibliography

Sources

Archival Sources

Archives of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences:
Uwagi do kwestionariusza dotyczącego rejestracji szkód wojennych w 1945 r., 2005, call number XIII-3-A-c, p. 1.

Archives of the University Library in Poznań:
Rewindykacja, call number 551.

Library of the Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences:

Bolesław Erzepki, Spis darów przekazanych do zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1893–1905. Brulion, MS 1467.

Grund K., *Bolesław Erzepki (1852–1932): Konserwator zbiorów PTPN* (Poznań, 1995), MS 1937.

„Księga darów” bibliotecznych i muzealnych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk prowadzona przez Klemensa Kanteckiego od 8 stycznia do 2 lipca 1885 r., MS 1203.

Sekretariat Zarządu [Poznańskiego] Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Księga darów od 1-go listopada 1881 r. do 1891 r., MS 930.

Spisy darów przekazanych do Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na przełomie XIX i XX w. Brudnopisy, MS 1473.

Zbiór rękopisów Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Wykaz darów i nabytków od 1 lipca 1885 roku do końca 1895”, sporządzony przez Bolesława Erzepkiego, MS 804.

Zbiór rękopisów i dyplomów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Brudnopis wykazu nabytków za lata 1891–1911, porządzony przez Bolesława Erzepkiego, MS 805.

Printed Sources

Baumgart J., *Losy Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1939–1947*, ze wstępem i w opracowaniu Norberta Delestowicza, *Biblioteka* 25(34) (2021), pp. 171–200.

Gładysz W., *Pamiętnik poznańskiego drogerzysty i druha „Sokoła” z XIX i XX wieku*, eds. N. Delestowicz, E. Filipowska, Poznań 2021.

Korespondencja i materiały Tytusa Działyńskiego do dziejów PTPN, introduction and ed. E. Bątkiewicz-Szymanowska, *Kronika Miasta Poznania* 1 (2017), pp. 33–48.

Księga wójtowska miasta Jarocina z lat 1571–1611, ed. N. Delestowicz, Poznań 2021.

Schwarz W., *Z wielkopolskiej wsi na fronty Wielkiej Wojny*, ed. A. Kucharska, Poznań 2022.

Smoczkwiczowa M.A., *Moje wspomnienia*, ed. N. Delestowicz, Poznań 2021.

Statuty Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857–2006, introduction R. Marciniak, Poznań 2007.

Szczurkiewicz W., *Pamiętnik komisarza wojskowego Legionów Polskich Naczelnego Komitetu Narodowego (1914–1918)*, eds. N. Delestowicz, A. Kucharska, cooperation M. Baum-Gruszowska, Poznań–Pilzno 2021.

Wykaz darów które nadesłali do dnia 1go stycznia 1860 Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 1 (1860).

Studies

Bardach J., *Malinowski Franciszek Ksawery*, [in:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981, pp. 450–451.

Baumgart J., *Zbiory naukowe Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w czasie okupacji i stan obecny*, *Przegląd Wielkopolski* 2 (1946), pp. 329–331.

- Bątkiewicz-Szymanowska E., „*Służmy pocziwej sławie, aż do upadku*”: Aktywność Tytusa Działyńskiego w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk na podstawie wybranych źródeł ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej, *Kronika Miasta Poznania* 1 (2017), pp. 25–32.
- Bątkiewicz-Szymanowska E., *Tytus Działyński (1796–1861)*, Poznań 2018.
- Boksa M., *Spuścizny konserwatorów zbiorów, kierowników i dyrektorów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, *Biblioteka* 15(24) (2011), pp. 73–95.
- Boksa M., *Spuścizny w zbiorach Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, [in:] *Spuścizny w zbiorach poznańskich archiwów i bibliotek*, eds. H. Krajewska, J. Malinowski, J. Matysiak, Poznań 2011, pp. 103–110.
- Chwalba A., *Rola i znaczenie towarzystw naukowych w XIX-wiecznej Europie*, [in:] *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i początkach XX wieku*, eds. W. Molik, A. Hinc, Poznań 2012, pp. 17–22.
- Delestowicz N., *Bolesław Erzepki (1852–1932): Wybitny wielkopolski uczony*, *Kronika Miasta Poznania* 2 (2023), pp. 183–200.
- Delestowicz N., *Historia Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1857–2022*, Poznań 2022.
- Delestowicz N., *Skarby Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Dzieło Mikołaja Kopernika i inne cenne obiekty*, [in:] *“Powtórka przed...”: XVII Spotkania z historią dla uczniów szkół ponadpodstawowych. Informator Wydziału Historii UAM*, eds. J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2023, pp. 117–125.
- Dulczewski Z., *Archiwum Floriana Znanięckiego*, Poznań 1999.
- Górska B., *Dr Kazimierz Szulc (1825–1887)*, *Kronika Miasta Poznania* 20 (1947), no. 4, pp. 217–236.
- Hojdis B., *Rękopisy literackie Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, *Slavia Occidentalis* 74 (2017), no. 2, pp. 125–134.
- Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, eds. B. Bienkowska, U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1–1950)*, eds. B. Olejniczak, J. Pietrowicz, Wrocław 2008.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 1951–2325)*, ed. J. Pietrowicz, Poznań 2017.
- Kołos A., *Historia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na tle społecznego ruchu naukowego do 1919 roku*, [in:] *“Powtórka przed...”: XIII Spotkania z historią dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych i ponadpodstawowych 24–25 września oraz 26–27 września 2019 r. Informator Instytutu Historii UAM*, eds. J. Dobosz, D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2019, pp. 113–116.
- Kraushar A., *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800–1832*, vol. 1–8, Kraków 1900–1906.
- Kubiak S., *Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919–1966*, Poznań 1967.
- Litwiak I., *Erzepki Bolesław*, [in:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972.

- Marciniak R., *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, supplemented by E. Stelmaszczyk, [in:] A. Pihan-Kijasowa, R. Marciniak, D. Gucia, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1857–2011: Zarys dziejów*, Poznań 2012, pp. 45–69.
- Marciniak A., *Prezysi Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: Ich myśli i dzieło*, Poznań 2006.
- Marciniak A., *Rola Tytusa i Jana Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce*, Warszawa–Poznań 1980.
- Marciniak A., *Udział Tytusa Działyńskiego w rozwoju Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 14 (1978), pp. 17–49.
- Matusik P., *Zamiast uniwersytetu: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1857–1919*, [in:] *Vivat Academia! 400 lat tradycji akademickich Poznania*, Poznań 2012, pp. 79–92.
- Raport o stratach wojennych Poznania 1939–1945*, eds. A. Sakson, A. Skarzyński, Poznań 2008.
- Rutowska M., *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1984.
- Serrier T., *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska: Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848–1914*, Marburg 2005.
- Słownik bibliotekarzy wielkopolskich 1918–2000*, ed. F. Łozowski, Poznań [2002].
- Spuścizna Tadeusza Szczurkiewicza w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk: Inwentarz archiwalny*, ed. M. Boksa, Poznań 2013.
- Spuścizna Wawrzyńca Galanta w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk: Inwentarz archiwalny*, ed. M. Boksa, Poznań 2013.
- Spuścizna Wawrzyńca Galanta w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk: Inwentarz archiwalny*, ed. M. Boksa, Poznań 2014.
- Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie*, Przegląd Poznański. Pismo sześciotygodniowe 25 (1858).
- Trzeciakowski L., *W dobie rozbiorowej*, [in:] *Veritate et scientia: Księga pamiątkowa w 125-lecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, ed. A. Gąsiorowski, Poznań 1982, pp. 10–38.
- Wojciechowska M., *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Przegląd Zachodni 8 (1952), pp. 218–268.
- Wojtkowski A., *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Z polecenia Towarzystwa napisał*, [in:] *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1857–1927*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 50 (1928), pp. 3–450.
- Wojtkowski A., *Próby zorganizowania towarzystwa naukowego w Poznaniu i w Wielkopolsce*, Kronika Miasta Poznania 5 (1927), pp. 309–359.
- Wojtkowski A., *Stulecie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Roczniki Historyczne 23 (1957), pp. 311–351.
- Wydra W., *Życie i dzieło dra Bolesława Erzepkiego*, [in:] *Bolesław Erzepki, wybitny bibliotekarz, filolog, edytor*, introduction and selection of texts W. Wydra, Poznań 2014.

Piotr Tańłowski

ORCID: 0000-0003-2798-3249

Uniwersytet Warszawski

Edwarda Potkowskiego koncepcja historii średniowiecznej książki rękopiśmiennej

Kopięci polscy w średniowieczu

W badaniach Edwarda Potkowskiego ważne miejsce zajmowały zagadnienia produkcji książki rękopiśmiennej¹, a przede wszystkim osoby zajmujące się ich przepisywaniem (kopięci, skrybowie, katedralisi), którym poświęcił kilka odrębnych artykułów². W związku z tymi badaniami zaplanowana zastała seria wydawnicza *Polska pizująca w średniowieczu*, która – jak planował jej redaktor – „zawierać będzie w poszczególnych tomach wykaz kopistów i teksty kolofonów średniowiecznych rękopisów ze współczesnych zbiorów polskich. Uzupełnieniem tej publikacji powinny być wykaz kopistów i teksty kolofonów średniowiecznych rękopisów polskich znajdujących się w zbiorach obcych, jak również inny wykaz kopistów i kolofonów polskich rękopisów średniowiecznych dziś już nie istnieje-

---

¹ E. Potkowski, *Produkcja ksiąg – nowe rzemiosło w miastach późnego średniowiecza*, *Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis* 21 (2004), *Studia Historica*, nr 3, s. 233–245; idem, *Pisarz i jego praca: „causa scribendi” we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 13–21; idem, *Pisarze ksiąg w Polsce późnego średniowiecza*, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, Warszawa 2010, s. 299–316.

² E. Potkowski, *Katedralisi na dworze królowej Jadwigi. Z dziejów kultury książki w Polsce schyłku średniowiecza*, *Miscellanea Historico-Archivistica* 1 (1985), s. 225–241 (tekst ten dwa lata później opublikowany został także w jęz. angielskim); idem, *Katedralisi gdańscy. Z dziejów książki w Gdańsku XV w.*, [w:] *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Korolec et al., Lublin 1992, s. 209–219; idem, „*Cathedrales Poloniae*»: *copistes professionnels en Pologne à la fin du Moyen âge*, [w:] *Le Statut du scribeur au Moyen Âge*, eds. M.-C. Hubert, E. Poulle, M.H. Smith, Paris 2000, s. 333–343.

jących (*codices perditi*), o których informacje zachowały się w katalogach bibliotecznych i różnych opracowaniach”³. Realizacja tego projektu nie wyszła niestety poza publikację pierwszego tomu, chociaż E. Potkowski pozostawił po sobie, w postaci fiszek, obszerną kartotekę imion kopistów.

Składa się ona z 413 kart w układzie alfabetycznym: od Abrahama do Wolpharda de Weytra (il. 1–2).

DATA MIEJSCE	} PRODUKCJI	KOPISTA
RĘKOPIS - tytuł, autor, proweniencja, obecna biblioteka Katalogi bibliotek		
TEKST KOŁOFONU (informacji o kopistach i produkcji)		

II. 1. Kartoteka kopistów, karta wzorcowa

1408	ALBERTUS DE GROCHOW
WOJCIECH Z GROCHOWA (Zdrivot-Hornouche, 257) - kopista rękopiśmioty, średnio-wieczny (ks 55; T. 78/81): 1408-1409.	
Kodeks - typowy podręczny zbiór duszpasterki - pisany przez ALBERTA (WOJCIECHA) Z GROCHOWA na zlecenie - nota tunc w kolofonie o kupnie rękopisu (robiliśmy więc na zamówienie) i tu ma być kopista z miastem, egzemplar (... non bene finivi, quoniam pessimus exemplar	

II. 2. Kartoteka kopistów, przykładowa karta Wojciecha z Grochowa

³ *Kopięci i kolofony rękopisów średniowiecznych ze zbiorów polskich*, t. 1, Biblioteki Warszawy, red. E. Potkowski, Warszawa 1993, s. 7.

Osób uwzględnionych jest nieco mniej, ponieważ niektórym kopistom poświęconych jest kilka kart. Jest też kilka kart, na których jest tylko imię kopisty, bez żadnych informacji na jego temat. „Spis kopistów” we wspomnianym tomiku *Polska piszcząca w średniowieczu* zawiera zaledwie 74 imiona (oraz 15 kolofonów anonimowych; łącznie opublikowano 89 kolofonów jedynie z kodeksów warszawskich), jest zatem znacznie szczuplejszy od owej rękopiśmiennej kartoteki.

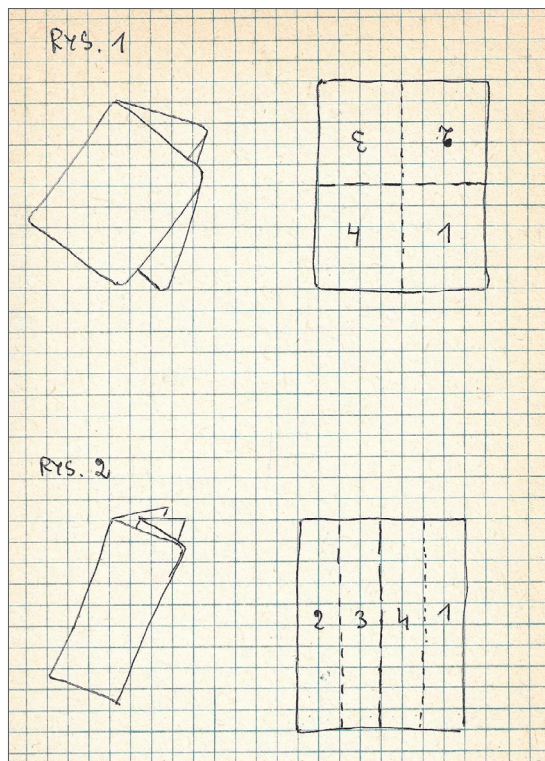
Kartoteka ta zawiera cenne materiały, chociaż mało kto wie o ich istnieniu, nie zostały bowiem opublikowane i dotychczas pozostają niewykorzystane. Nie jest ona oczywiście gotowym i zamkniętym dziełem, a jedynie jego zarysem, surową dokumentacją wymagającą dalszych prac i uzupełnień, niemniej stanowi dobry punkt wyjścia do kontynuowania tego rodzaju badań obecnie i w przyszłości. Bez człowieka nie ma książki, a zatem badania rękopisoznawcze bez rozpoznania środowisk pisarskich (kopistów) są w najlepszym razie niepełne; wznowienie tych studiów jest zatem ważnym postulatem badawczym. Jest to zarazem ogromne pole badawcze, a w ciągu ostatnich 30 lat nie było ono zagospodarowywane.

Skrypt wykładów

Drugą część zachowanej spuścizny E. Potkowskiego z pewnym wahaniem kwalifikuję jako notatki do wykładów z historii książki rękopiśmiennej. W zasadzie materiały te mają charakter pośredni pomiędzy skryptem uniwersyteckim a szkicem podręcznika. Na to, iż materiały te miały głównie charakter dydaktyczny, wskazują dopiski typu „wyjaśnić”, „podać przykłady”, „pokazać”. Są one dla nas dlatego istotne, że odzwierciedlają jego ujęcie dziejów książki średniowiecznej. Skrótowo opisać je można w ten sposób:

- 1) Biografia książki rękopiśmiennej
  - okres książki starożytnej
  - okres przejściowy (IV–VI w.)
  - książka monastyczna (VII–XII w.)
  - książka pragmatyczna
  - staropolska kultura rękopisu
- 2) Archeologia książki rękopiśmiennej
  - książka rękopiśmienna – rękopis
  - kodykologia (między archeologią a kulturą książki)
  - formy rękopisu – kodeks
  - architektonika rękopisu
  - materiał pisarski, narzędzia pisarskie
  - oprawa.

Większość tych materiałów odnosi się do technicznych zagadnień książki rękopiśmiennej (jej archeologii). Edward Potkowski teksty swoich wykładów ilustrował niekiedy własnoręcznymi rysunkami (il. 3).

II. 3. Od ręczna ilustracja do wykładów Edwarda Potkowskiego: dwa sposoby składania arkusza papieru i tworzenia składki

Dla lepszego zrozumienia koncepcji historii książki E. Potkowskiego pomocna może być klasyfikacja, której używał on do porządkowania bibliografii przedmiotu:

- I. Kodykologia
  - *książka drukowana*
- II. Kultura piśmienna
  - ogólnie
  - średniowiecze
  - szkoły

- uniwersytety
  - klasztory
- III. Kodeks
- początki kodeksu
  - formy książki
  - oprawy
- IV. Materiał pisarski
- pergamin
  - papier
  - inne
  - atramenty/farby
  - przybory pisarskie
- V. Zdobnictwo
- pismo/obraz
    - *mapy*
- VI. Rodzaje ksiąg
- biblia
  - godzinki
  - księgi liturgiczne
  - varia
- VII. Pisanie
- o pisaniu
  - techniki pisanania
  - czas pisanania
  - pismo
  - kaligrafia
- VIII. Pisarz/kopista
- skryptoria
  - kancelarie
  - zawodowi pisarze
  - inni
  - inteligencja w średniowieczu
    - inteligencja w Polsce
  - kolofony/notatki kopistów

- IX. Czytanie
  - ogólnie
  - czytanie w średniowieczu
    - *kobiety*
  - ułatwienia czytania
    - okulary
  - notatki czytelników/użytkowników
- X. Rozpowszechnianie
- XI. Biblioteki
  - rodzaje bibliotek
  - notatki własnościowe
- XII. Archiwa
- XIII. Komunikacja społeczna
- XIV. Dzieje badań
- XV. *Varia de libro*
  - *falszerstwa*
  - *magia pisma i książki*
- XVI. Literatura średniowieczna
  - europejska
  - w Polsce.

Sądzę, że typologia ta może i dziś być interesująca i użyteczna dla księgoznawców próbujących usystematyzować zbierane materiały.

Podręcznik

W latach 2009–2017 ukazało się 9 tomów w wydawanej przez Wydawnictwo DiG serii Nauki Pomocnicze Historii. W serii tej zaplanowano m.in. publikację podręcznika do historii książki. Część poświęconą książce rękopiśmiennej przygotować miał E. Potkowski (planowany tytuł: *Nauki pomocnicze historii – bibliologia, część I: Książka rękopiśmienna*), natomiast o książce drukowanej pisać miała Maria Juda.

W referacie wygłoszonym w 2010 r. E. Potkowski powiedział: „W artykule *Problemy kodykologii* [...] sformułowałem serię zadań badawczych dla polskich rękopisoznawców. Większość z nich czeka jeszcze na realizację. Najpilniejszym jednakże zadaniem jest teraz publikacja podręcznika problematyki bibliologii historycznej, który widzę jako zarys kultury książki rękopiśmiennej, a więc kultury piśmiennej średniowiecza”. W złożonym w tym samym roku sprawozdaniu podkreślał: „[...] ich wynikiem jest przyjęte w przygotowywanej książce ujęcie BIBLIOLOGII historycznej jako **dziejów kultury książki**”⁴.

Jego badania związane z tym podręcznikiem koncentrowały się wokół kilku grup problemowych:

- kodeks jako przedmiot badań,
- nośniki tekstu i znaczeń w książce rękopiśmiennej,
- powstanie kodeksu – pisarz/kopista i jego dzieło,
- użytkowanie średniowiecznej książki rękopiśmiennej.

Wynikiem tych dociekań była publikacja wielu artykułów⁵. Jak zapisał, „Równoległe do moich studiów i badań gromadziłem bibliografię do poszczególnych grup problemowych; zbierałem i selekcjonowałem materiał źródłowy (do aneksów) i materiał ilustracyjny do przygotowywanej książki”⁶. Niestety realizacja tego projektu nie wyszła poza etap przygotowawczy, a na przeszkodzie stanęły m.in. problemy zdrowotne autora.

---

⁴ Rękopis E. Potkowskiego [wyróżnienia – E.P.].

⁵ E. Potkowski, *Balderyk z Bourgueil i jego poetycka korespondencja*, [w:] *Scriptura, diploma, sigillum. Prace ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Bobowskiemu*, red. J. Zdrenka, J. Karczewska, Zielona Góra 2009, s. 231–250; idem, *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*, [w:] *Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo et al., Pułtusk 2007, s. 147–168; idem, *Pisarze ksiąg*, s. 299–316; idem, *Clerici uxorati – mała wspólnota kościelna czy grupa zawodowa*, [w:] *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, red. W. Iwańczak, J. Smołucha, Kraków 2010, 193–207; idem, *Szkoła w społeczeństwie. System szkolnictwa w średniowieczu i u progu wczesnej nowożytności*, [w:] *W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego – szkolnictwo i nauka na Górnym Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2009, s. 221–236; idem, *Wielki przełom w dziejach komunikacji społecznej u progu epoki nowożytnej: rękopis, książka ksylograficzna, druk*, [w:] *Przeszłość i terażniejszość. Prace ofiarowane profesorowi Adamowi Koseskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo et al., Pułtusk 2009, s. 69–80; idem, *Nach der Schlacht von Tannenberg: Schenkungen des Königs Wladyslaw Jagielloan die polnischen Kirchen*, [w:] *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben: [interdisziplinäres Symposium über die Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preußen, 22. bis 26. September 2004, Kwidzyn]*, red. J. Wenta, S. Hartmann, Toruń 2008, s. 157–172.

⁶ Rękopis E. Potkowskiego.

Rękopiśmienny konspekt, który znajduje się obecnie w moim posiadaniu, napisany został prawdopodobnie około 1990 r. Profesor myślał zatem o tym podręczniku bardzo długo, a problem ten zajmował go przez ponad dwie dekady. Pierwotnie materiał został zorganizowany inaczej niż w projekcie omawianym w 2010 r.

Historia książki przedstawiona została jako element historii kultury średnio-wiecznej: to założenie programowe pozostawało zatem niezmiennie przez kolejne dziesięciolecia. Szkice te nie zawierają żadnych szczegółów technicznych dotyczących morfologii czy produkcji książki (czyli jej archeologii). Te kwestie dokładniej omówione są w konspektach wykładów, o których wspomniałem wcześniej. Pełniejszy obraz książki rękopiśmiennej okresu mniej więcej od V do X w. dałoby więc dopiero połączenie tych materiałów. Rozróżnienie pomiędzy archeologią książki a kodykologią (rozumianą przede wszystkim jako historia kultury książki i pisma) jest w koncepcji E. Potkowskiego bardzo wyraźne.

Z biegiem czasu, w toku prowadzenia dalszych badań, zmienił się program projektowanego podręcznika. Mówiłem już o tym przedstawionym w 2010 r. Około 20 lat wcześniej zamysł E. Potkowskiego był nieco inny:

Dzieje książki w średniowieczu można podzielić na cztery czasowo nierówne okresy:

1. **Okres przejściowy** (IV–VI wiek) między kulturą antyczną a kulturą średnio-wieczną. Trwa jeszcze antyczny sposób produkcji i użytkowania książki, utrzymują się antyczne rodzaje i gatunki piśmiennictwa. Równocześnie rodzą się nowe gatunki piśmiennictwa, pojawia się nowy sposób wytwarzania i użytkowania książki. Dzięki zmianie jej formy (wprowadzenie **kodeksu**) i zmianie materiały pisarskiego (wprowadzenie **pergaminy**) dokonuje się prawdziwa „rewolucja książki”.
2. **Okres książki monastycznej** (VII–XI/XII wiek). Głównymi dziedzinami (obszarami) użytkowania pisma były wówczas religia, kult (liturgia) i władza państwowa, zaś jego dysponentami – ludzie Kościoła i urzędnicy monarchii. Ośrodkami produkcji książki stały się skrytoria klasztorne, rzadziej warsztaty pisarskie i malarskie działające przy kościołach biskupich (katedrach) i na dworach monarszych. Istniały wówczas dwa podstawowe rodzaje ksiąg: ozdobne, luksusowe **księgi liturgiczne**, z bogatymi oprawami złotniczymi oraz skromniejsze, często mniejszego formatu **księgi podręczne**, używane przez misjonarzy i urzędników, służące do studiów i używane w szkołach. Niektóre karty ozdobnych ksiąg liturgicznych naśladowały obrazy. Były one nie tyle narzędziem myśli analitycznej, co przekazywaniem idei, symbolu. Iluminatorzy na kartach ksiąg tworzyli kompozycję pełną symboli, plastyczny ekwiwalent słowa pisanego. W ten sposób przygotowywali użytkownika księgi do odbioru Słowa Bożego, wprowadzali go w nastrój kontemplacji, która miała towarzyszyć lekturze ksiąg świętych. Przenosili w ten sposób użytkownika w świat inny od świata odbieranego na co dzień, w świat sacrum.
3. **Okres książki pragmatycznej i laickiej** (XII/XIII–XV wiek). Jest to okres „demokratyzacji” i „demonopolizacji” pisma i książki. Powiększa się znacznie i różnicuje krąg ludzi korzystających z pisma i książki. Rozszerzają się wówczas obszary użytkowania pisma i różnicują funkcje książki.

W nowych typach szkół (uniwersytetach, szkołach miejskich) książka staje się narzędziem pracy intelektualnej, jest instrumentem poznania świata przyrodniczego i zjawisk świata społecznego, a jednocześnie narzędziem kontaktu z tradycją. Książka staje się magazynem i przekaznikiem informacji. Książka zajmuje również coraz ważniejszą pozycję w edukacji religijnej – zbiorowej (głośne odczytywanie tekstu w grupie) i indywidualnej (lektura osobista). Staje się przedmiotem coraz bardziej potrzebnym przy wykonywaniu zawodu i w chwilach odpoczynku – rozrywki.

Różnicują się wówczas bardzo formy i rodzaje książek. Obok ksiąg ozdobnych, luksusowych (o treści i funkcji religijnej oraz świeckiej) coraz więcej jest książek zwyczajnych – od kaligraficznie pisanych podręczników do pospiesznie i niezbyt starannie zapisywanych książek-notatników, będących owocem lektur i przemysłów.

4. Od książki rękopiśmiennej do drukowanej (XV wiek). Wzrastające zapotrzebowanie na książkę i powiększenie kręgów jej użytkowników prowadziły do poszukiwania nowych technik masowego powielania tekstów. Dokonane wówczas zmiany techniki produkcji książki (druk) oraz materiału pisarskiego (rozpowszechnienie papieru) przyczyniły się w rezultacie do doniosłych zmian w kulturze i społeczeństwie Europy. Innowacje techniczne w dziedzinie wytwarzania książki przyspieszyły rozwój humanizmu i rozszerzenie się reformacji⁷.

Myśl przewodnia tego projektu była taka: „Dzieje książki są częścią historii kultury. W nich znalazły odbicie najważniejsze procesy i zjawiska, przemiany, jakie dokonały się w kulturze i społeczeństwie Europy. Rezultaty badań nad historią książki, dziejami skryptoriów i bibliotek, paleografią i kodykologią średniowieczną pozwalają lepiej poznać i zrozumieć historię kultury wieków średnich”⁸.

Zachowany rękopis obejmuje jedynie część pierwszą i fragment części drugiej założonego projektu (rozdziały II i III, łącznie 158 numerowanych kartek). Rozdział pierwszy dotyczy dwóch modeli kultury piśmiennej w średniowieczu: piśmienności sakralnej i pragmatycznej. Rozdział drugi poświęcony został okresowi przejściowemu książki pomiędzy pogańską starożytnością a chrześcijańskim średniowieczem (IV–VI w.). W rozdziale III omówiony został monastycyzm chrześcijański w Europie kontynentalnej (benedyktyni) oraz kultura książki w klasztorach iroszkockich i anglosaskich (VII–XI/XII w.). Ta część pozostała najbardziej niedopracowana. Teksty te, uzupełnione i rozbudowane, opublikowane zostały w postaci artykułów już w połowie lat 90. XX w. i później⁹.

---

⁷ Rękopis E. Potkowskiego [wyróżnienia – E.P.].

⁸ Ibidem.

⁹ E. Potkowski, *Problemy kultury piśmiennej łacińskiego średniowiecza*, Przegląd Humanistyczny 38 (1994), nr 3 (324), s. 21–40; to samo idem, *Średniowieczna kultura piśmienna: piśmienność sakralna, piśmienność pragmatyczna*, [w:] tegoż, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 11–32; idem, *Książka w kręgu sacrum – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu*, Przegląd Humanistycz-

Być może to zmiana koncepcji w trakcie pracy spowodowała, że omawianego rękopisu E. Potkowski już nie kontynuował. W związku z tym odtworzenie pierwotnej wersji podręcznika nie tylko nie jest możliwe, ale byłoby też działaniem wbrew intencjom Autora. Co do drugiej wersji podręcznika, to nie zachowały się nawet notatki, a jedynie sprawozdanie z 28 stycznia 2010 r., w którym E. Potkowski pisał: „Równoległe do moich studiów i badań gromadziłem bibliografię do poszczególnych grup problemowych; zbierałem i selekcionowałem materiał źródłowy (do aneksów) i materiał ilustracyjny do przygotowywanej książki”. Ostatecznie więc prace te nie wyszły poza etap zbierania materiałów, a my do dziś nie mamy tego rodzaju podręcznika, chociaż z oczywistych względów jest on bardzo potrzebny.

Podsumowanie

We wszystkich omawianych projektach wyraźnie widoczne jest ujęcie problemowo-chronologiczne.

Spuścizna rękopiśmienna prof. E. Potkowskiego wyznacza trzy kierunki dalszych badań nad średniowieczną książką rękopiśmienną: kształcenie młodego pokolenia badaczy, studia nad pisarzami/kopistami ksiąg oraz wciąż aktualny problem podręcznika do kodykologii.

Co do kształcenia, to nasuwają się pytania o to, kto powinien się tym zajmować, kto się tym obecnie zajmuje i jak to kształcenie przebiega. W moich czasach studenckich kształcenie w zakresie dawnej książki było domeną studiów bibliotekoznawczych, te jednak w ciągu dwóch ostatnich dekad odeszły od problematyki historycznej, skupiając się na problemach współczesności i ewoluując w kierunku badań nad społeczeństwem informacyjnym. Kodykologią w tym czasie zainteresowali się historycy i ponownie filologowie. Przegląd dostępnych w sieci Internet sylabusów wskazuje, że wykłady z historii książki, pisma i bibliotek (30 godzin w całym toku studiów) prowadzone są na studiach historycznych i filologicznych (filologia polska, ale także np. filologia klasyczna na Uniwersytecie Gdańskim) i są przedmiotem pomocniczym, by nie rzec – obocznym, jednakże bodaj nigdzie nie funkcjonuje kierunek studiów poświęcony dawnej książce. Obawiam się w związku z tym, że bez przygotowania

---

ny 40 (1996), nr 1, s. 53–68; to samo w: *Książka i pismo w średniowieczu*, s. 211–240; idem, *O pisaniu we wczesnym średniowieczu: wielkie zmiany*, [w:] *Świat historyka. Studia ofiarowane prof. Janowi Tyszkiewiczowi*, red. M. Nagielski, G. Rostkowski, Pułtusk 2016, s. 289–306. Co ciekawe, ten artykuł opatrzone został przypisem, iż „jest częścią zamierzonej rozprawy i zawiera tylko kilka zagadnień dotyczących problematyki *Pisania w średniowieczu*”.

kolejnych pokoleń badaczy studia nad książką rękopiśmienną umrą śmiercią naturalną. Tymczasem nie ma gdzie ich kształcić, nie ma z czego uczyć, nie bardzo jest komu uczyć (w naturalny sposób kadry ubywa) i być może niedługo też nie będzie kogo uczyć.

Studia rękopisoznawcze, księgoznawcze czy starodruczne mają kluczowe znaczenie dla badań nad naszym dziedzictwem kulturowym. Dlatego też wydaje się, że powinny one zostać usystematyzowane i zinstytucjonalizowane przynajmniej w jednym ośrodku akademickim w kraju, z zapewnieniem stabilnego finansowania, ciągłości badań oraz dydaktyki. Bez tego, jeśli nadal uprawiali będziemy badania i dydaktykę w sposób prowizoryczny i przypadkowy, jeśli będą one rozproszone w różnych ośrodkach, w których indywidualnie rozwija się jedynie studia nad wybranymi problemami, wcześniej czy później skazemy je na porażkę.

Do tego potrzebujemy nowoczesnych materiałów dydaktycznych oraz podręcznika. W moim przekonaniu jego koncepcja powinna być szeroka i łączyć zagadnienia kultury piśmiennej wieków średnich z zagadnieniami technicznymi dawnej książki, czyli jej archeologią. Są to zagadnienia kluczowe, jeśli bierzemy pod uwagę nie tylko obecny stan badań nad książką rękopiśmienną, lecz także ich przyszłość.

Summary

Edward Potkowski's Conception of Medieval Manuscript History

The paper focuses on the late Edward Potkowski's academic legacy. This outstanding scholar of the history of handwritten books died in 2017. The article discusses research materials on medieval books and, above all, the conception of a textbook on that topic, which was unfortunately left incomplete.

Keywords: Edward Potkowski; textbook; Middle Ages; copyists; manuscripts

Bibliografia

Kopiści i kolofony rękopisów średniowiecznych ze zbiorów polskich, t. 1, Biblioteki Warszawy, red. E. Potkowski, Warszawa 1993.

Potkowski E., *Balderyk z Bourgueil i jego poetycka korespondencja*, [w:] *Scriptura, diploma, sigillum. Prace ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Bobowskiemu*, red. J. Zdrenka, J. Karczewska, Zielona Góra 2009, s. 231–250.

Potkowski E., „*Cathedrales Poloniae*”: *copistes professionnels en Pologne à la fin du Moyen âge*, [w:] *Le Statut du scripteur au Moyen Âge*, eds. M.-C. Hubert, E. Poulle, M.H. Smith, Paris 2000, s. 333–343.

- Potkowski E., *Clerici uxorati – mała wspólnota kościelna czy grupa zawodowa*, [w:] *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, red. W. Iwańczak, J. Smołucha, Kraków 2010, 193–207.
- Potkowski E., *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*, [w:] *Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo, A. Koseski, M. Pawełczak, J.R. Szaflik, P.P. Wieczorkiewicz, Pułtusk 2007, s. 147–168.
- Potkowski E., *Katedralisi gdańscy. Z dziejów książki w Gdańsku XV w.*, [w:] *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Korolec et al., Lublin 1992, s. 209–219.
- Potkowski E., *Katedralisi na dworze królowej Jadwigi. Z dziejów kultury książki w Polsce schyłku średniowiecza*, *Miscellanea Historico-Archivistica* 1 (1985), s. 225–241.
- Potkowski E., *Książka w kręgu sacrum – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu*, *Przegląd Humanistyczny* 40 (1996), nr 1, s. 53–68.
- Potkowski E., *Nach der Schlacht von Tannenberg: Schenkungen des Königs Wladyslaw Jagielloan die polnischen Kirchen*, [w:] *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben: [interdisziplinäres Symposium über die Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preußen, 22. bis 26. September 2004, Kwidzyn]*, red. J. Wenta, S. Hartmann, Toruń 2008, s. 157–172.
- Potkowski E., *O pisaniu we wczesnym średniowieczu: wielkie zmiany*, [w:] *Świat historyka. Studia ofiarowane prof. Janowi Tyszkiewiczowi*, red. M. Nagielski, G. Rostkowski, Pułtusk 2016, s. 289–306.
- Potkowski E., *Pisarz i jego praca: „causa scribendi” we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 13–21.
- Potkowski E., *Pisarze ksiąg w Polsce późnego średniowiecza*, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, Warszawa 2010, s. 299–316.
- Potkowski E., *Problemy kultury piśmiennej łacińskiego średniowiecza*, *Przegląd Humanistyczny* 38 (1994), nr 3 (324), s. 21–40.
- Potkowski E., *Produkcja ksiąg – nowe rzemiosło w miastach późnego średniowiecza*, *Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis* 21 (2004), *Studia Historica*, nr 3, s. 233–245.
- Potkowski E., *Szkoła w społeczeństwie. System szkolnictwa w średniowieczu i u progu wczesnej nowożytności*, [w:] *W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego – szkolnictwo i nauka na Górnym Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2009, s. 221–236.
- Potkowski E., *Średniowieczna kultura piśmienna: piśmienność sakralna, piśmienność pragmatyczna*, [w:] E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 11–32.
- Potkowski E., *Wielki przełom w dziejach komunikacji społecznej u progu epoki nowożytnej: rękopis, książka ksylograficzna, druk*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość. Prace ofiarowane profesorowi Adamowi Koseskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Dygo et al.

Grzegorz Nieć

ORCID: 0000-0001-9722-8914

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Czeska kultura książki w dziejowym rozwoju

Kultura książki, rozumiana tu – rzecz jasna – szeroko, jako uniwersalne określenie historycznie zmiennej formy zapisu informacji, jest kategorią badawczą, która uformowała się i jest stosowana, przede wszystkim, w środowisku bibliologicznym, ukształtowanym na styku praktyki bibliotekarskiej, nauk historycznych i filologicznych oraz nauk społecznych, głównie socjologii. Zresztą, według obowiązującej od 2019 r. struktury dziedzin i dyscyplin naukowych bibliologia i bibliotekoznawstwo mieszczą się w naukach społecznych w ramach dyscypliny nauki o komunikacji społecznej i mediach. Chociaż bez wątplenia nie pozostało to bez wpływu na działalność ludzi i instytucji z tego obszaru badań, to jednak tak jak dawnej nie mogli się oni całkowicie odizolować od socjologii i dynamicznie rozwijającego się medioznawstwa, tak obecnie nie da się oderwać od historycznych i filologicznych korzeni, co w przypadku badań nad książką jest przecież niemożliwe. Tak czy owak, koncepcja kultury książki była i wciąż pozostaje użyteczną formułą badań i interpretacji, pełni również, zwłaszcza w obliczu utraty samodzielnej dyscypliny, funkcję integrującą badaczy wywodzących się z dawnej bibliologii i bibliotekoznawstwa, będąc z natury swojej formułą interdyscyplinarną.

Według jednej z wielu definicji kultura książki to „ogół zjawisk i procesów, zasobów materialnych i duchowych związanych z książką. Książki w ruchu, w działaniu, pisane i czytane, sprzedawane i kupowane, gromadzone i niszczone, kochane i prześladowane. [...] ich twórcy, właściciele i czytelnicy tworzą specyficzną kulturę książki”¹. Jak widać, wiele tutaj zależy od populacji – jej li-

---

¹ K. Migoń, „Kultura książki” – wyrażenie potoczne, kategoria badawcza, czy specjalność naukowa?, [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, red. E. Andrysiak, Łódź 2011, s. 48.

czebności, potencjału intelektualnego i materialnego oraz od czynników o charakterze politycznym i prawnym, wśród których kluczowe znaczenie mają polityka językowa na danym terytorium, ograniczenia wolności słowa i działalności gospodarczej. Oczywiście na sytuację językową ma wpływ, przede wszystkim, liczba osób posługujących się danym językiem, struktura tej społeczności, a co za tym idzie potencjał publiczności literackiej – nabywców i czytelników książek. Status prawny języka ma tutaj bardzo istotne znaczenie: wpływa na sytuację językową obszaru, na którym obowiązuje, nawet jeśli dzieje się to wbrew większości, formuje ją poprzez szkołę, urząd i media, na rynek książki zaś ma wpływ bezpośredni – decyduje bowiem o repertuarze, w którym (zwłaszcza w epoce książki i prasy drukowanej) zamówienia rządowe miały znaczenie strategiczne dla wydawców i drukarzy. Oczywiście opresyjna polityka językowa może natrafić na opór, a ten z kolei również może stymulować rynek, tworząc oddolnie publiczność w kontrze do władz i elit. Wszystkie te aspekty i uwarunkowania kultury książki widać dobrze na przykładzie czeskim².

* * *

Dzieje czeskiej kultury książki otwiera Państwo Wielkomorawskie, dokąd w IX w. przybyli mnisi Cyryl i Metody. Podjęli oni trud wprowadzania nowej religii, posługując się językiem słowiańskim. Ich działalność skończyła się po niedługim czasie w sposób dramatyczny, gdyż natrafiła na zdecydowany opór Kościoła niemieckiego, konkurującego o wpływy na tym terytorium. Przebieg misji jest znany, toteż nie ma potrzeby opisywać go w tym miejscu, najważniejszy dla nas jest tutaj jej wyraźny i trwały ślad w kulturze i w literaturze, tj. dzieła i rękopisy, jakie się dochowały – wcale liczne zabytki piśmiennictwa głągolicznego oraz idea i swego rodzaju mit, który mocno wtopił się w tożsamość Czechów i Słowaków. Ten wczesny i krótki przecież okres w historii świadczy o dawności cywilizacji i jej słowiańskim rodowodzie, więc miał on istotne znaczenie w sporach politycznych i historycznych XIX i XX w., manipulowała nim także propaganda komunistyczna³. Jest to integralny element narodowych dziejów i kultury, a wspomnienie Świętych Cyryla i Metodego jest dniem ustawowo wolnym od pracy.

---

² W tekście wykorzystałem fragmenty i konkluzje zawarte w różnych fragmentach swoich wcześniejszych prac, w tym monografii pt. *Książka – Naród – Religia. Dzieje książki czeskiej do czasów odrodzenia narodowego*, Kraków 2022.

³ M. Górny, *Między Marksem a Pałacym. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Warszawa 2001, s. 68.

Apostołowie przełożyli na język słowiański podstawowe teksty ewangeliczne i liturgiczne, adaptując do tego alfabet grecki. Mowa Morawian w IX w. różniła się zapewne od tego języka, ale musiał być on dla wiernych zrozumiały, a – co też istotne – pełnił funkcję wielkomorawskiego języka literackiego, dając tym samym początek rozwojowi staroczeskiego, co zresztą podkreślają czescy badacze⁴. Chociaż liturgia słowiańska rozwinęła się i przetrwała gdzie indziej – na wschodzie i na południu Europy, to jednak najdawniejsze zabytki piśmiennictwa słowiańskiego pochodzą właśnie z terenu Państwa Wielkomorawskiego lub z jego tradycji się wywodzą, czego świadectwem są obecne tam liczne bohemizmy. Gdy czeski Kościół przeszedł na obrządek w języku łacińskim, starosłowiańskie teksty liturgiczne stały się nieprzydatne i pozbywano się ich, toteż nie przetrwało ich zbyt wiele. Do najbardziej znanych należą: głągoliciki *Mszał Kijowski* z IX w., odkryty w 1874 r. i przechowywany w Ukraińskiej Bibliotece Narodowej w Kijowie; *Fragmenty praskie (Pražské hlaholské zlomky)* – dwie karty księgi liturgicznej w odpisie z XI w., odnalezione w 1855 r. w praskiej bibliotece kapitulnej; poetycki prolog do Ewangelii, datowany na IX w. *Proglas*, zachowany jednak w późniejszych przekładach, z których najstarszy pochodzi z XIII w.⁵ Zawiera on, co warto podkreślić, fragment poświęcony książce, zaczynający się od słów „Lecz nade wszystko dusza bez księgi, jawi się w ludziach jako umarła”⁶. Utworami oryginalnymi, związanymi z misją apostołów Słowian są *Żywoty* Konstantyna-Cyryla i Metodego, które znamy z późniejszych odpisów. Bardzo interesującym i unikatowym artefaktem związanym w wielkomorawską kulturą książki jest zawieszka z motywem kodeksu wykopana przez archeologów w słowiańskim grodzie w Mikulčicach na Morawach, świadcząca zarówno o kunszcie morawskich rzemieślników, jak i o recepcji zachodnich idei i wzorów⁷. Przykładem importu z czasów wielkomorawskich jest natomiast kodeks biblioteki bawarskiej nr 18 008 o włoskiej proveniencji, przechowywany po dziś dzień w Monachium, zawierający zbiór prawa kościelnego⁸.

Misja Cyryla i Metodego została przerwana, Państwo Wielkomorawskie przestało istnieć, ale elity intelektualne, czyli duchowieństwo, musiało pozostać dwujęzyczne – łacińsko-słowiańskie, co przebija ze starosłowiańskich za-

⁴ J. Vašica, *Literární památky epochy velkomoravské 863–885*, Praha 2014, s. 31.

⁵ Ibidem, s. 11.

⁶ Św. Konstanty Cyryl Filozof (?), *Proglas. Wstęp do ewangelii*, [w:] *Pasterze wiernych Słowian Święci Cyryl i Metody*, wyb., przeł. i oprac. A. Naumow, Kraków 1985, s. 33.

⁷ *Wielkie Morawy. Great Moravia*, red. P. Kouřil, Gniezno–Szczecin 2017, il. 231; szerzej o zabytku: D. Třeštík, *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*, przeł. E.H. Kaczmarek, red. P. Żmudzki, Warszawa 2009, s. 280–284.

⁸ Szerzej m.in. R. Večerka, *Staroslověnská etapa českého písemnictví*, Praha 2010.

bytków i co nie pozostało bez wpływu na powstające od X w. piśmiennictwo łacińskie. Ta łacińskość i słowiańskość zachodzi w tym okresie na siebie, czego najlepszym przykładem jest *Legenda o Świętym Wacławie*, którego miano wychować na słowiańskich i łacińskich księgach⁹. Jego babka Ludmiła, a także on sam są świętymi zarówno katolickimi, jak i prawosławnymi. W niektórych redakcjach *Legendy* wyraźnie podkreśla się jego pozytywny stosunek do ksiąg słowiańskich¹⁰, a w łacińskim żywocie św. Ludmiły i św. Wacława, tzw. *Krystiánovej legendzie*, który zachował się w późniejszych odpisach, ale datuje się go na X lub XI w., znajdziemy wyraźną obronę języka słowiańskiego w liturgii¹¹ i nie jest to głos odosobniony w tym czasie¹². Miejscem symbolicznym i najważniejszym ośrodkiem starosłowiańskiej tradycji był klasztor benedyktyński w Sazawie, założony około 1032 r. przez pustelnika Prokopa i księcia czeskiego Ołdrzycha. Mnisi sazawscy związani ze słowiańskim obrządkiem zostali jednak ostatecznie usunięci w końcu XI w. i zastąpieni Niemcami, a słowiańskie księgi systematycznie stamtąd eliminowano¹³. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że trzy wieki później król Karol IV, umiejętnie łącząc w swojej myśli politycznej uniwersalizm z lokalnością, ufundował na Nowym Mieście praskim klasztor, osadzając w nim benedyktynów obrządku słowiańskiego, reaktywując tym samym tradycję i piśmiennictwo¹⁴.

Kiedy Wielkie Morawy tracą na znaczeniu, inicjatywę państwowotwórczą przejęły na tym terenie plemiona czeskie, z których wywiedzie się dynastia Przemysłidów, władająca Czechami do początku XIV w., która wprowadzi kraj w krąg kultury łacińskiej¹⁵. Powstała organizacja kościelna, a wraz z nią pismo

⁹ „Jeho bába Ludmila dala jej vyučit v knihách slovanských pod vedením kněze, a on si dobře osvojil jejich smysl. Vratislav pak jej poslal do Budče, tam se hoch počal učít knihám latinským a osvojil si je dobře” (*První staroslověnská legenda o sv. Václavu*, [w:] *Česká literatura od počátků k dnešku. Kniha textů*, t. 1: *Od počátků do raného obrození 9. století – 1. třetina 19. století*, sestavili J. Lehár, A. Stich, Praha 2000, s. 31). Zob. także: J. Nastalska-Wišnicka, *Rex Martyr. Studium zdrojowawcze nad legendą hagiograficzną św. Wacława (X–XIV w.)*, Lublin 2010, s. 211.

¹⁰ F. Čajka, *Církevněslovanské prameny o životě svatě Ludmily*, [w:] J. Izdný et al., *Ludmila. Kněžna a svěťice*, Praha 2021, s. 334.

¹¹ *Krystiánova legenda*, [w:] *Česká literatura od počátků k dnešku. Kniha textů*, t. 1, s. 39.

¹² Szerzej: A. Pražák, *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*, Praha 1945, s. 12–16.

¹³ Wspomina o tym Mnich Sazawski w swojej kronice: *Kronikarze czeszy. Kanonik Wyszehradzki. Mnich Sazawski*, przekład, wstęp, kom. i oprac. M. Wojciechowska, Warszawa 1978, s. 138, 161. O kontekście politycznym szerzej w: A. Pleszczyński, *Znaczenie polityczne i ideowe liturgii słowiańskiej w Czechach we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, red. A. Barciak, Katowice 1999, s. 153–164.

¹⁴ V. Čermák, *Hlaholské písemnictví v Čechách doby lucemburské*, Praha 2020.

¹⁵ M. Matla, *Czechy*, Poznań 2014, s. 51 i n.

i literatura – łacińskie, niemieckie, a od XIII w. także czeskie, ale nie brak także i wcześniej datowanych zabytków, jak chociażby pieśń *Hospodine pomiluj ny* (XI w.). Fundowano klasztory, w których pracowały skrytoria i gromadzono księgozbiory. Obok dominującej tematyki religijnej pojawiała się w powstającym piśmiennictwie także tematyka świecka, a co najważniejsze – miejscowa. Z czasów panowania Przemysłidów i bezpośrednio po pochodzą m.in. *Svato-václavský chorál* (XII w.) oraz kroniki – łacińska *Kronika Czechów* Kosmasa z Pragi i czeska – tzw. *Kronika Dalimila*, a także pierwsze przekłady Biblii. Dzieła te świadczą o dynamice rozwoju państwowego i kulturalnego Czechów, ale także o formującej się w tym czasie tożsamości narodowej, mocno opierającej się wpływom niemieckim. Szczytowym momentem rozwoju państwa i kultury były lata panowania Karola IV Luksemburskiego (1316–1378). Królestwo Czeskie stało się centrum cesarstwa, Praga zaś jego stolicą i od 1348 r. miastem uniwersyteckim.

W znaczący sposób wpłynął na dzieje i kulturę narodu ferment religijny, który rozwinął się na przełomie XIV i XV w. Nazwano go z czasem husytyzmem, gdyż główną jego postacią był, spalony na stosie podczas soboru w Konstancji, Jan Hus (1370–1415), ale person i nurtów, zwalczających się nieraz zaciekle, pojawiło się w ciągu kolejnych dekad sporo. Dla kultury książki był to okres fatalny, który pociągnął za sobą ogromne i niepowetowane zniszczenia, gdyż wyjątkowo fanatyczni husyci palili i rabowali klasztory oraz ich biblioteki i mordowali zakonników. To, czego nie spalono, sprzedawano za bezcen zagranicznym nabywcom. Szkodliwa dla kultury była również długotrwała izolacja kraju. Konfesjonalizacja przyczyniła się jednak do rozwoju piśmiennictwa w języku czeskim, choć głównie religijnego (liczne przekłady Biblii i kancjonały), nastąpiła też wyjątkowa, jak na owe czasy, demokratyzacja kultury.

Okres książki rękopiśmiennej był niezwykle doniosły i owocny, dorobek tego czasu, chociaż w poważnym stopniu nadszarpnięty, ma znaczący wymiar materialny i duchowy. Kultura piśmienna rozwijająca się na początku epoki w wąskim gronie duchownych pod koniec objęła już szersze kręgi społeczeństwa. Dorobek ten, zarówno katolicki, jak i husycki, w postaci dzieł, idei i postaci okazał się ważny i niezwykle żywotny¹⁶.

Konflikt religijny nie wygasł szybko, ale za panowania Jagiellonów nastąpiła wyraźna stabilizacja. W drugiej połowie XV w. dotarł na ziemię czeskie druk, który zaczął odgrywać istotną rolę w komunikacji społecznej. Drukarze

---

¹⁶ S. Bylina, *Idee uniwersalne a czeska świadomość narodowa w późnym średniowieczu*, [w:] *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983*, red. A. Gieysztor, S. Gawlas, Warszawa 1990, s. 98–99.

z jednej strony angażowali się religijnie i politycznie, z drugiej starali się ze swoją ofertą trafić do możliwie jak najszerszej publiczności. Drukowano w języku czeskim Pismo Święte, dzieła teologiczne, pisma historyczne i użytkowe, ale także literaturę popularną – dzieła tłumaczone i oryginalne. Jednym z największych dokonań piśmiennictwa tej epoki jest *Kronika czeska* ks. Václava Hájka z Libočan (1499–1553), wydana w 1541 r. Wiele inicjatyw wydawniczych zrealizowano w środowisku Jednoty Braterskiej, najmocniejszego ruchu wywodzącego się z husytyzmu, z których najważniejszą i najsławniejszą jest *Biblia kralicka* – przekład Pisma Świętego z języków oryginału, wydany w latach 1579–1593 w Kralicach nad Oslavą (siedzibie drukarni Jednoty).

Od 1526 r., kiedy to na czeskim tronie zasiedli Habsburgowie, rozpoczął się proces zmierzający do ograniczenia i w efekcie do likwidacji niezależności Królestwa Czeskiego. W zakresie kultury książki wiązało się to z wprowadzeniem oraz zaostrzeniem cenzury i ze zmianami w polityce językowej państwa. Centrum życia politycznego był Wiedeń, na ziemiach czeskich zaś coraz wyraźniej w przestrzeni publicznej zaznaczała się przewaga języka niemieckiego nad czeskim, co nie pozostało bez wpływu na ofertę wydawniczą i w konsekwencji na charakter księgozbiorów. Jednakże wiek XVI to okres wzmożonego rozwoju czeskiego drukarstwa, którego centrum stała się Praga. Okres ten od pierwszych druków w ostatniej ćwierci XV w. po klęskę powstania stanowego w 1620 r. to półtora wieku. Dorobek tamtego czasu jest znaczący i miał – jak się okazało – niezwykle istotne znaczenie dla przetrwania i później odrodzenia czeskiej kultury, tak w zakresie powstałych w tym czasie dzieł, jak i nakładów. Upowszechnił się druk, na terenie całego kraju powstały warsztaty i ukształtowało się wcale liczne środowisko pracujące dla szeroko pojętego rynku książki; uformowała się również szeroka publiczność – nabywcy i czytelnicy. Drukarnictwo czeskie, choć działające w przestrzeni wielojęzycznej i nieustannie konkurujące z produkcją obcą, osiągnęło wysoki poziom formalny i organizacyjny, czego najlepszym przykładem są oficyny Jiříego Melantricha i Daniela Adama z Veleslavína oraz wielu innych, a także konkretne przedsięwzięcia literackie, translatorskie i wydawnicze. W tym też czasie rozwinęły się biblioteki – porządkowano i rekonstruowano te zniszczone przez husytów, powstawały nowe, nie tylko zakonne. Rozwój bibliotek następował w wymiarze zarówno ilościowym, jak i jakościowym, ale także formalnym, następowała profesjonalizacja zawodu bibliotekarza, doskonalono techniki katalogowania, rozwijała się bibliografia. Równocześnie w tym czasie z całą mocą objawiły się zagrożenia, jakie niosła ze sobą postępująca integracja z niemiecką monarchią Habsburgów, jak również siła i determinacja żywiołu czeskiego – świadomego swojej odrębności i potencji. Przy wciąż utrzymującej się polaryzacji religijnej przebijało się do głosu

poczucie wspólnoty narodowej, a tym samym czytelniczej, co z punktu widzenia rynku książki, rentowności przedsięwzięć wydawniczych miało znaczenie strategiczne.

Powstanie stanowe lat 1618–1620, zakończone klęską buntowników w bitwie na Białej Górze pod Pragą, jest punktem zwrotnym, który w sposób szczególny wpłynął na kulturę książki. Wydarzenie to umożliwiło Habsburgom całkowite podporządkowanie sobie Królestwa Czeskiego. Powstańców, wśród których znaleźli się przedstawiciele narodowych elit, spotkały brutalne represje, ci zaś, którym udało się wyjść z opresji z życiem, musieli opuścić kraj; ich majątki zostały skonfiskowane, w tym liczne i zasobne biblioteki. Wojna trzydziestoletnia, której czeskie powstanie dało początek, spustoszyła kraj, wyjątkowo dotkliwy był najazd Szwedów, którzy systematycznie plądrowali i łupili także księgozbiory. Najbardziej znanym obiektem wśród szwedzkich łupów jest największy znany kodeks średniowieczny, tzw. *Codex gigas*¹⁷.

Czeska książka znalazła się w zupełnie nowej i pod każdym względem niekorzystnej sytuacji – utraciła, przede wszystkim, oparcie finansowe i polityczne elit dla inicjatyw literackich i wydawniczych, a ponadto nabrał tempa proces marginalizacji języka czeskiego, który został niemal zupełnie wyparty z oficjalnego obiegu i nauki, a miejsce jego na powrót zajęła łacina i w coraz większym zakresie niemiecki. Czeszczyzna wycofała się na przedmieścia i wieś, co w konsekwencji musiało wpłynąć na repertuar piśmiennictwa. W tym jednak środowisku rodził się na przełomie XVIII i XIX w. nowoczesny naród czeski. Ruch wydawniczy czeski rozwinął się w tym czasie na emigracji, najpierw głównie w Polsce¹⁸, a później w krajach niemieckich, w Holandii i w Anglii, część produkcji docierała do kraju.

Okres po bitwie na Białej Górze zwykle się określać w czeskiej historiografii i publicystyce *dobą temna* („czasy mroku”)¹⁹. Bezpośrednio źródłem tego określenia jest powieść *Temno* (pol. *Mroki*) najważniejszego czeskiego pisarza historycznego – Aloisego Jiráska (1851–1930) z 1915 r., pośrednio – koncepcje historyczno-polityczne upatrujące w husytyzmie główny element tożsamości Czechów i łączące czesko-niemiecki konflikt narodowościowy z religijnym – katolicko-protestanckim, co jest zbyt daleko idącym uogólnieniem, które jednak, choć już dawno zakwestionowane przez naukę, funkcjonuje w społecznej świadomości i kulturze popularnej. W obszarze nas interesującym najbardziej

¹⁷ Szerzej o szwedzkich rabunkach na ziemiach czeskich: <https://knizni-korist.cz/otto-walde-praha/> [dostęp: 12.12.2023].

¹⁸ A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, [w:] eadem, *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*, Wrocław 1975, s. 311–413.

¹⁹ Nowe spojrzenie na problem m.in. I. Čornejová, *Temno. Stručná historie*, Praha 2022.

znamiennym zjawiskiem tej koncepcji jest z jednej strony absolutna mityzacja *Biblii kralickéj* i jej twórców, a z drugiej – czarna legenda jezuitów, gdy tymczasem ani ta pierwsza nie odegrała tak doniosłej roli, jakby chciano, ani ci drudzy nie zaszkodzili tyle, ile im przypisywano. W świadomości Czechów za sprawą literatury i historiografii utrwalił się jednak negatywny stosunek do jezuitów i katolicyzmu w ogóle, chociaż wielu księży i zakonników, w tym liczne grono jezuitów cieszy się powszechnym szacunkiem i nosi miano budzicieli (czes. *kněz buditel*) i patriotów (czes. *kněz vlastenec*).

Rekatolicyzacja, której celem była unifikacja monarchii Habsburgów i która z oczywistych względów w największym stopniu dotknęła ziemie czeskie, paradoksalnie zapobiegła wynarodowieniu Czechów i uformowała grunt pod odrodzenie narodowe. Działania misyjne jezuitów i przedstawicieli innych zakonów skupiły się na edukacji i książce – podstawowym obok ambony medium tamtego czasu. Jezuici na ziemiach czeskich pojawili się w 1556 r., szybko zorganizowali sieć szkół, w tym kolegia w Pradze i w Ołomuńcu. Przerwaną w okresie powstania stanowego działalność szybko wznowili, stając się w okresie pobiałogórskim czeską elitą intelektualną, jak się szybko okazało, świadomą narodowo i patriotyczną, bardzo aktywną na polu literackim i wydawniczym. Akcja rekatolicyzacyjna miała m.in. na celu wyeliminowanie z obiegu piśmiennictwa innowierczego i jego wymianę na publikacje katolickie, zatem pisano, drukowano i rozdawano ludowi książki religijne oraz moralno-religijne w języku czeskim. Wprawdzie znaczną część druków kacerskich niszczone, jednakże tworzono ich spisy, a część trafiała do działów prohibitów w bibliotekach. Najwybitniejszym literatem i uczonym czeskim tego okresu był jezuita Bohuslav Balbín (1621–1688), postać w dziejach Czech ikoniczna. Jego pisma o charakterze encyklopedyczno-bibliograficznym mają fundamentalne znaczenie dla rozwoju czeskiej nauki. Śladem tego pisarza podążali inni, powstawały ambitne dzieła, a szczególną rolę odegrała mocno patriotyczna historiografia i hagiografia. Dzieła te pisano po łacinie, ale coraz częściej także po czesku, dzięki czemu rodzima publiczność, obejmująca głównie niższe warstwy – uboższe mieszczaństwo i plebs oraz część chłopów, rozwijała się i umacniała, rosły jej kompetencje i aspiracje. W tym czasie opracowano również kilka znaczących gramatyk języka czeskiego i słowników. Jezuici, oprócz dzieł religijnych, dokonali również nowego, ale nawiązującego do *Biblii kralickéj* przekładu Pisma Świętego. To z *Biblii świętowaclawskiej*, bo taka nazwa się utrwaliła, korzystano podczas nabożeństw przez kolejne stulecia²⁰. Biblia ta, jak też inne książki

---

²⁰ Szerzej o jej znaczeniu w: *Svatováclavská bible. Nedělní a sváteční čtení*, eds. J.M. Havlík, O. Koupil, M. Mádl, Praha 2017.

w języku czeskim trafiały pod strzechy dzięki jezuickiej fundacji Dziedzictwo św. Wacława (Dědictví sv. Václava) – pierwszemu instytucjonalnemu wydawnictwu w Czechach, powstałemu w 1669 r. Jego celem było wydawanie i popularyzowanie czeskiej literatury katolickiej.

„Doba temna” nie była zatem w dziejach czeskiej książki okresem straconym, choć nastąpił w tym czasie znaczący i zauważalny regres czeszczyzny w pewnych niezwykle istotnych obszarach życia społecznego i tym samym kultury książki. Dostrzec to można zarówno w repertuarze wydawniczym, jak też – co jest konsekwencją wymiany elit po 1620 r. – w zasobach bibliotecznych tamtego czasu, zwłaszcza w księgozbiorach arystokracji, w których właściwie do połowy XIX w. przeważają książki obce, głównie niemieckie. Choć niepodzielnie w przestrzeni publicznej dominują Niemcy, to tam, gdzie tylko było to możliwe, następuje intensywny rozwój czeskiej książki i literatury – znaczący i dynamiczny oraz, jak się niebawem okaże, skuteczny.

Z końcem XVIII w. rozpoczyna się w dziejach Czech okres zwany odrodzeniem narodowym, które obejmie głównie język oraz piśmiennictwo i trwać będzie do około połowy następnego stulecia. Proces ten, zapoczątkowany przez patriotów-entuzjastów, doprowadzi do odbudowy wszystkich ogniw szeroko pojmowanej czeskiej kultury książki i rynku książki, ukształtuje również nowe elity czeskie, które wzmocnią zarówno grono twórców, jak i publiczność, sprawiając (co przecież bardzo istotne), że pisanie i wydawanie wszelkiego rodzaju książek i gazet w języku czeskim będzie opłacalne we wszystkich segmentach wydawnictw. W drugiej połowie XIX w. przełamana zostanie też dominacja języka niemieckiego w repertuarze wydawniczym, ale także – co ważne – książka czeska pojawi się w księgozbiorach pałacowych, gdyż część arystokratów będzie się bohemizować. Czesi odzyskają w tym okresie rynek książki na swoim terenie – w wymiarze instytucjonalnym i kadrowym. Wśród budzicieli pojawiają się już poeci i pisarze, których dzieła wejdą do kanonu czeskiej literatury, tacy jak Karel Hynek Mácha (1810–1836), Karel Jaromír Erben (1811–1870), Božena Němcová (1820–1862), Karel Havlíček Borovský (1821–1856); w drugiej połowie XIX w. będzie ich już więcej, w tym m.in. tacy powieściopisarze jak: Karolina Světlá (1830–1899), Jan Neruda (1834–1891) czy Alois Jirásek (1851–1930). Do wybuchu pierwszej wojny światowej Czesi stworzą silny i gęsty system instytucji naukowych, kulturalnych i oświatowych, w tym liczne wydawnictwa oraz sieć księgarń, bibliotek i czytelni obejmującą cały kraj. System ten będzie na tyle silny, potencjał zaś na tyle duży, że pozwoli Czechom udźwignąć wyzwania, jakie staną przed utworzonym w 1918 r. państwem, w którym znajdą się Słowacy i Rusini, znajdujący się po każdym względem na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego.

W 1918 r. powstała Republika Czechosłowacka, która objęła ziemie czeskie, Słowację i Ruś Podkarpacką. Zamieszkiwali ją obok Czechów i Słowaków, tworzących wtedy wspólny naród czechosłowacki, w znacznej liczbie Niemcy, Rusini i Węgrzy, a także Polacy. Książka odegrała bardzo ważną rolę w budowie nowego państwa i integracji jego obywateli. O ile jednak kultura książki ziem czeskich, w tym poziom alfabetyzacji, stały na wysokim poziomie, o tyle na Słowacji i Rusi już tak nie było. W 1919 r. uchwalono *Ustawę o bibliotekach publicznych*²¹, dzięki której w ciągu kilku lat cały kraj objęła sieć biblioteczna, znaczący postęp nastąpił także w zakresie wiedzy o książce oraz form pracy z czytelnikiem. Rozwijała się w tym czasie również nauka o książce i bibliotece, jak również kształcenie bibliotekarzy. Co istotne, koncepcja czechosłowacka objęła także i ten obszar, gdyż w opracowaniach naukowych i podręcznikach łączono, nieraz sztucznie, dorobek czeski i słowacki w interesującym nas zakresie (np. *Československé knihovnictví*, red. Z. Tobolka, Praha 1925; Z. Tobolka, *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, Praha 1930). Równocześnie intensywnie rozwijała się literatura; w 1921 r. ukazała się najsławniejsza czeska książka – *Przygody dobrego wojaka Szwejka* Jaroslava Haška (1883–1923), wciąż cenionym, promowanym i czytany twórcą był autor powieści historycznych Alois Jirásek, wśród znaczących indywidualności literackich tamtego czasu na plan pierwszy wybija się osoba Karla Čapka (1890–1938) – powieściopisarza, dramaturga i eseisty. Bujnie rozwijał się ponadto ruch wydawniczy, rosły zasoby księgozbiorów publicznych i prywatnych. Przyczyniały się do tego liczne i umiejętnie promowane inicjatywy edytorskie, spośród których warto przywołać ELK – Evropský literární klub (Europejski Klub Literacki) – założony przez Bohumila i Ladislava Jandów w 1935 r. i zlikwidowany przez komunistów w 1949. Stworzony przez braci Jandów system promocji i dystrybucji wydawnictw objął swoim zasięgiem ponad 100 tys. czytelników²².

W 1938 r. Czechosłowacja rozpadła się, a ziemie czeskie znalazły się pod okupacją niemiecką jako Protektorat Czech i Moraw, zachowały jednak autonomię, w ramach której funkcjonowała czeska oświata (z wyjątkiem uniwersytetu), biblioteki publiczne i ruch wydawniczy. Wprawdzie sferę mediów objęto ścisłą kontrolą, a wielu autorów i liczne tytuły wyłączono z obrotu księgarskiego i księgozbiorów publicznych, Czesi mieli jednak przez cały ten czas otwarty

²¹ Szerzej: G. Nieć, *Książka – Naród – Państwo. Czechosłowacka ustawa o bibliotekach publicznych z 1919 roku*, Przegląd Biblioteczny 2019, nr 2, s. 133–152.

²² Członkowie Klubu nabywali książki z oferty za połowę ceny. Z EKL współpracowali najwybitniejsi czescy i słowaccy autorzy i tłumacze oraz graficy, wydania cechowały się wysoką jakością i piękną szatą graficzną. Zob. D. Čáslavská, *Evropský literární klub (ELK) a jeho místo v české knižní kultuře a v nakladatelském podnikání*, Knihovna 10 (1977), s. 469–515.

dostęp do narodowej literatury. Co więcej, na progu okupacji wydawcy rzucili hasło „czytajcie czeskie książki!”²³ – wysokie nakłady czeskiej klasyki, wzmożone zakupy i wypożyczenia, intensywna lektura stały się przejawem oporu, manifestowano w ten sposób swój patriotyzm.

Krótko po wojnie, w lutym 1948 r., komuniści przeprowadzili zamach stanu i przejęli pełnię władzy, zlikwidowali niezależny ruch wydawniczy i prywatne księgarstwo, dokonali na wielką skalę czystek w zbiorach bibliotecznych, książka stała się narzędziem indoktrynacji i ideologizacji. W akcji tej wykorzystywano także czeską klasykę, w tym dzieła Aloisa Jiráska, odpowiednio ją interpretując, ponadto intensywnie propagowano piśmiennictwo rosyjskie i sowieckie. Komuniści odziedziczyli po Pierwszej Republice rozwiniętą i nienaruszoną zniszczeniami wojennymi infrastrukturę rynku książki i bibliotek, jak też rozczytane w swej masie społeczeństwo, trudno więc w przypadku komunistycznej Czechosłowacji mówić o jakimś wyjątkowym postępie w tym zakresie, jak to miało miejsce w innych krajach bloku sowieckiego. Czechosłowacka odwilż zaczęła się pod koniec lat pięćdziesiątych XX w. i skończyła się dramatycznie inwazją wojsk Układu Warszawskiego w 1968 r. Dla czeskiej kultury był to okres wyjątkowy, który zaznaczył się w sposób szczególny w literaturze i teatrze (Milan Kundera, Josef Škvorecký, Václav Havel) oraz w filmie (czeskosłowacka *Nowa Fala*, m.in. Miloš Forman, Jiří Menzel), ponadto przywrócono do obiegu liczne dzieła zabronione po 1948 r. Po brutalnym stłumieniu Praskiej Wiosny (tak określa się kilkumiesięczny okres demokratyzacji życia publicznego w Czechosłowacji w 1968) nastąpiła tzw. normalizacja – zaostrzono cenzurę, wielu twórców, w tym Kundera, Škvorecký i Forman udało się na emigrację, a pozostali musieli zaakceptować nowe porządki lub odebrano im możliwość uprawiania swojego zawodu, otrzymali zakaz publikowania, występów przed publicznością itd. Ponownie zablokowano dostęp do wielu tytułów znajdujących się w zbiorach publicznych, z półek bibliotek i księgarń zniknęły dzieła tych pisarzy, którzy udawali się na emigrację lub stawiali opór w kraju. Funkcjonował w tym czasie również drugi obieg literacki, aczkolwiek jego zasięg ograniczał się do niewielkiej części społeczeństwa.

Reżim komunistyczny rozpadł się w Czechosłowacji w 1989 r. Po tym czasie nastąpiła transformacja ustrojowa, która objęła także rynek książki. Zbiegło się to z przemianami społecznymi i kulturowymi związanymi z pełnym otwarciem się na Zachód, ale także z postępem technologicznym w sferze mediów. Podobnie jak to miało miejsce w Polsce, nie tyle doszło do powrotu do stanu sprzed 1948 r., co było już w tym czasie niemożliwe, ale do

²³ *Knih a národ 1879–1939*, ed. V. Mikota, Praha 1939, s. 10.

odtworzenia wolnorynkowego systemu, opartego na instytucjach, substancji i kadrach odziedziczonych po minionej epoce i częściowo tylko uzupełnionych przez przedstawicieli środowisk dysydenckich i emigracyjnych, a później obcy kapitał. Pierwsze lata charakteryzowały się wielką dynamiką przemian, a produkcja wydawnicza skupiona była na uzupełnieniu niedoborów z lat ubiegłych. Wspólne dla wszystkich krajów naszego regionu było odejście od, preferowanych wcześniej, literatur „bratnich krajów” i szerokie otwarcie się na ofertę zachodnią, co skorygowane zostało nieco z początkiem nowego stulecia. W połowie lat dziewięćdziesiątych pojawiły się problemy o charakterze strukturalnym, objawiające się – przede wszystkim – znaczącym i postępującym rozwarstwieniem branży oraz niestabilnością rynku, na którym dominować zaczął globalny repertuar popularny. W 1993 r. doszło ponadto do rozpadu państwa Czechów i Słowaków, którzy, choć świadomi swej odrębności, tworzyli przez dziesięciolecie pewną wspólnotę kulturową i czytelniczą. Od tego momentu, mimo że ich kontakty na wszystkich poziomach są wyjątkowe i wciąż intensywne, te dwa narody oddaliły się od siebie w sposób znaczący, a młodsze pokolenia rozumieją się już mniej (także jeśli chodzi o język).

Czynnikiem, który wpływał w istotny sposób na dzieje i kulturę naszych południowych sąsiadów, są relacje czesko-niemieckie, przy czym rozumienie Niemców i niemieckości ulegało w tym czasie istotnym zmianom. Ponadto od 1945 r., po którym to roku wysiedlono właściwie całą ludność niemiecką z terenu Czechosłowacji, problem ten ma już zupełnie inny wymiar, bardziej kulturowy i historyczny, chociaż nie pozostaje bez wpływu na bieżącą politykę. Bez mała tysiącletnia współegzystencja najczęściej przybierała formy rywalizacji i otwartego konfliktu, najbardziej istotne zaś z punktu widzenia kultury książki były stosunki językowe, o czym wspominałem. Obok tego konfliktu funkcjonował przez kolejne stulecia bilingwizm, wykraczający poza elity, oraz specyficzny rodzaj identyfikacji lokalnej, obywający się bez znajomości i użycia czeszczyzny. Stąd przynajmniej do Pierwszej Republiki czeska książka to książka w języku czeskim, ale także łacińskim i niemieckim, choć proporcje, charakter repertuaru oraz publiczność różnie się kształtują w czasie i przestrzeni.

* * *

Czeska kultura książki jest solidną i trwałą konstrukcją opartą na ponadtysiącletniej historii Czechów i ich znaczącym dorobku kulturowym, mocno związaną z dawno ukształtowaną tożsamością narodu. Naród ten, choć liczebnie nie największy i zajmujący niewielkie stosunkowo terytorium, przez prawie

całą swoją historię zmuszony do rywalizacji i konfrontacji z silniejszym oraz, bywało, brutalnym i bezwzględny żywiołem niemieckim, z którym przyszło mu przez wiele stuleci współegzystować w jednym państwie, wykazywał przez cały ten okres niezwykle żywotność i kreatywność; podobnie dał sobie radę z kilkudziesięcioletnią dominacją sowiecką. Wyjątkową rolę w dziejach czeskiego narodu odegrała książka i czytanie – czeska książka i czeskie czytanie, budujące i utrwalające jego tożsamość. To czytanie jest silniejsze na przykład od polskiego, bardziej powszechne i mocniej zakorzenione, albowiem ukształtowało się w sposób oddolny, w jakimś sensie bardziej naturalny i spontaniczny. Podczas gdy polskie czytanie rozwijało się właściwie cały czas odgórnie, do XIX w. pozostawało „pańskie”, a potem stopniowo i nie bez oporów schodziło w dół drabiny społecznej, czeskie czytelnictwo od czasów husyckich rozwijało się w niższych warstwach społecznych w opozycji do głównie łacińskiego i niemieckiego czytelnictwa warstw wyższych, by rozrosnąć się we wszystkich możliwych kierunkach wraz z powstaniem nowoczesnego narodu i jego elit w ciągu XIX i na początku XX w. Specyficzną rolę w czeskim czytaniu odgrywa od samego początku religia, mimo że od połowy XX w. Czesi uchodzą za naród rzekomo ateistyczny. Jeśli religia dawniej zaszczepliła i umacniała czytelnictwo poprzez lekturę moralno-konfesyjną, to współcześnie inspiruje Czechów poszukujących literatury duchowej wszelkiego rodzaju, w tym także ezoterycznej i terapeutycznej.

Summary

Czech Book Culture and Its Historical Development

Czech book culture, viewed as matters, processes or material and spiritual resources relating to books, has its rich history dating back to the 9th century. It is deeply rooted in the consciousness of Czech society, which manifests itself best in the high level of lasting, intense and widespread readership there. The article presents its consecutive stages starting from the Great Moravia period in regard to Saint Cyril and Methodius' mission, through the development of Latin and Czech book and writing culture from the 10th to 14th centuries, the period and consequences of the Hussite Wars, the re-Catholicisation in the 17th century, the Czech National Revival, the development and transformation of cultural and book institutions in the 19th century as well as in the years from 1918 to 1938, when the independent Czechoslovakia existed, during German occupation, the times of communism, and after its collapse up to the present day, following the division of the common state of Czechs and Slovaks in 1993.

Keywords: Czech Republic; Czechoslovakia; history of the book; book culture; printing

Bibliografia

Źródła

- Česká literatura od počátků k dnešku. *Kniha textů*, t. 1: *Od počátků do raného obrození 9. století – 1. třetina 19. století*, sest. J. Lehár, A. Stich, Praha 2000.
- Kronikarze czescy. Kanonik Wyszehradzki. Mnich Szawski*, překlad, wstęp, kom. i oprac. M. Wojciechowska, Warszawa 1978.
- Pasterze wiernych Słowian Święci Cyryl i Metody*, wyb., przeł., oprac. A. Naumow, Kraków 1985.
- Svatováclavská bible. Nedělní a sváteční čtení*, eds. J.M. Havlík, O. Koupil, M. Mádl, Praha 2017.

Opracowania

- Bylina S., *Idee uniwersalne a czeska świadomość narodowa w późnym średniowieczu*, [w:] *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983*, red. A. Gieysztor, S. Gawlas, Warszawa 1990, s. 77–100.
- Čajka F., *Církevněslovanské prameny o životě svatě Ludmily*, [w:] J. Izdný et al., *Ludmila. Kněžna a svěťice*, Praha 2021.
- Čáslavská D., *Evropský literární klub (ELK) a jeho místo v české knižní kultuře a v nakladatelském podnikání*, *Knihovna 10* (1977), s. 469–515.
- Čermák V., *Hlaholské písemnictví v Čechách doby lucemburské*, Praha 2020.
- Čornejová I., *Temno. Stručná historie*, Praha 2022.
- Górny M., *Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Warszawa 2001.
- Kawecka-Gryczowa A., *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, [w:] A. Kawecka-Gryczowa, *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*, Wrocław 1975, s. 311–413.
- Kniha a národ 1879–1939*, ed. V. Mikota, Praha 1939.
- Matla M., *Czechy*, Poznań 2014.
- Migoń, „*Kultura książki*” – wyrażenie potoczne, kategoria badawcza, czy specjalność naukowa?, [w:] *Ludzie i książki. Studia i szkice bibliologiczno-bibliograficzne. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Hannie Tadeusiewicz*, red. E. Andrysiak, Łódź 2011, s. 47–57.
- Nastalska-Wiśnicka J., *Rex martyr. Studium źródłoznawcze nad legendą hagiograficzną św. Wacława (X–XIV w.)*, Lublin 2010.
- Nieć G., *Książka – Naród – Państwo. Czechosłowacka ustawa o bibliotekach publicznych z 1919 roku*, *Przegląd Biblioteczny* 2019, nr 2, s. 133–152.
- Nieć G., *Książka – Naród – Religia. Dzieje książki czeskiej do czasów odrodzenia narodo-wego*, Kraków 2022.
- Pleszczyński A., *Znaczenie polityczne i ideowe liturgii słowiańskiej w Czechach we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, red. A. Barciak, Katowice 1999, s. 153–164.

- Pražák A., *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*, Praha 1945.
- Třeštík D., *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*, przeł. E.H. Kaczmarek, red. P. Żmudzki, Warszawa 2009, s. 280–284.
- Vašica J., *Literární památky epochy velkomoravské 863–885*, Praha 2014.
- Večerka R., *Staroslověnská etapa českého písemnictví*, Praha 2010.
- Wielkie Morawy. Great Moravia*, red. P. Kouřil, Gniezno–Szczecin 2017.

Summary

Manuscripts, Book Collections, and Archival Materials in Central Europe Across the Centuries: Losses, Migrations, Research

This collective volume addresses the dynamic history and contemporary research on the written cultural heritage of Central Europe, with a particular focus on the consequences of conflict, displacement, and archival loss. Framed within the long *durée* of Central European history, the book highlights how wars, border shifts, looting, and political repression have led to the destruction, dispersion, or appropriation of many valuable manuscripts, printed books, and archival materials. These disruptions have left significant gaps in the historical record, especially regarding the Middle Ages, thus compelling scholars to rely increasingly on specialized methods such as fragmentology and provenance research.

The volume reflects both the challenges and possibilities of reconstructing cultural memory through dispersed written heritage. It continues a scholarly tradition that dates back to the 19th century, when Polish historians, philologists, librarians, and archivists began documenting and recovering traces of Polish culture preserved in foreign institutions. These efforts have generated a vast body of catalogues, inventories, and source editions and continues into the 21st century with coordinated research initiatives between Polish and Central European scholars.

This book presents a series of focused case studies exploring the fate of medieval and early modern manuscripts and libraries, their transnational movements, and the methodologies used to trace and study them. The studies span four main thematic areas:

1. **Polonica in foreign institutions** – particularly in Slovakia, the Czech Republic, and Russia.
2. **Medieval manuscripts and their contexts** – including libraries of medieval universities and monastic communities.
3. **The impact of war on written heritage** – tracking how military events shaped the survival and loss of collections.
4. **The broader history of the book** – from manuscript culture to modern bibliographic projects.

Among the contributions, Eduard Lazorič explores the Polish connections in the libraries of the Carthusian monasteries of Skala útočišťa and Lechnica (Slovakia), documenting Polish provenance, ownership, and usage of numerous medieval manuscripts and incunabula. Miroslav Myšák provides an introductory study of *silesiana* and *polonica* found in

the palace library of Kroměříž, emphasizing the presence of Kraków and Wrocław prints. Andrea Mariani investigates Jesuit and educational sources in the Russian State Archive of Ancient Acts in Moscow, revealing valuable material for the study of the Society of Jesus and the Commission of National Education in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

A second group of articles focuses on specific medieval manuscripts. Wojciech Świeboda analyses educational codices from Kraków University bursae, while Edward Skibiński reassesses the *Polish Chronicle* by Gallus Anonymus, its codicological background, and textual relationships. David Kalhous examines lost and surviving manuscripts of Cosmas of Prague's chronicle, while Marzena Matla studies the *Breslau Psalter*, tracing its creation, function, and iconography.

War and cultural loss are at the heart of essays by Marie Bláhová and Norbert Delestowicz. Bláhová chronicles the destruction of Czech historical manuscripts across six centuries of armed conflict, including World War II. Delestowicz documents the wartime fate of the Poznań Society Library, highlighting material losses and postwar recovery.

The final section addresses the intellectual history of the book and bibliographic studies. Piotr Tafłowski examines the legacy of Professor Edward Potkowski and his unfinished handbook on medieval manuscripts, underscoring its potential to shape Polish codicology and bibliography. Grzegorz Nieć surveys the millennium-long trajectory of Czech book culture, tracing its role in national identity and resistance to cultural suppression.

This volume is deeply rooted in the collaborative Polish-Czech project "Medieval and Early Modern Polonica in Czech Scholarly Collections" (no. 11H 18 0181 86), funded by Poland's National Programme for the Development of the Humanities. The project has significantly advanced the identification, documentation, and dissemination of *polonica* and *silesiana* in Czech institutions, producing both print inventories and online databases. These efforts foster deeper international cooperation and provide a replicable model for similar initiatives elsewhere in Central Europe.

Overall, the volume contributes to the recovery of a shared cultural past and underlines the importance of cross-border academic collaboration in the preservation and study of dispersed heritage. It serves not only as a collection of case studies but also as a call for continued exploration of the lost and fragmented memory of Central European manuscript and library culture.

Keywords: archives; writings; polonica; libraries; manuscripts; old prints; books

ISBN 978-83-232-4466-0 (e-book)
ISBN 978-83-232-4465-3 (Print)

9 788323 244653